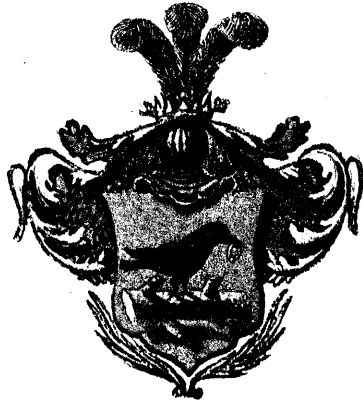
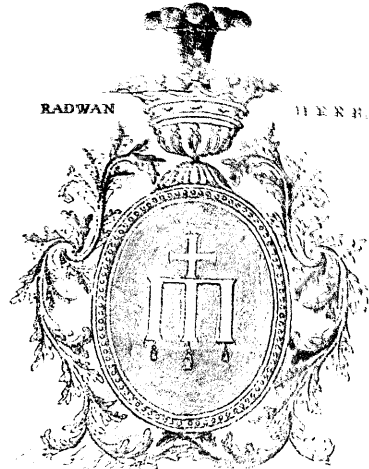

4.93 СПАДЧЫНА

ЖАСОПІС БЕЛАРУСКАГА ФОНДУ КУЛЬТУРЫ
І МІНІСТЭРСТВА КУЛЬТУРЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Герб Корвін

Герб Радван

Герб Корвін

Гербам Корвін карысталіся: Альшэўскі, Бараноўскі, Бачкоўскі, Врублеўскі / Урублеўскі, Гансяроўскі, Дабкевіч, Дваракоўскі, Дмахоўскі, Драздоўскі-Мелех, Зяноўскі, Каліноўскі, Караткевіч, Касакоўскі, Корвін, Крукоўскі, Крымоўскі, Лісоўскі, Маліноўскі, Мачульскі, Міхальскі, Навіцкі, Паўлоўскі, Петразолін, Пятроўскі, Саковіч, Старжынскі / Старынін, Сушыцкі-Турчыновіч, Тараевіч / Тараевіч, Тапчэўскі, Ягалкоўскі, Ястрэжэбскі / Ястрэбскі.

Гербам Радван карысталіся: Азямблоўскі, Акушка, Асяцімскі, Багенскі, Бохвіч / Бохвіч, Бялабрэжскі, Бянеўскі, Валадкевіч, Валадкоўскі, Вірскі, Варбіцкі, Выжыцкі, Глінскі, Глушанін, Глухоўскі, Гордын, Горскі, Градзецкі, Гродзкі, Дабрасельскі, Дамброўскі, Дастаеўскі, Жарскі, Жаўрыд, Зацьвіліхоўскі, Камар, Каня, Кавалеўскі, Канановіч, Карскі, Кашыч, Лукаўскі, Любаўскі, Ляховіч, Лышчынскі, Малюшыцкі, Магнушэўскі, Павенцкі, Пашкевіч, Петрашэўскі, Праневіч, Пржыгоцкі / Пржыгоцкі, Прыгодзкі, Прыемскі, Радзішэўскі, Ракоўскі, Русецкі, Семяновіч, Станіслаўскі, Сухарэўскі, Тачыцкі, Фядзюшка, Хлявінскі, Хмялеўскі, Шымановіч, Шчыт, Юзафавіч, Яновіч, Яслаўскі.

У НУМАРЫ

ГІСТОРЫЯ І КУЛЬТУРА

- Мікола Куліковіч.** Беларуская народная песьня ў творсцтве выдатных кампазытараў 2
Тамара Габрусь. Карабель над плошчай 8

ДАКУМЕНТЫ І ЛЮДЗІ

- Рыжская дамова 1921 г. (Мірны договор між Расіяй і Украінай, з адной староны, і Польшай — з другой) 12
А. Руманцаў. Беларускія войскі ў Літве (1918—1920). Кароткі вайскова-гістарычны абгляд 23

ДАСЛЕДАВАННІ І МЕРКАВАННІ

- Валянцін Грыцкевіч.** Дваранска-рускія перасяленні ў XIV—XVIII стст. 37
Раіса Аўчыннікава. Мова вады 47
У. Тапароў, А. Трубачоў. Лінгвістычны аналіз гідронімаў Верхняга Падняпроўя 53

ЛІТАРАТУРНЫЯ ПМНІКІ

- Валянцін Голубеў.** Вялікая аграрная рэформа XVI ст. 63
Устава на валокі гаспадара караля яго міласці ўва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім 65

ФУНДАМЕНТЫ

- Юзаф Вольф.** Князі на абшарах Вялікага Княства Літоўскага ад канца XIV ст. 79

- Генадзь Сагановіч.** Невядомая вайна (1654—1667) 92

Галоўны рэдактар Іван ЧЫГРЫНАУ.

Рэдкалегія: А. БУТЭВІЧ, Я. ВАЙТОВІЧ, В. ВЯЧОРКА, М. ЕРМАЛОВІЧ, В. ПАТАВА, М. КАСЦЮК, Г. КАХАНОЎСКІ, В. КРУТАЛЕВІЧ, А. ЛІС, А. ЛОЙКА, А. МАРАЧКІН, В. РАКІЦКІ, Б. САЧАНКА, М. СТАШКЕВІЧ, К. ТАРАСАЎ (нам. галоўнага рэдактара), В. ЧАМЯРЫЦКІ, Я. ЮХО.

Мастацкі рэдактар У. КРУКОЎСКІ.
Тэхнічны рэдактар Э. МІКІШЧАНКА.

Адрас рэдакцыі: 220029, Мінск, Старажоўская, 5. Тэл. 34-24-54, 34-26-50.

Здадзена ў набор 24.06.93. Падпісана да друку 18.08.93. Фармат 70×100^{1/16}. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 9,75. Ум. фарб. адб. 22,4. Ул.-выд. арк. 12,71. Тыраж 8844 экз. Зак. 599.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220041, Мінск, праспект Францішка Скарыны, 79.

Выходзіць 6 разоў на год.
Выдавецтва «Полымя»
Мінск

Мікола КУЛІКОВІЧ

БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ ПЕСНЯ У ТВОРСЬЦЭВЕ ВИДАТНЫХ КОМПОЗЫТАРАЎ

Народнае песеннае творства — фольклёр заўсёды было тым жаралом, адкуль профэсійная музыка чэрпала матар'ял для свайго творства. Гэта надзвычай удала выказаў наш вялікі родзіч Міхал Глінка, кажучы, што «музыку стварае народ, а мы, кампозытары, толькі апрацоуем яе». І чым цікавей і паўней творства народу, тым больш яно выкарыстоўваецца профэсійнымі музыкамі. Перазь Ліста й Брамса сьвет пазнаёміўся, потым палюбіў і захапіўся вугорска-цыганскаю песняю й скокамі; пераз Грыга стаўся ведамым цудоўны скандынаўскі фольклёр. Ёсьць такі народна-песенны матар'ял, які можна сустрэць у кампозытараў найразьнейшых краёў. Гэтак стала ўвышшоў у музычны быт фольклёр усходніх народаў, альбо фольклёр гішпанскі. Калі навет з такога шырокага пагляду падыходзім да нашай тэмы беларускага фольклёру, дык зусім, без усялякае хвальбы, належыць сказаць, што яму ў сэнсе цікавасьці, багацьця й разнастайнасьці — трэба адвесьці адно з найпершых месцаў. Нашая бяда толькі ў тым, што ўсё гэта мала ведаюць ня толькі чужнікі, але й самі Беларусы.

Некаторыя расейскія й польскія этнографы першыя асьмеліліся публічна вызнаць цэннасьці беларускае песні, а сучасны кампозытар і музычны дзяця А. Грэчанінаў навет пайшоў далей, сьцьвярджаючы, што з усяго сьветнага народна-песеннага матар'ялу яму найбольш падабалася якраз беларуская песня.

Хоцца тут падаць да ведама хоць колькі ведамых імёнаў, што гэтак

Друкуецца паводле часопіса «Веда», ліпень — верасень 1951.

ці гэтак стыкаліся з песенным фольклёрам беларускага народу. Дасьледаваньнікі: Бяссонаў, Насовіч, Шэйн, Раманаў; кампозытары: Глінка, Шопэн, Мусоргскі, Рымскі-Корсакаў, Танееў, Манюшка, Падэрэўскі, Шыманоўскі, Грэчанінаў, Іпалітаў-Іванаў, Карловіч, Казура, Славянскі, Нікольскі, Пахульскі і шмат, шмат іншых.

Калі-б зыбраць усё тое, што зь беларускай крыніцы трапіла ў творства сьветных кампозытараў, дык ці мала кніжак пабачыў-бы сьвет і кніжак годных, спаважных, навукова й грамадзка цікавых.

Пачнем із даўнага паводле хроналёгіі і ў той самы час найбольш «небясьпечнага» факту пранікненьня беларускіх напеваў у творства вялікага сьветнага майстры, гэніяльнага Л. Бэтовэна. Факт гэты можа ў шмат якіх людзей выклікаць усмешку і навет ляжку на адрыв таго, хто пасьмеў падумаць аб такім здарэньні. Але таму, хто хоць крыху знаецца на характары беларускай песні, вельмі знаёмымі мусяць здацца напевы й тэмы ў вапошніх Бэтовэнскіх квартэтах, асабліва тэма другое часьці выдатнай 9-тай сымфоніі (Presto).

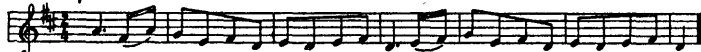
Ужо даволі даўно некаторыя музыкаведы прыйшлі да выснаву, што ўсе гэтыя мэлёды, і асабліва апошняя, чыста славянскага паходжаньня. Знайшліся і асновы таму ў тым гісторычна ведамым падарунку графа Разумоўскага Бэтовэну, што складаўся зь песняў «Северо-Западного Края», якія Бэтовэн зусім магчыма і ўдала мог выкарыстаць у сваіх творах. Музыкаведы толькі спыніліся на такіх думках, сьведама прамаўчаўшы аб тым, што значыць «Северо-Западный Край». Але мы ведаем, што Беларусь і была гэтым «Северо-Западным Краем», і зусім нічога няма дзіўнага, што песенныя напевы, каторыя Разумоўскі падараваў Бэтовэну, былі беларускія. У ўсякім прыпадку, вельмі варта прыраўнаваць тэму другое часткі 9-тай сымфоніі Бэтовэна да звароткаў популярных беларускіх песняў: «Баліць мая галованька», «Там за сьцегамі» і скокамі: «Лявоніха», «Мікіта», «Трасуха», каб пераканацца ў вадным і тым-жа карэньні гэтых напеваў.

Асабліва моцнымі ўплывы беларускае песні былі на кампозытараў Расеі й Польшчы, што зусім зразумела з прычынаў тэрыторыяльных. Выняткава важнымі абставінамі было тут і тое, што некаторыя аўтары як сярод расейскіх, так і польскіх музыкаў былі чыста беларускага паходжаньня. Адаючы свае таленты чужым культурам, яны не маглі забыцца свайго роднага і так ці інакш прапагандавалі беларускую песню сярод сьветнае літаратуры. З такіх кампозытараў мы можам назваць Глінку, Манюшку, Карловіча, Падэрэўскага, Пахульскага, Казуру. Як відаць, іх ня так ужо і мала.

М. Глінка нарадзіўся на Смаленшчыне (сяло Новаспаскае), у краі, што заставаўся беларускім, асабліва на сяле, і захаваў беларускую мову, звычай, абрады й песеннасьць, дарма што была русыфікацыя. Якраз ізь беларускіх нацыянальных крыніцаў і йдуць першыя мастацкія доймы яшчэ хлапчука — Глінкі, што засталіся ў ягоным творсьцьве да апошняга часу. Беларускія песні, скокі, беларускія выканаўцы (зь якіх складалася і аркестра пры доме дзядзькі Глінкавага) былі тым матар'ялам, ізь якім Глінка стыкаўся штодзень. На Смаленшчыне

былі напісаны, як нам кажа гісторыя, і найлепшыя творы нашага гэні-
яльнага родзіча, і ў тым ліку «Бацька расейскага сымфонізму» — ве-
дама «Камарынская» — ад мясцовых сялянцаў.

Камарынская

Яе беларускі нацыянальны характар не падлягае ніякай дыскусіі.
Ён сам гавора за сябе. Цікава, што тут выглядае і вельмі моцная сувязь
із тэмаю другога часткі Бэтовэнскае 9-тае сымфоніі, што яшчэ раз слу-
жыць пераконуючым момэнтам аб беларускім стылі абедзьвюх тэмаў.

Пры ўважлівым вывучэньні Глінкаўскай спадчыны кажны раз зна-
ходзіш усё новыя й новыя прыклады выкарыстаньня беларускае пе-
сеннасці. Узьцяг хоцьбы ягоную опэру «Руслан і Людміла», дзе бела-
рускія напеўкі мы назіраем у «Увэртуры», у ары Людмілы «Ах ты
доля, долюшка», у антракце да 5 акту, у фінальным хоры «Ах ты,
свет Людміла».

Руслан и Людмила

Ох, ты свет Лю- ми- ла, про-бу- дись, про- снись.

Глінка быў запраўды закладнікам расейскай нацыянальнай музыч-
най школы, ніхто гэтага не адбірае, але што Глінка быў СЫНАМ
БЕЛАРУСКАГА НАРОДУ і майстрам беларускіх гукаў — таксама даклад-
ны й беспярэчны факт.

Композытара Станіслава Манюшка ўважаюць за закладніка польскае
опэры. Аднак ніхто ня можа выкасаваць таго, што большую
частку свайго жыцця Манюшка быў і тварыў сярод Беларусаў. Свайм
паходжаньням із Меншчыны, Манюшка з маленства гадаваўся ў бела-
рускім асяродзьдзі, нажыў тут і далейшыя сувязі. Творства свае ён па-
чаў разам із сваім прыяцелям і сябрам, ведамым беларускім пісьмень-
нікам Дунімам-Марцінкевічам. Абодва яны сталіся аўтарамі першае
беларускае опэры «Сялянка», што была пастаўленая ў Менску ў
1852 г. Манюшка і далей вёў сваю працу ў беларускіх творах і пісаў
музыку да беларускіх п'есаў: «Гапон», «Залёты», «Вечарніцы». У ўсіх
гэтых п'есах паказаны быт беларускага сяла і беларускі інтэлігенцы,
што вырасла на народнай глебе. У музычнай частцы тут усюды даюцца
беларускія народныя песьні, скокі й гулі. Манюшка, як запраўдны ма-
стак, мусіў вельмі блізка й чутка вывучаць гэты фольклёрны матэрыял,
адшукваць у ім найбольш характарнае. Трэба зацеміць, што з усіх
композытараў, хто карыстаўся беларускаю песьняю, ніхто так спаважна
й дакладна ня знаў яе, як Манюшка, і пры гэтым зусім сьведама й сама-
хоць. Праца над беларускаю песьняю сталася ягонаю душою. Дзеля
таго няма ніякага сумлеву ў тым, што зь пераходам Манюшкі да польскае
працы, у яго гэтая душа ня толькі засталася, а й давала сябе адчу-
ваць і ў польскіх опэрах. Гэтак у опэрах «Галька» і «Страшны двор»
знаходзіць як добрую колькасць беларускіх народных матываў,
так і беларускі характар шмат якіх балонак польскіх опэраў Манюшка-
вых (у іх часткава былі выкарыстаны матэрыялы «Сялянкі»). Вельмі пры-

емна, што прогрэсыўная польская крытыка зусім не хавае гэтых акаліч-
насьцяў. [Кніга Запольскага «Манюшка й Беларусы».]

Польскі кампозытар Мячыслаў Карловіч — таксама беларускага
паходжанья зь Віленшчыны, у славіў сваё імя галоўна сымфонічным
творам, названым ім «Літоўская Рапсодыя». Зьвернемся да высьвешчэ-
няў самога аўтара, што ён казаў у сваіх лістох да прыяцеляў: «У ёй
[Рапсодыі] хацеў я заклесьці ўвесь смутак, тугу й няволю спрадвечную
таго народу, якога песьні ў маім маленсьцьве зьвінелі». Якія гэта
песьні і якому яны народу належаць, будзе зусім зразумела, калі мець
наўвече, што ўпяршыню Карловіч чуў беларускія селавы фольклёр,
вырослым ён гэтыя напевы пачаў запісаваць, а кампозытарам — апра-
цоваваць. Асноўны а галоўны лейтмотыў «Літоўскае рапсодыі» — гэта
папулярная беларуская жніўная песьня «Ды пара дамоў, пара»,
вельмі смутная й глыбокая. Навет і самы назоў «Літоўская рапсодыя»
сьветчыць пра яе беларускае паходжаньне, бо здаўна ў Польшчы
завуць Беларусаў Ліцьвінамі.

Яшчэ адзін кампозытар беларускага паходжанья — Казура — на-
лежыць да сучасных польскіх дзеячоў (ён — дырэктар Варшаўскае Кон-
сэрваторыі). Ягонаму пярэ належаць шмат апрацаваных беларускіх
песьняў, бальшыня зь якіх зроблена на сучасны, мадэрны лад. Опэра
Казурава «Поврут», як і опэры Манюшкі, не ўсьцерагліся беларускіх
уплываў, а канчаток яе — дык зусім поўная беларуская жніўная песьня.

Пераважну аўтараў, што ведалі і карысталіся зь бела-
рускага песеннага фольклёру, ня будучы Беларусамі, можна падзяліць
на дзьве катэгорыі: «блізкіх» і «далёкіх». Першыя мелі даволі вялікія
сувязі зь беларускай культурай, нейкія часы навет жылі й працавалі
сярод беларускага грамадзтва [Грэччынаў, Залатароў]; другія знаёмі-
ліся зь беларускаю песьняю толькі праз «пасярэднікаў» [Шопэн, Му-
сорскі, Шыманоўскі, Іпалітаў-Іванаў]. Аднак творчыю мяжу тут правесці
немагчыма, бо іншы раз кампозытары з катэгорыі «далёкіх» давалі
прыклады найвышэйшага мастацкага разуменьня й вартасці.

Гэтак было зь геніяльнымі творцамі Шопэнам і Мусоргскім.
Фр. Шопэн пазнаёміўся зь беларускаю песьняю перазь ведама польскага
паэту Адама Міцкевіча, што быў Беларусам з Наваградчыны і вельмі
добра знаўся на беларускім фольклёру. У сваіх лістох да прыяцеляў
Міцкевіч няраз гавора аб гэтым знацьці, прыводзе навет назывы бела-
рускіх песьняў, што ўпалі яму на сэрца з маленства. Трэба думаць,
што «ўлюбэнасьці» Міцкевіча вельмі зацікавілі Шопэна, бо беларускія
звароты даволі часта прыходзілі ў Шопэнаўскую творчую думку, іх
можна бачыць у яго як у завуаляваным, так і яўным выглядзе. Тако-
выя «Літоўскія песьні» Шопэнавы, дзе ўжо самы назоў гавора аб народна-
беларускіх вытоках і дзе песенна-беларускія элемэнты раськінутыя
на кожным кроку. Але асабліваю цікавасьць і вартасьць даюць зна-
ныя фартэп'яныя творы, як «Impromptu» і «Grand Fantasia». У «Im-
promptu» Шопэн карыстаецца зь популярнай беларускай жніўнай песьні
«Ой пайду я дарогаю», надае ёй вельмі сваеасаблівага й арыгналь-
нага характару. У «Grand Fantasia» [A-dur] выступае жартлівая бела-
руская песьня «Вясёлая бядседачка». Яна ёсьць асноўнаю тэмаю 2-й
часткі фантазіі і праходзіць у колькі варыяцыях. Выкарыстана гэта
песьня зь вельмі вострым розумам, арыгнальнасьцяй і мастацкім
смакам. Аднак карэньне тут зусім відавочнае: Беларуска народная
песьня «Вясёлая бядседачка» [у запісе Грыневіча].

Цяпер прыраўнуем тэму фантазіі:

Як і колькі знаў беларускую песню геніяльны расейскі кампазытар Мадэст Мусоргскі — пытаньне, яшчэ зусім ня кранутае ў гісторыі музыкі, але можна здагадавацца, што Мусоргскі так ці накіх вычуваў яе і можа мімаволі адчуваў ейныя ўплывы, асабліва старадаўнія звароты беларускае песеннасьці. Яны яшчэ вялікага Глінку надзілі да сябе, а потым і ўсіх ягоных паслядоўнікаў у так званай «Магучай кучцы», куды належыў і Мусоргскі. У ведамай сваёй народнай музычнай драме «Барыс Гадуноў» Мусоргскі дае чуждоўны ўзор характарнае беларускае песні «Як едзе ён», укладае яе ў вусны ўцэкача манаха Варлама. Сярод багата выкарыстанага фольклёру (расейскага й польскага) гэтая адзіная беларуская песня ня толькі ня губіцца, а наадварот, блішчыць зырчэй. Жадаючы надаць ёй большы колярыт, Мусоргскі навет характарнае беларускае слова «ён»¹ пакідае ў расейскім тэксьце бязь зьмены. Прыклад такога запраўды геніяльнага выкарыстаньня беларускае песні змушае думаць, што пытаньне беларускіх уплываў у Мусоргскага ёсьць зусім спаважнае і на чарзе будучыні. Мусоргскі, «Барыс Гадуноў», песня Варлама:

У галіне папулярызацыі беларускага песеннага фольклёру выдатны музычны дзеячы — чужнікі, таксама адыгралі вялізарную ролю. Гэтак адным із першых, хто пачаў запісваць беларускую песню на ноты, быў ведамы расейскі музыка М. Рымскі-Корсакаў, прыцель Мусоргскага (таксама цікавая дэталі). Запісы Рымскага-Корсакава ўяўляючы зьявіліся ў беларускіх зборніках П. Шэйна ў 80-тых гадох мінулага стагодзьдзя. Адзін із гэтых запісаў — беларуская жартлівая песня «Былі ў бацькі тры сыны» — прайшла трыумфальны шлях па Расеі й Эўропе, дзякуючы ведамому кіраўніку харавое капэлі і этнографу, Агрэневу-Славянскаму, які меў яе ў сталым рэпэртуары капэлі ў собскай апрацаваньні. Яму-ж абавязана за шырокую папулярнасьць другая

¹ Хорма ён займені 3-яе асобы ёсьць і ў паўночна-расійскай мове. — Рэдакцыя «Веды».

беларуская песня «Чаму-ж мне ня пець», што конкурвала ўдала за песняю «Былі ў бацькі тры сыны».

Кірунак выкарыстаньня беларускае песні дзеля прыкладаў новай, мадэрнай музыкі пачаў ведамы польскі кампазытар К. Шыманоўскі, узяўшы песню «Вышывала Ганна» ў сваю танцавальную фортэпіянную сюіту. Пасья Шыманоўскага за ягоным прыкладам ідуць іншыя польскія аўтары да сучаснага кампазытара Казуры ўлучна.

Калі падыходзіць да выкарыстаньня беларускай песні ў творсьцье ведамых кампазытараў з гледзішка найбольш спаважнага, удумлівага й глыбокага падыходу, дык першае месца тут мусіць заняць выдатны расейскі кампазытар А. Грэчанинаў, а за ім В. Залатароў. Іх лучыць ня толькі тое, што яны (хоць і ў розныя часы) жылі ў Беларусі, блізка стыхаліся зь беларускім культурным асяродзьдзем, але і галоўна тое, што абодва былі вернымі паслядоўнікамі й захаваньнікамі прогрэсыйных заветаў «Магутнае кучкі». Дыкжэ такім быў іхны падыход да беларускае песні. Грэчанинаў на поўны голас, першы, не пабаяўся сказаць аб найвыдатнейшых яе якасьцях, аб першарадным яе месцы й значаньні і аб сваёй асабітай пераважнай зацікаўленасьці. Тое самае заяўляў і Залатароў. Яны абодва рупліва вывучалі беларускі фольклёр ды імкнуліся як мага паўней яго выкарыстаць. Тут на добрае выйшлі й розныя вартасьці двух музыкаў. Калі Грэчанинава надзіў сардэчны, лірычны, мелёдычны, гармонійны бок, дык Залатароў, наадварот, захапляўся зярняткімі поліфоніі-контрапункту (шматгалосьце), вастрынёў і навет «трыкам». Беларуская спадчына Грэчанинава і Залатарова вельмі ладная й плодная. Няма ніводнага жанру, які-б мінуў іх. Грэчанинаў стаўся першым закладнікам беларускага сымфонізму, напісаўшы выдатную «Купалінку». Залатароў узяў гэта сымфонію на вялікую эўропейскую вышыню сваімі трыма [2-я, 3-я, 4-я] сымфоніямі на беларускія тэмы, двума беларускімі увэртурамі і танцавальнымі сюітамі. Вялікую вартасьць маюць іхныя вокальныя творы, асабліва хоры Грэчанинава: «Перапёлка», «Калядная», «Ці сьвет ці сьвітае» і музычныя квартэты Залатарова, а таксама чысьленыя апрацаваньні песняў для голасу з супроводжаньням фортэпіяну, улучна да модэрна-імпрэсіянісцкага прыкладу залатароўскіх «грымасаў».

За Грэчанинава і Залатаровам ішоў у беларускім творсьцье выдатны расейскі этнограф і кампазытар А. Нікольскі, што пакінуў вельмі ўдалыя хоравыя апрацаваньні беларускіх песняў — «Валачобныя», «А ў лесе, лесе» і інш. На беларускай-жа песні Нікольскай пабудаваў і сваю першую спробу харавога аркестраваньня, дасягненьня асаблівай тэмбравай харавой ахварбоўкі, што відаць у 11-цігаласнай песні «Ой ляцелі гусі».

У трыцятых гадох нашага веку цікавасьць расейскіх кампазытараў і этнографу да беларускай песні была асабліва вялікая. У Маскве была створана спецыяльная камісія для апрацаваньня беларускага песенна-танцавальнага фольклёру, на чале якой стаў ведамы кампазытар М. Іпалітаў-Іванаў, што сам зрабіў колькі ўдалых прыкладаў такіх апрацаваньняў. Камісія выдзяліла да актыўнае дзейнасьці вялікую колькасць маладых (у той час) расейскіх кампазытараў: Кабалеўскі, Лабачоў, Копасаў, Сьвешнікаў, Новікаў, Красеў і інш., што працавалі як над малымі, так і над вялікімі музычнымі творами на беларускую тэматыку (балет Д. Кабалеўскага «Залаты Каласы»).

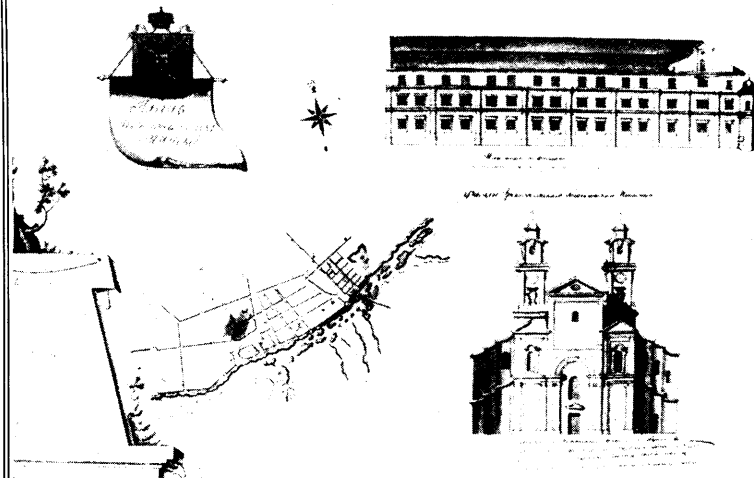
КАРАБЕЛЬ НАД ПЛОШЧАЙ

У кніжцы «Антычныя афарызмы» ў рубрыцы «Кожнаму сваё» мне трапіўся незвычайны крылаты лацінскі выраз, які перакладаецца так: «Бернард любіў даліны, Бенядыкт — горы, Францішак — невялікія гарады, Ігнаці — знакамітыя сталіцы». Чалавеку недасведчанаму ў гісторыі рэлігіі гэты афарызм можа здацца незразумелым і загадкавым. Справа ў тым, што тут маюцца на ўвазе заснаваныя гэтымі людзьмі розныя каталіцкія ордэны, якія мелі пэўныя традыцыі размяшчэння сваіх місіяў у тых ці іншых месцах. Адзін з найбольш старажытных ордэнаў, бернардыйскі, заснаваны Бернардам Кляроўскім, будаваў манастыры пераважна ў сельскай мясцовасці, ордэн святога Бенядыкта, як бачым, у гарах. Жабрацкі ордэн францішканцаў, створаны св. Францішкам Асізскім, аддаваў перавагу невялікім мястэчкам, а арыстакратычны ордэн езуітаў, заснаваны ў 1540 г. св. Ігнаціем Лаёлам, мясціўся ў асноўным у буйных гарадах. З гэтага вынікае, што азначаны афарызм зусім не антычны, а познемедаеўістычны і належыць самае ранняе да канца XVI ст., калі ўжо дастаткова выразна склаліся адпаведныя традыцыі.

Працэс пашырэння дзейнасці езуіцкага ордэна ў Вялікім Княстве Літоўскім і будаўніцтва ім сваіх рэзідэнцый у самых значных гарадах дзяржавы яскрава пацвярджае лацінскі афарызм. Паслядоўнасць была такая: Вільня, Полацак, Нясвіж, Горадня, Віцебск, Слуцк. Сярод гэтых вядомых культурных цэнтраў — палескі Пінск.

Разам з Полацакам і Туравам Пінск — адзін з самых старажытных гарадоў Беларусі і ўпершыню згадваецца ў Іпацэўскім летапісе пад

Агульны выгляд ансамбля Калегіюма езуітаў у Пінску. Першая палова XX ст.

Сітуацыйны план цэнтральнай часткі Пінска. Фасад касцёла і калегіюма. Праект перабудовы. Першая палова XIX ст.

1097 г. На працягу сваёй шматвяковай гісторыі горад упарта захоўваў вялікае дзяржаўнае і эканамічнае значэнне: у XIII ст. быў цэнтрам Княства, пазней адгрываў істотную ролю ў гандлёвых зносінах з Каралеўствам Польскім. У 1581 г. Пінск атрымаў самакіраванне на падставе магдэбургскага права. Разам з ім кароль Стэфан Баторы даў гораду прывілей на кірмашы, гандлёвыя дні і кантракты.

Езуітаў у Пінску асадзіў у 1631 г. вялікі канцлер літоўскі Альбрэхт Станіслаў Радзівіл, які з 1623 г. быў таксама старастам віленскім і пінскім. Паводле ягонаў фундацыі ў цэнтры горада, каля старажытнага замчышча, пачалося будаўніцтва мураваных будынкаў касцёла і калегіюма. Іх закладка суправаджалася перанясеннем у 1635 г. адной з вуліц горада. Касцёл Дзевы Марыі размяшчаўся па восі вуліцы Азёрскай, а гапоўным фасадам з дзвюма вежамі выходзіў на найважнейшую ў планіроўачнай структуры горада гандлёвую плошчу, дзе стаялі крамы, адбываліся шматлюдныя кірмашы. На заходнім баку плошчы тады яшчэ мясціўся прыгожы замак Вішнявецкіх, які спалілі шведы ў 1706 г. З усходняга боку над вялікай адкрытай прасторай плошчы высока ў неба ўзносіліся стромкія шмат'ярусныя вежы храма езуітаў. Ягоныя грандыёзныя памеры, велічная архітэктура ўражвалі і захаплялі.

Гапоўны фасад касцёла размяшчаўся ў адным шэрагу з падоўжным фасадам вялізнага трохпавярховага (Г-падобнага ў плане) будынка калегіюма, узведзенага ў 1635—1648 гг. На генеральным плане Пінска канца XVIII ст. бачна, што паміж касцёлам і калегіюмам наперад ад іх чырвонай лініі выступаў у бок плошчы невялікі, таксама мураваны, будынак аптэкі. Гэта характэрная рыса дзейнасці езуітаў: свае лякарні яны звычайна выносілі ў месцы найбольш даступныя для парафіянаў.

Касцёл езуітаў у Пінску. Першая палова XX ст.

Увесь жа комплекс быў абнесены мураванай сцяной. У яго ўваходзілі асобныя будынкі шпітала, канвікта і бursы, падрабязнае апісанне якіх даецца ў інвентары, зробленым у хуткім часе пасля скасавання ордэна ў 1773 г. Там жа прыведзена апісанне неіснуючага цяпер касцёла св. Юр'я ў прадмесці Каралінаў, які належаў пінскім езуітам. У 1631—1639 гг. па фундацыі пінскага старасты калегіюм атрымаў пляцоўкі, на якіх узвышаліся праваслаўныя цэрквы: Юр'еўская, Дзімітраўская і Spасаўская. З 1638 г. пры калегіюме існавала філасофска-тэалагічная школа, дзе выкладалі вядомыя езуіты-палемісты Нарушэвіч і Баболя. У 1729 г. тут жа была заснаваная ўласная друкарня.

У архіўным інвентары пры апісанні будынка касцёла пазначана, што ён адноўлены пасля пажару і абвалу ягоных скляпенняў, «новы ад фундаменту» і яшчэ незавершаны. Гэта азначае, што велічны гмах, які можна бачыць на фотаздымках 1930-х гг. з выявамі Пінска і іншых графічных крыніцах, быў цалкам нанова пабудаваны ў трэцяй чвэрці XVIII ст. у стылі позняга барока. Больш ранніх выяваў помніка не захавалася. Новы касцёл, як пазначана ў інвентары, узведзены «ў форме крыжа», «вялікі і пышны», крыты гонтам і меднымі лістамі. Дзве вежы на галоўным фасадзе былі аздобленыя балкончыкамі. На паўднёвай вежы знаходзіўся гадзіннік, які біў кожную чвэрць гадзіны. Крылы трансепту таксама ўзведзены нанова ад фундаменту вышыней «роўна з магістрацкім мурам» [ратушай]. Пад бакавой, «па правай руцэ», капліцай размяшчаўся мураваны склеп (крыпта), дзе знаходзілася надмагілле Андрэя Баболя.

Над ламаным дахам калегіюма, крытым дахоўкай, узвышалася 25 комінаў. Ніжні паверх калегіюма раней адкрываўся ў манастырскі

Пінск — Набережная
Pińsk — Nadbrzeże

Выгляд Калегіюма езуітаў з боку р. Пины. Пачатак XX ст.

дзядзінец галерэй «аб сямі аркадах», якая пазней была забудаваная.

З 1787 г. мury разідэнцыі езуітаў перайшлі да ўніяцкага ордэна базыльянаў, а ў 1800 г. комплекс перададзены праваслаўнаму мужчынскаму Богаяўленскаму манастыру.

На праектным плане Пінска 1800 г. побач з невялікаю выявай планіровачнай сітуацыі цэнтральнай часткі горада прадстаўлены праект рэканструкцыі фасадаў касцёла і калегіюма з мэтай надання ім рысаў стылю класіцызму, што панавала ў той час. На гэтым чарцяжы купал на сяродкрыжжы адсутнічае, а крылы трансепту паказаныя прыступкаватымі, з аднаскільнымі дахамі. Калі Пінск трапіў пад Польшчу, храм быў вернуты каталікам. Крылы трансепту, па вышыні роўныя з цэнтральным нефам, разам з аўтарнаю апсідай былі накрытыя пластычнымі купалападобнымі дахамі, утвараючы ў плане лацінскі крыж. На сяродкрыжжы ўзвышаўся неспраўдны глухі барабан з купалам і цыбулепадобнай галоўкай.

У пасляваенныя гады выдатны помнік дойлідства спасціг амаль трывіяльны для нашае культурнае спадчыны лёс — касцёл быў разбураны і зруйнаваны дашчэнту. Даўно і хаатычна забудаваная жылымі дамамі і крамамі тэрыторыя старажытнага замка. Як трохпалубавы карабель, адзінока плыве над Пінай і гарадскімі плошчамі велічны гмах былога калегіюма па крутых хвалях гісторыі.

Тамара ГАБРУСЬ

МИРНЫЙ ДОГОВОР МЕЖДУ РОССИЕЙ И УКРАИНОЙ, С ОДНОЙ СТОРОНЫ, И ПОЛЬШЕЙ — С ДРУГОЙ *

18 марта 1921 г.

Россия и Украина, с одной стороны, и Польша — с другой, руководимые желанием прекратить возникшую между ними войну и на основе подписанного 12 октября 1920 года Договора о прелиминарных условиях мира заключить окончательный, прочный, почетный и основанный на взаимном соглашении мир, решили вступить в мирные переговоры, для чего назначили своими уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики

за себя и по полномочию
Правительства Белорусской Социалистической Советской Республики
и *Правительства Украинской Социалистической Советской Республики*

Адольфа Абрамовича Иоффе, а также

Якова Станиславовича Ганецкого, Эммануила Ивановича Квиринга, Юрия Михайловича Коцюбинского и Леонида Леонидовича Оболенского и

Правительство Польской Республики

* Текст Рыжские дамовы падаецца са скаратамі. — Р э д.

Яна Домбского, а также Станислава Каузика, Эдуарда Леховича, Генриха Страсбургера и Леона Василевского

Означенные уполномоченные, съехавшись в г. Риге, по взаимном предъявлении своих полномочий, признанных достаточными и составленными в надлежащей форме, согласились в нижеследующем:

Статья 1

Обе договаривающиеся стороны объявляют состояние войны между ними прекращенным.

Статья 2

Обе договаривающиеся стороны, согласно принципа самоопределения народов, признают независимость Украины и Белоруссии, а также соглашаются и постановляют, что восточную границу Польши, т. е. границу между Россией, Белоруссией и Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой, составляет линия:

по реке Зап. Двина от границы России с Латвией до пункта, в котором граница бывшей Виленской губернии

сходится с границей бывшей Витебской губернии;

далее по границе Виленской и Витебской губерний до дороги, соединяющей д. Дрозды с м. Ореховно, оставляя дорогу и м. Ореховно на стороне Польши; далее, пересекая жел. дорогу у м. Ореховно и сворачивая на юго-запад, идет вдоль жел. дороги, оставляя ст. Загатъе на стороне Польши, д. Загатъе на стороне России, а д. Стольмахово (на карте нет) на стороне Польши;

далее вдоль восточной границы бывшей Виленской губернии до пункта, в котором сходятся уезды: Диснинский, Лепельский и Борисовский;

далее по границе бывшей Виленской губернии на протяжении около одной версты до поворота ее на запад у з. Сосновец (на карте нет);

далее по прямой линии к верховьям реки Черница, что к востоку от Горнова, затем по реке Черница до д. Б. Черница, оставляя последнюю на стороне Белоруссии;

далее на юго-запад через середину озера Мядзиол, отсюда к д. Заречица, оставляя последнюю и д. Хмелевщина на стороне Белоруссии, а д. Староселье и Туровщина на стороне Польши;

далее к юго-западу до реки Вилия у впадения в нее с востока безымянной речки (к западу от Дрогомичи), оставляя на стороне Белоруссии дд. Углы, Вольбаровичи, Боровые, Шуновка, Бестроцк, Далекая, Клячковск, Зязантов и Матвеевцы, а на стороне Польши дд. Комайск, Рашкова, Осова, Куск, Вардомичи, Солоное и Мильча;

далее по реке Вилия до тракта, идущего на юг от м. Долгинов;

далее на юг до д. Ботурино, оставляя на стороне Белоруссии весь тракт и дд. Рагозин, Токари, Полосы и Глубочаны, а на стороне Польши дд. Овсяники, Черноручье, Журова, Рушицы, Затемье, Борки, Червяки и Ботурино;

далее на м. Радошковичи, оставляя на стороне Белоруссии дд. Папыши, Селище, Подворани, Трусевичи северные, Дошки, Цыганово, Дворище и Чиревичи, а на стороне Польши дд. Лунковец, Мордасы, Рубцы, Лавцовичи северные и южные, Буцки, Климонты, В. Бакшты и м. Радошковичи;

далее по реке Вязовка до д. Липени, оставляя последнюю на стороне Польши, отсюда на юго-запад, пересекая

жел. дорогу и оставляя ст. Радошковичи на стороне Белоруссии;

далее на восток от м. Раков, оставляя на стороне Белоруссии дд. Векшичи, Должны, Меткова, Б. Бороздынька и Козельщина, а на стороне Польши дд. Шиповалы, Мацевичи, С. Раков, Качкуны и м. Раков;

далее до м. Волма, оставляя на стороне Белоруссии дд. Великое село, Малавка, Лукаши и Щепки, а на стороне Польши дд. Душкава, Химарицы, Янковцы и м. Волма;

далее вдоль тракта от м. Волма до м. Рубежовичи, оставляя тракт и местечко на стороне Польши;

далее на юг к безымянной корчме в пункте пересечения жел. дороги Минск — Барановичи и тракта Минск — Н. Свержень (по 10-верстной карте над буквой «М» в слове Мезиновка, а по 25-верстной карте у «Колосово»), оставляя корчму на стороне Польши, при этом на стороне Белоруссии остаются дд. Папки, Живица, Полоневичи и Осиновка, а на стороне Польши дд. Лиховка и Рожанка;

далее к середине дороги между Несвижем и Тимковичи (на запад от Куковичи), оставляя дд. Свериново, Кутец, Лунина, Язвина северная, Велики, Язвина, Рымаши и Куковичи (все три) на стороне Белоруссии, а на стороне Польши дд. Куль, Вучное, Двянополь, Журавы, Посеки, Юшевичи, Лисуны северные и южные, Султановщина и Пleshевичи;

далее к середине дороги между Клецком и Тимковичи (между дд. Пузово и Проходы), оставляя на стороне Белоруссии дд. Раювка, Савичи, Заракоры и Пузово, а на стороне Польши дд. Марусин, Смоличы восточные, Лещини и Проходы;

далее к Московско-Варшавскому шоссе, пересекая его к западу от д. Филиповичи западные, оставляя д. Цехова на стороне Белоруссии, а д. Иодичи на стороне Польши;

далее на юг до реки Морочь у д. Хорополь, оставляя дд. Ст. Мокраны, Задворье, Мокраны и Хорополь на стороне Белоруссии, а дд. Цеперовец, Осташки, Лозовичи и Н. Мокраны на стороне Польши;

далее вниз по реке Морочь до впадения ее в реку Случь (минский); далее вниз по реке Случь до впадения ее в реку Припять;

далее в общем направлении на д. Бе-

рецы, оставляя дд. Любовичи, Хильчицы и Березцы на стороне Белоруссии, а дд. Лутки северные и южные на стороне Польши;

далее вдоль дороги на д. Букча, оставляя дорогу и д. Букча на стороне Белоруссии, а д. Корма на стороне Польши;

далее в общем направлении к жел. дороге Олевск — Сарны, пересекая ее между ст. Остки и ст. Сновидовичи, оставляя на стороне Украины дд. Войтковичи, Собичин, Михайловка и Будки Снов., а на стороне Польши дд. Радзивилловичи, Рачков, Беловижская, Беловижа и Сновидовичи;

далее в общем направлении на д. Мышаковка, оставляя на стороне Украины дд. Майдан, Голышевский, Задезьеве, Мариамполь, Жолны, Кленовая и Рудня Клен., а на стороне Польши дд. Дерт, Окопы, Нетрева, Воняче, Перельсканка, Нов. Гута и Мышаковка; далее к устью реки Корчик, оставляя д. Млынок на стороне Украины; далее вверх по реке Корчик, оставляя м. Колец (Н. Место) на стороне Польши;

далее в общем направлении на д. Милятин, оставляя дд. Поддубцы, Килиеве, Должки, Паравка, Улапиановка и Марьяновка на стороне Украины, а дд. Богдановка, Черница, Крылов, Майково, Долга, Фридерланд, Куражский поруб и Милятин на стороне Польши;

далее вдоль дороги из д. Милятин в г. Острог, оставляя дд. Мошановка, Кривин и Соловье на стороне Украины, а дд. Мошаница, Бодовка, Вильбовно, г. Острог и дорогу на стороне Польши;

далее вверх по реке Виляя до д. Ходаки, которая остается на стороне Польши;

далее в общем направлении на м. Белозорка, оставляя на стороне Украины дд. Б. Боровица, Степановка, Баймаки северные и южные, Лиски, Сивки, Волоски, м. Ямполь, дд. Дедковцы, Вязовец и Кривички, а на стороне Польши дд. Болужевка, Садки, Оборы, Шкроботовка, Паньковцы, Грибова, Лысогорка, Молодьков и м. Белозорка; далее к реке Збруч, оставляя дорогу и д. Шасновка на стороне Польши; далее вдоль реки Збруч, до впадения ее в реку Днестр.

Вышеозначенная граница описана по карте русского издания (в масштабе

10 верст в одном английском дюйме), прилагаемой к настоящему договору, на которой и нанесена красной краской. В случае разногласия между текстом и картой решающее значение имеет текст.

Искусственное изменение уровня воды на пограничных реках и озерах, влекущее за собой изменение направления на участках пограничных или изменение среднего уровня воды на территории другой стороны, не допускается.

На пограничных участках рек обеим договаривающимся сторонам предоставляется право свободного судоходства и сплава.

Подробное установление и проведение в натуре вышеуказанной государственной границы, как и постановка пограничных знаков, возлагаются на смешанную пограничную комиссию, образованную на основании статьи I договора о предварительных условиях мира от 12 октября 1920 года и согласно дополнительно протоколу об исполнении вышеуказанной статьи, подписанного в Риге 24 февраля 1921 года.

При установлении границы смешанная пограничная комиссия руководствуется следующими положениями:

а) при определении границы на участках, проходящих вдоль рек, прохождение границы принимается: по судоходных и сплавных реках — по фарватеру главного рукава, а на реках несудоходных и несплавных — по середине главного рукава;

б) в случаях, когда граница обозначена условными линиями и не дано более точных указаний, при проведении ее в натуре принимаются во внимание местные хозяйственные нужды, а также этнографическая принадлежность. В случаях спорности этнографической принадлежности, последняя по инициативе пограничных подкомиссий устанавливается опросом населения. Земли единоличных владельцев следует включать в состав хозяйственных единиц ближайших селений;

с) в случаях, когда граница определена выражением «оставляя такое-то селение на такой-то стороне», оно должно быть оставляемым на этой стороне границы со всеми принадлежавшими ему до занятия Польшей района земельными участками, избегая чересполосицы;

д) в случаях, когда граница обозначена дорогой, сама дорога присоеди-

няется к той стороне, на которой находятся оба непосредственно соединяемые ею селения;

е) в случаях, когда граница определена выражением «оставляя железнодорожную станцию», граница в натуре проводится в зависимости от топографических условий, от полутора до трех километров от выходного семафора (а если такового нет, то от выходной стрелки), соображаясь сохранением целостности прилегающих к железной дороге хозяйственных единиц.

Каждая из договаривающихся сторон обязуется вывести — не позже чем в течение 14-ти дней после подписания настоящего договора — войска и администрацию из тех местностей, кои при настоящем описании границы признаны относящимися к другой стороне. В местностях, лежащих на самой пограничной линии, поскольку в настоящем договоре не обозначена их принадлежность к той или другой стороне, существующие теперь административные и пограничные власти остаются и впредь до проведения границы в натуре и определения принадлежности этих местностей смешанной пограничной комиссией; после чего эти власти должны быть отведены на свою территорию с соблюдением правил, изложенных в § 9 Договора о перемирии от 12 октября 1920 г.

Вопросы об архивах, связанных с территорией Польши, разрешаются статьей XI настоящего договора.

Статья III

Россия и Украина отказываются от всяких прав и притязаний на земли, расположенные к западу от границы, описанной в статье II настоящего договора. Со своей стороны Польша отказывается в пользу Украины и Белоруссии от всяких прав и притязаний на земли, расположенные к востоку от этой границы.

Обе договаривающиеся стороны соглашаются, что, поскольку в состав земель, расположенных к западу от границы, описанной в статье II настоящего договора, входят территории, спорные между Польшей и Литвой, — вопрос о принадлежности этих территорий к одному или другому из названных государств подлежит разрешению исключительно между Польшей и Литвой.

Статья IV

Из прежней принадлежности части земель Польской Республики к бывшей Российской империи не вытекает для Польши по отношению к России никаких обязательств и обременений, за исключением предусмотренных настоящим договором.

Равным образом из прежней совместной принадлежности к бывшей Российской империи не вытекает никаких взаимных обязательств и обременений, за исключением предусмотренных настоящим договором, между Украиной, Белоруссией и Польшей.

Статья V

Обе договаривающиеся стороны взаимно гарантируют полное уважение государственного суверенитета другой стороны и воздержание от всякого вмешательства в ее внутренние дела, в частности, от агитации, пропаганды и всякого рода интервенций, либо их поддержки.

Обе договаривающиеся стороны обязуются не создавать и не поддерживать организаций, имеющих целью вооруженную борьбу с другой договаривающейся стороной, либо покушающихся на ее территориальную целостность, либо подготавливающих или совершающих ее государственного или общественного строя путем насилия, равно как и организаций, приписывающих себе роль правительства другой стороны или части ее территории. Ввиду этого, стороны обязуются не разрешать пребывания на своей территории таких организаций, их официальных представителей и иных органов, запретить вербовку, равно как ввоз на свою территорию и провоз через свою территорию вооруженных сил, оружия, боевых припасов, аммуниции и всякого рода военных материалов, предназначенных для этих организаций.

Статья VI

1. Все лица, достигшие 18-летнего возраста и к моменту ратификации настоящего Договора находящиеся на территории Польши, а к 1 августа 1914 года бывшие подданными Российской империи, приписанные либо имеющие право быть приписанными к книгам постоянного народонаселения бывшего Царства Польского, а также те, которые были приписаны к одному

из городских, сельских или сословных обществ на территории бывшей Российской империи, входящей в состав Польши, — вправе заявить о своем желании оптировать гражданство российское или украинское. Находящиеся к моменту ратификации настоящего Договора на территории Польши бывшие подданные Российской империи других категорий не нуждаются в таком заявлении.

2. Бывшие подданные Российской империи, достигшие 18-летнего возраста, к моменту ратификации настоящего Договора находящиеся в пределах России и Украины, кои приписаны или имеют право быть приписанными к книгам постоянного народонаселения бывшего Царства Польского, а также те, кои были приписаны к одному из городских, сельских или сословных обществ на территории бывшей Российской империи, входящей в состав Польши, будут считаться гражданами Польши, если они в установленном настоящей статьёй порядке оптации выразят на это свое желание.

Равным образом будут считаться польскими гражданами лица, достигшие 18-летнего возраста, которые находятся на территории России и Украины, если они в установленном настоящей статьёй порядке оптации выразят на это свое желание и докажут, что они являются либо потомками лиц, принимавших участие в борьбе за независимость Польши в период 1830—1865 годов, либо потомками — не далее третьего поколения — лиц, которые постоянно проживали на территории бывшей Речи Посполитой и вместе с тем докажут, что они сами своею деятельностью, употреблением польского языка как разговорного и воспитанием своего потомства ясно свидетельствовали свою приверженность к польской нации.

3. Постановления об оптации распространяются также на лиц, удовлетворяющих требованиям пп. 1 и 2 настоящей статьи, если эти лица находятся вне границ России, Украины и Польши и не являются гражданами государства, в котором пребывают.

4. Выбор мужа распространяется на жену и детей моложе 18 лет, поскольку между супругами не состоялось иного соглашения на сей предмет. Если супруги не могут прийти к соглашению, то жена пользуется

правом самостоятельного выбора гражданства; в этом случае выбор жены распространяется и на детей, воспитываемых ею.

В случае смерти обоих родителей оптация откладывается до достижения ребенком 18-летнего возраста, и с этого момента исчисляются все сроки, установленные настоящей статьёй. За других недееспособных лиц оптация производится их юридическими представителями.

5. Заявления об оптации должны быть поданы консульским либо иным официальным представителям государства, в пользу которого высказывается данное лицо, в годичный со дня ратификации настоящей договора срок; для лиц, проживающих на Кавказе и в Азиатской России, срок этот продолжается до 15 месяцев. Означенные заявления в те же сроки подаются и соответственным органам государства, где проживает данное лицо.

Обе договаривающиеся стороны обязуются в течение одного месяца со дня подписания настоящего договора издать и опубликовать, а также довести до взаимного сведения правила, определяющие, какие органы призваны принимать заявления об оптации. Вместе с тем стороны обязуются каждые 3 месяца доводить до взаимного сведения дипломатическим путем списки лиц, от которых поступили заявления об оптации, с сообщением, какие заявления признаны правильными, какие нет.

6. Лица, сделавшие заявления об оптации, не приобретают этим еще прав избираемого гражданства.

Если лицо, сделавшее заявление об оптации, удовлетворяет требованиям пп. 1 и 2 настоящей статьи, консульский или иной официальный представитель государства, в пользу которого совершается оптация, составляет о сем постановление, о чем препровождает в Народный комиссариат (министерство) иностранных дел удостоверение вместе с документами оптанта. Народный комиссариат (министерство) иностранных дел в течение месячного со дня подачи срока либо сообщает означенному представителю свое несогласие с его постановлением, и тогда вопрос разрешается дипломатическим путем, либо признает постановление представителя и препровождает последнему документ о выходе лица, оптировавшего

из прежнего гражданства, со всеми другими его документами, кроме вида на жительство. Неполучение сообщения Народного комиссариата (министерства) иностранных дел в месячный срок признается за согласие с постановлением представителя.

В случае, если оптирующий удовлетворяет всем указанным в пп. 1 и 2 настоящей статьи требованиям, — государство, в пользу которого совершается оптация, не имеет права отказать в принятии в гражданство оптирующему, а государство, в котором данное лицо проживает, не имеет права отказать в выходе из гражданства.

Консульский либо иной официальный представитель государства, в пользу которого совершается оптация, должен вынести решение не позже чем в 2-месячный срок со дня получения заявления об оптации; в отношении лиц, проживающих на Кавказе и в Азиатской России, этот срок увеличивается до 3 месяцев.

Производство оптации освобождено от гербовых, паспортных и всяких иных сборов, а также плат за публикацию.

7. Лица, законно совершившие оптацию, имеют право беспрепятственного выезда в государство, в пользу которого они оптировали. Однако же правительство государства, в котором они проживают, может потребовать, чтобы эти лица осуществили предоставленное им право выезда; в этом случае выезд должен последовать в течение 6 месяцев со дня уведомления.

Оптанты имеют право сохранить или ликвидировать законно принадлежащее им движимое и недвижимое имущество; в случае выезда могут вывезти его с собой, согласно норм, установленных в приложении № 2 к настоящему договору. Имущество, остающееся сверх разрешенной к вывозу нормы, может быть вывезено впоследствии при улучшении условий транспорта. Вывоз имущества освобождается от всяких пошлин и обложений.

8. До момента законно совершенной оптации оптирующие подчиняются всем законам, существующим в том государстве, где они проживают; после этого — признаются иностранцами.

9. Если лицо, законно совершившее оптацию, находится под следствием

или судом либо отбывает наказание, оно, по требованию государства, в пользу которого совершена оптация, выслагается в это государство со всем делопроизводством и под стражей.

10. Лица, законно совершившие оптацию, во всех отношениях признаются гражданами того государства, в пользу которого они оптировали, и все без исключения права и привилегии, предоставленные настоящим договором либо последующими договорами гражданам этого государства, на равных правах признаются и за оптировавшими так, как если бы они были гражданами этого государства уже в момент ратификации настоящего Договора.

Статья VII

1. Польша предоставляет лицам русской, украинской и белорусской национальности, находящимся в Польше, на основе равноправия национальностей, все права, обеспечивающие свободное развитие культуры, языка и выполнения религиозных обрядов. Взаимо Россия и Украина обеспечивают лицам польской национальности, находящимся в России, Украине и Белоруссии, все те же права.

Лица русской, украинской и белорусской национальности в Польше имеют право, в пределах внутреннего законодательства, культивировать свой родной язык, организовывать и поддерживать свои школы, развивать свою культуру и образовывать с этой целью общества и союзы. Этими же правами, в пределах внутреннего законодательства, будут пользоваться лица польской национальности, находящиеся в России, Украине и Белоруссии.

2. Обе договаривающиеся стороны взаимно обязуются ни прямо, ни косвенно не вмешиваться в дела, касающиеся устройства и жизни церкви и религиозных обществ, находящихся на территории другой стороны.

3. Церкви и религиозные общества, к которым принадлежит лица польской национальности в России, Украине и Белоруссии, имеют право, в пределах внутреннего законодательства, самостоятельно устраивать свою внутреннюю церковную жизнь.

Вышеозначенные церкви и религиозные общества имеют право, в пределах внутреннего законодательства, пользоваться и приобретать движимое

и недвижимое имущество, необходимое для выполнения религиозных обрядов, а также содержания духовенства и церковных учреждений.

На тех же основаниях они имеют право пользования храмами и учреждениями, необходимыми для выполнения религиозных обрядов.

Этими же правами пользуются лица русской, украинской и белорусской национальности в Польше.

Статья VIII

Обе договаривающиеся стороны взаимно отказываются от возмещения своих военных расходов, т. е. государственных расходов на ведение войны между ними, равно как и от возмещения военных убытков, т. е. убытков, которые во время российско-украинско-польской войны были причинены им или их гражданам на театре военных действий военными операциями и мероприятиями.

Статья IX

1. Соглашение о репатриации, заключенное между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой, во исполнение статьи VII договора о предварительных условиях мира от 12 октября 1920 года, подписанное в г. Риге 24 февраля 1921 года, остается в силе.

2. Расчёт и выплата действительных расходов на содержание военнопленных должны производиться каждые 3 месяца. Способ расчета и сумма издержек устанавливаются смешанными комиссиями, предусмотренными вышеупомянутым соглашением о репатриации.

3. Обе договаривающиеся стороны обязуются чтить и соответственно содержать могилы военнопленных, умерших в плену, а также могилы солдат, офицеров и иных военнослужащих, погибших в боях и похороненных на их территориях. Стороны обязуются впоследствии разрешать, по соглашению с местными властями, постановку памятников на могилах, равно как разрешать эксгумацию и вывоз на родину останков покойных по льготному тарифу и при соблюдении постановлений и правил внутреннего законодательства и требований народного здравоохранения.

Вышеизложенные постановления относятся ко всем могилам и останкам

заложников, гражданских пленных, лиц интернированных, беженцев и эмигрантов.

4. Договаривающиеся стороны взаимно обязуются выдавать свидетельство о смерти вышеперечисленных лиц, а также довести до сведения о количестве и местонахождении могил всех похороненных без установления их личности.

Статья X

1. Каждая из договаривающихся сторон предоставляет гражданам противной стороны полную амнистию за всякие политические преступления и проступки.

Под политическими преступлениями и проступками понимаются деяния, направленные против государственного строя или безопасности государства, равно как и все деяния, совершенные в пользу другой стороны.

2. Амнистия распространяется равным образом на деяния, преследуемые в административном или ином внесудебном порядке, а также и на проступки против правил, обязательных для военнопленных, гражданских интернированных и вообще граждан противной стороны.

3. Применение амнистии, согласно пп. 1 и 2 настоящей статьи, влечет за собой обязательство не возбуждать новых преследований, начатые же — прекратить, и уже присужденные наказания не приводить в исполнение.

4. Приостановление приведения в исполнение наказаний может и не иметь своим последствием освобождения из заключения, но в этом случае такие лица должны быть немедленно выданы властям своего государства со всем делопроизводством.

Однако если данное лицо заявит о своем нежелании вернуться на родину, или же если отечественная власть откажется его принять, то таковое лицо может быть подвергнуто вновь заключению.

5. Лица, привлеченные к ответственности либо находящиеся под следствием или под судом за уголовные преступные деяния, а равно лица, отбывающие наказание за эти деяния, будут, по требованию государства, гражданами которого они являются, немедленно выданы со всем делопроизводством.

6. Предусмотренная в настоящей

статье амнистия распространяется на все вышеуказанные деяния, совершенные до момента ратификации настоящего договора.

Приведение в исполнение смертных приговоров за вышеуказанные деяния приостанавливается с момента подписания настоящего договора.

Статья XI

1. Россия и Украина возвращают Польше следующие предметы, вывезенные в Россию или Украину со времени 1 января 1772 года с территории Польской Республики:

а) всякие военные трофеи (например — знамена, штандарты, всякие военные знаки, орудия, оружие, полковые регалии и т. п.), а также и трофеи, взятые, начиная с 1792 года, у польского народа в его борьбе против царской России за свою независимость. Не подлежат возврату трофеи российско-украинско-польской войны 1918—1921 годов;

б) библиотеки, книжные, археологические и архивные собрания, произведения искусства, предметы древности, а также всякого рода коллекции и предметы, имеющие историческую, национальную, художественную, археологическую и научную или вообще культурную ценность.

Собрания и предметы, упомянутые под литерами а и б всего пункта настоящей статьи, возвращаются независимо от того, при каких обстоятельствах или по каким распоряжениям тогдашних властей они были вывезены, а также независимо от того, какому юридическому или физическому лицу они принадлежали первоначально или после вывоза.

2. Обязательство возвращения не распространяется:

а) на предметы, вывезенные с территорий, расположенных на восток от границы Польши, установленной настоящим договором, поскольку будет доказано, что эти предметы составляют продукт культуры белорусской либо украинской и что они в свое время попали в Польшу не путем добровольной сделки либо наследования;

б) на предметы, которые попали на территорию России или Украины путем добровольной сделки или наследования от законного их владельца либо же были вывезены на террито-

рию России или Украины самим их законным владельцем.

3. Если бы в Польше нашлись коллекции или предметы категорий, перечисленных под литерами а и б пункта 1 сей статьи, вывезенные из России и Украины за тот же период времени, то они подлежат возврату России и Украине на началах, изложенных в пп. 1 и 2 настоящей статьи.

4. Россия и Украина возвращают Польше вывезенные с территории Польской республики, начиная с 1 января 1772 года, и относящиеся к территории Польской Республики архивы, регистратуры, архивные материалы, дела, документы, реестры, карты, планы и чертежи, равно как печатные доски и клише, оттиски печатей и печати и т. п. всяких органов и учреждений государственных, самоуправления, общественных и духовных.

Те же из вышеперечисленных предметов, которые, хотя и не относятся целиком к территории нынешней Польской Республики, но не могут быть разделены, возвращаются Польше.

5. Россия и Украина передают Польше образованные в период с 1 января 1772 года до 9 ноября 1918 года во время российского управления землями, входящими в состав Польской Республики, — архивы, регистратуры, архивные материалы, дела, документы, реестры, карты, планы и чертежи законодательных учреждений, центральных, областных и местных органов всех министерств, ведомств и управлений, а также самоуправлений, общественных и публичных учреждений, поскольку вышеуказанные предметы относятся к территории нынешней Польской Республики и поскольку фактически окажутся на территории России и Украины.

Если бы в Польше нашлись предметы, перечисленные в этом пункте, относящиеся к территориям, остающимся за Россией и Украиной, Польша на тех же основаниях обязуется передать их России и Украине.

6. Постановления пункта 5 настоящей статьи не распространяются:

а) на архивы, регистратуры и т. п., относящиеся к борьбе после 1876 года бывших царских властей с революционным движением в Польше, впрямь до особого соглашения договаривающихся сторон о возврате их Польше;

б) на предметы, являющиеся военно-

секретными, относящиеся ко времени после 1870 года.

7. Обе договаривающиеся стороны, соглашаясь, что систематизированные, научно обработанные и представляющие законченное целое коллекции, являющиеся основой сокровищниц мирового культурного значения, не должны подлежать разрушению, постановляют нижеследующее: если изъятие какого-либо предмета, подлежащего на основании п. 1-б настоящей статьи возвращению Польше, могло бы разрушить целостность такой коллекции, то предмет этот, кроме случаев его тесной связи с историей или культурой Польши, с согласия обеих сторон в смешанной комиссии, предусмотренной в п. 15 настоящей статьи, должен оставаться на месте за эквивалент в виде предмета равного научного или художественного значения.

8. Обе договаривающиеся стороны выражают готовность заключить специальные соглашения, касающиеся возвращения, выкупа или обмена предметов категорий, перечисленных в п. 1-б настоящей статьи, в случаях, когда предметы эти попали на территорию другой стороны путем добровольной сделки или наследования, поскольку эти предметы являются культурным достоянием заинтересованной стороны.

9. Россия и Украина обязуются эвакуировать в Польшу следующие предметы, эвакуированные в Россию или Украину принудительно или добровольно с территории Польской Республики, начиная с 1 августа н. ст. 1914 года, т. е. с начала мировой войны по 1 октября н. ст. 1915 года, и принадлежавшие государству или его учреждениям, самоуправлениям, общественным и публичным учреждениям и вообще всяким юридическим или физическим лицам:

а) всякого рода архивы, регистратуры, акты, документы, реестры, бухгалтерские и торговые книги, делопроизводство и переписку, землемерные и измерительные приборы, печатные доски и клише, печати, карты, планы и чертежи с их эскизами и измерениями, за исключением имеющих в настоящее время характер военной тайны и принадлежавших военным учреждениям;

б) библиотеки, книжные, архивные и художественные собрания, их описи, каталоги и библиографический мате-

риал, произведения искусства, предметы древности, а равно всякие собрания и предметы, имеющие исторический, национальный, научный, художественный или вообще культурный характер, колокола и всякие предметы религиозного культа всех вероисповеданий;

с) научные и учебные лаборатории, кабинеты и собрания, научные и учебные пособия, инструменты и приборы, а также всякие этого же рода вспомогательные и испытательные материалы.

Подлежащие эвакуации — перечисленные под литерой с в настоящем пункте — предметы могут быть возвращены и не в натуре, а возмещены в соответственном эквиваленте, устанавливаемом по соглашению обеих сторон в смешанной комиссии, предусмотренной в п. 15 настоящей статьи. Однако предметы, возникшие до 1870 года или же жертвованные поляками, могут быть возвращены не в натуре, а возмещены в соответственном эквиваленте только при соглашении обеих сторон в вышеупомянутой смешанной комиссии.

10. Обе договаривающиеся стороны взаимно обязуются на тех же основаниях эвакуировать собрания и предметы, перечисленные в п. 9 настоящей статьи, эвакуированные добровольно или принудительно на территорию другой стороны после 1 октября н. ст. 1915 года.

11. Перечисленные в пп. 9 и 10 настоящей статьи предметы, не принадлежащие государству или государственным учреждениям, должны быть эвакуированы по требованию правительства, основанному на заявлениях собственников, для передачи по принадлежности.

12. Перечисленные в пп. 9 и 10 настоящей статьи предметы подлежат возврату, поскольку фактически находятся или окажутся в ведении правительственных или общественных учреждений возвращающего государства.

Обязательство доказать, что предмет погиб или исчез, возлагается на возвращающее государство.

Если указанные в пп. 9 и 10 настоящей статьи предметы находятся во владении третьих лиц, физических или юридических, они должны быть от них отобраны в целях их эвакуации.

Равным образом должны быть эвакуи-

рованы по требованию владельцев предметы, перечисленные в пп. 9 и 10 настоящей статьи и находящиеся в их владении.

13. Расход по возвращению и эвакуации в пределах собственной территории до государственной границы несет возвращающее государство.

Возврат и эвакуация должны быть произведены независимо от запрещений или ограничений вывоза и не будут отягчены никакими пошлинами и налогами.

14. Каждая из договаривающихся сторон обязуется выдать другой культурные или художественные ценности, принесенные в дар или завещанные до 7 ноября н. ст. 1917 года гражданами или учреждениями другой стороны своему государству или его общественным, научным и художественным организациям, если это дарение или завещание произведено с соблюдением законов данной страны.

Обе договаривающиеся стороны оставляют за собою право заключать впоследствии особые соглашения по вопросу о передаче вышеуказанных дарений или завещаний, совершенных после 7 ноября н. ст. 1917 года.

15. Для проведения в жизнь постановлений сей статьи создается не позже 6 недель с момента ратификации настоящего договора специальная смешанная комиссия на паритетных началах, состоящая из 3 представителей и необходимых экспертов с каждой стороны, с местопребыванием в г. Москве.

Комиссия эта в своей деятельности должна руководствоваться инструкцией, составленной приложением № 3 к настоящему договору.

Статья XII

Обе договаривающиеся стороны признают, что государственное имущество всякого рода, находящееся на территории одного из договаривающихся государств или подлежащее на основании настоящего договора эвакуации в это государство, составляет его неоспоримую собственность. Государственным имуществом признается имущество и имущественные права всякого рода как самого государства, так и всяких государственных учреждений, имущество и имущественные права удельные, кабинетские, дворцовые, всякого рода имущество и имуществен-

ные права бывшего царя и членов бывшего царствующего дома, наконец, всякого рода имущество и имущественные права, пожалованные бывшими царями.

Обе договаривающиеся стороны взаимно отказываются от всяких расчетов по разделу государственного имущества, поскольку настоящий договор не постановляет иного.

К польскому правительству переходят все права и требования налицо российской казны, лежащие на каких бы то ни было имуществах, находящихся в пределах Польши, и все требования на лиц физических и юридических, если таковые права и требования подлежат осуществлению и исполнению на территории Польши, и притом лишь в размере, не погашаемом встречными требованиями дебиторов, вытекающими из пункта 2 статьи XVII настоящего договора и подлежащими зачету.

Документы и акты, удостоверяющие указанные в сей статье права, передаются российским правительством, поскольку они находятся в его фактическом владении, польскому правительству. В случае невозможности исполнения этого в годичный со дня ратификации настоящего договора срок, таковые документы и акты признаются утраченными.

Статья XIII

В силу признанного договором о preliminaryных условиях мира от 12 октября 1920 года активного участия земель Польской Республики в хозяйственной жизни бывшей Российской империи, Россия и Украина обязуются уплатить Польше тридцать миллионов золотых рублей в золотых монетах или слитках не позже, чем в годичный срок с момента ратификации настоящего договора.

(...)

Статья XXIII

Россия и Украина заявляют, что все обязательства, принятые ими по отношению к Польше, равно как и права, приобретенные ими на основании настоящего договора, распространяются на все территории, расположенные к востоку от государственной границы, указанной в статье II настоящего договора, которые входили в состав бывшей Российской империи и при зак-

лужении настоящего договора были представлены Россией и Украиной.

В частности, все вышеупомянутые права и обязательства распространяются на Белоруссию и ее граждан.

Статья XXIV

Дипломатические отношения между договаривающимися сторонами устанавливаются немедленно по ратификации настоящего договора.

Статья XXV

Настоящий договор составлен на русском, украинском и польском языках в трех подлинных экземплярах.

При толковании его все три текста считаются аутентичными.

Статья XXVI

Настоящий договор подлежит ратификации и вступает в силу с момента обмена ратификационными грамотами, поскольку иное не оговорено в самом договоре или приложениях к нему.

Ратификация настоящего договора последует в тридцатидневный срок со дня его подписания.

Обмен ратификационными грамотами состоится в г. Минске в сорокапятидневный срок со дня подписания сего договора.

Повсюду, где в настоящем договоре или его приложениях упоминается в качестве срока момент ратификации мирного договора, под этим понимается момент обмена ратификационными грамотами.

В удостоверение сего уполномоченные обеих договаривающихся сторон собственноручно подписали настоящий договор и скрепили его своими печатями.

Составлен и подписан в г. Риге марта восемнадцатого дня тысяча девятьсот двадцать первого года.

А. Иоффе
Я. Ганецкий
Э. Кеиринг
Ю. Коцюбинский
Л. Оболенский

Ян Домбский
Станислав Каузис
Эдуард Лехович
Генрих Страсбургер
Леон Василевский

«Будзе час, калі дні нашага жыцця будуць лічыцца пачаткам мінуўшага сталецця...»

палк. Адамовіч.

БЕЛАРУСКІЯ ВОЙСКІ Ў ЛІТВЕ 1918—1920

КАРОТКІ ВАЙСКОВА-ГІСТАРЫЧНЫ АБГЛЯД

Коўна. 1921 г.

«За лепшу долю роднага краю,
За сваіх брацьцяў у сьвятой барацьбе,—
Гэтакай толькі сьмерці жадаю,
Памяткі гэткай чакаю сабе.»

Я. Купала.

ГІСТАРЫЧНЫ НАРЫС

Згодна ўмовы беларусаў з літвінамі ў лістападзе 1918 г. у м. Вільні пачалося фармаваньне беларускіх часьцей пры Літоўскай Арміі. Першым міністрам абароны краю быў прафэсар Вальдэмарас, але віцэ-міністрам быў вельмі неппулярны сярод літоўцаў генерал расейскай службы К. А. Кандратовіч.

Фармаваньне войска пачалося ў Вільні, адразу былі заложаны штабы 1 і 2 літоўскіх і 1 і 2 беларускіх паўкоў (к-р 1-га паўка — Лаўрэнцьеў — рас., 2-га — Волкаў — рас.).

З выездам з Вільні фармаваньні літвінаў былі перанесены ў Коўну, беларусаў — у Горадну, трэба пры гэтым

адзначыць, што фармаваньне літоўскіх часьцей у Ковеншчыне пайшло мацней, чымсь фармаваньне беларусаў у Горадні, бо апошняй мелі менш грошай на гэта. У іх радах сярод каманднага складу было нямала асобаў небеларускай нацыянальнасьці, далёкіх, нават варожых па адносінах да вялікай справы адраджэньня Літоўска-Беларускай дзяржавы.

У хуткім часе генерал Кандратовіч падаўся ў дымісьсю, штаб 2 беларускага паўка быў расфармаваны міністэрствам абароны краю ў студні 1919 г., фармаваньне 1 паўка, беларускага шwadруну і беларускай камэндатуры ў Горадні працягвалася далей.

У беларускім фондзе Акадэміі навук Летувы, былым рукапісным фондз Беларускага музэя імя Івана Луцкевіча ў Вільні, знаходзяцца шэсьць школьных шьыткаў рукапісу маёра Аляксандра Ружанцава, камандзera беларускага батальёну ў летувіскім войску, дзе ён па гарачых сьлядох апісвае баявы шлях свайго батальёну.

Гэты «Гістарычны нарыс», як яго называе аўтар, цікавы зь некалькіх бакоў. Па-першае, дакумант у пэўнай ступені прасьвятляе трагічны шлях, якім спрабавала Беларусь, са зброяй у руках, правацца да незалежнасьці ў 1918—1920 гг. Застаецца толькі шкадаваць, што ў беларусаў не было грошай і часу на фармаваньне нацыянальнага войска.

У фактах, прыведзеных у «Нарысе» А. Ружанцава, мы бачым спробу палітычнага адраджэньня гістарычнае Літвы як канфэдэратыўнай дзяржавы і радзімы двух народаў — беларусаў і летувісаў, часткі якой, калі ўлічыць, што зь беларускіх тэрыторыяў у яе павінны былі ўвайсьці Віленшчына, Горадзеншчына і Беластоцшына, былі прыкладна роўныя. Але ўсё вырашылі зброй хцівоў суседзяў, якія на той момант аказаліся мацнейшымі.

Тым ня менш нешматлікія беларускія часткі, якія пасьпелі сфармавацца ў Горадні, Вільні і Коўне, прынялі актыўны ўдзел у барацьбе за акупантныя беларускія земляў — палякамі і расейцамі. І толькі неспрыяльная гістарычная сытуацыя не дала магчымасьці гэтым беларускім часткам разгарнуцца ў

КЛЕЦКІМ ВІ КЛЕЦІА
hanc urbem L. Chmielewski civitas sua dicit
et in Duxis Ducum Reblitionis haberi

Клецак у пачатку XVII ст. Гравюра Тамаша Макоўскага.

Дзеля звязку з Міністэрствам абароны ў Коўну быў высланы ахвіцёр Казлоў, яму было даручана звыш гэтага спаўняць абавязкі этапнага каманданта, ці тое набіраць і адсылаць у Горадню ахвотнікаў.

Калі палякі пачалі пагражаць Горадне ад Беластоку, паўстала пытанне аб перадае беларускіх часткаў з Горадні ў Сувалкі або Коўну. Праз гэта была спыненая адпраўка ахвотнікаў у Горадню і было загадана ахвіцёру Казлоў сфармаваць з іх роту ці каманду, як аснову дзеля будучага 2 батальёну поўку.

І вось загада Міністэрства Абароны ад 11 сакавіка 1919 г. № 47 § 17 было дазволена пачаць з 27 лютага фармаванне пры беларускім стаце рэгістрацыі ў Коўне роту ахвотнікаў лікам да 200 жаўнераў.

З рэшты жаўнераў, застаўшыхся ў Коўні ад адпраўкі да поўку, швадрону, камандантуры была заложана «рота ахвотнікаў пры беларускім стаце рэгістрацыі ў Коўні». Шмат працы ў справу яе фармавання ўлажыў начальнік памянёнага стала ахвіцёр Казлоў; яму памагалі вайсковыя чыноўнікі Кадзюк (былы камандант Усебеларускай рады ў Менску) і Жураўскі.

Вайсковыя гэтай роты, як і ўсіх беларускіх часткаў літоўскага войска, наслілі беларускую форму пяхоты — нямецкую старую форму ці тое белыя канты на каўнерах, пагонах, рукаўках і шапках (беларусы кавалерысты і артылерысты наслілі чырвоны кант,

аколышы гэтай жа фарбы, як у літоўскіх часцях). Рота мела, як і іншыя беларускія часткі, ротны сьцяг белы-чырвона-белы.

12 красавіка рота ахвотнікаў была перайменаваная ў 5 роту 1-га беларускага Горадзенскага поўка, камандэрам яе быў назначаны ахвіцёр Яніцкі, але рота, як і раней, стаяла ў Коўні, з складу яе быў выдзелены вучэбны ўзвод дзеля падгатоўкі пад-ахвіцэраў у 2 батальён. Большасць салдат было неабмундзіравана, толькі частка была ў нешта апранутая. Узбраенне роты складалі 18 старых германскіх адназарядных вінтовак.

17 красавіка пры стаце рэгістрацыі дазволена фармаваць каманду да 40 жаўнераў дзеля вартвай службы.

Канчатка травеня прынёс у Коўну смутную вестку аб тым, што палякі абязброілі 1 беларускі поук і камандантуру ў Горадні. Пад камандай ахвіцэра Глінскага швадрон уцёк ад палякаў і прыбыў у Коўну. Беларуская часць Літвы была бязмала што ўся занята палякамі, праз што паступленне беларусаў-ахвотнікаў паменшылася вельмі значна.

У травені і чэрвені беларусы былі абмундзіраваныя ў нямецкую ўніформу і ўзброеныя нямецкімі вінтовак Маўзера ўзору 1898 г. і трохлінейнымі рускімі кулямэтамі Максіма.

5 рота поўка ў Коўні была цяпер перайменаваная ў «1-ю Асобную Беларускаю Роту», а 25 чэрвеня і каманд

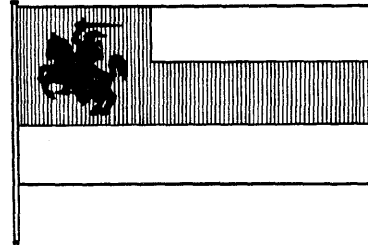
да пры стаце рэгістрацыі ў «2 Асобную Беларускаю Роту».

1-ая асобная беларуская рота была ўжо зусім гатова і 20-га чэрвеня выйшла з м. Коўны на Дзвінскі фронт, дзе выйшла ў склад Асобнае (потым 2-ае) брыгады. Зараз жа пачалася баявая праца роты.

22-га і 23-га з 2 пешым Вялікага Літоўскага Князя Альгерда паўком у наступе на маскалеў-бальшавікоў каля мястэчка Аляксандраўка. 27-га, калі рота была ў мястэчку Абэлі, яе абглядзеў гэтман польны Літоўскага войска генерал Жукоўскі, казаў прамову да беларусаў і падзякаваў роту за маладзёцкі аблік, выразіўшы надзею, што беларусы пакажуць сябе ў бойках. І беларусы даводзілі гэта ў бойках як з маскалямі-бальшавікамі, так і з палякамі-жэлітоўцамі.

З 29 чэрвеня да 7 ліпеня рота займала вучастак вазэрнае пазыцыі Дарожка-Юнкуны-Буракішкі (на ўсход ад ст. Абэлі). Вайшоўшы ў аператыўнай адносіне ў падчыненне камандзёру Марыямпольскага Асобнага батальёну, разам з каторым і працавала блізка што 4 месяцы. За час стаянкі на пазыцыі было дзве страляніны з чырвонымі каля млыну Цукрыншкі, гэтыя «баявыя хрэсьбіны» прайшлі дзеля беларусаў надта задачна. Мы мелі чырвонага ахвіцэра і 11 чырвонаармейцаў палоннымі, ды яшчэ дасталі ад маскалеў 2 коні і дзвухколку з набоямі.

7-га ліпеня ўся літоўская армія (разам з латыскай) пачала агульны нас

Сьцяг Беларускага асобнага батальёну.

туп на бальшавікоў. З пазаранку 8-га беларусы завязалі бой з ворагам каля дв. Аннэнгоф, і ў гэты цудоўны летні ранак першая беларуская кроў абрызала асмяяглую зямлю і быў забіты на сьмерць варажэй куляй стралок Казімер Патаковіч. Пачаўшаяся ледзь золак бойка цягнулася аж да змроку, бальшавікі адыйшлі перш к в. Разматка, а потым, выбітыя і з гэтых акупаў, к ст. Ялоўка.

9-11 ліпеня беларусы біліся з маскалямі і чырвонымі латышамі каля хвальварку Таннэнфэльд, двара Н. Грынвальд, вёскі Дубоўка, а 12-га, сумесна з іншымі часцямі, вярнуліся на сваю старую пазыцыю (бальшавікі прарваліся паміж арміямі Латвіі і Літвы і зайшлі ў левы бок Дзвінскай групы літоўскай арміі). Страціўшы за ўвесь час бойкаў 2 жаўнеры забітымі,

Нам застаецца толькі марыць пра такі імплэт цяперашняга беларускага генэралітэту, які дасюль ходзіць з чырвонымі зоркамі на цэшках.

Урэшце, «Гістарычны нарыс» беларускага батальёну зьяўляецца ўнікальным помнікам беларускай літаратуры. Ягоны аўтар, Аляксандар Ружанцаў, выступаў у друку як паэт Алякс Смяленец і валодаў добрым літаратурным стылем, што дазволіла яму з сухіх франтавых зводак і фактаў стварыць захавальны і сваеасаблівы дакументальны твор.

Ліст, у якім апісваюцца апошнія месяцы існавання беларускага батальёну, а затым яго расфармаванне, быў укладзены асобным суправаджальным аркушам у сшыткі, мабыць, перададзеныя аўтарам на перазахаванне Антону Луцкевічу ў Беларускаму музэй у Вільні.

У архіве захоўваецца таксама пераклад «Гістарычнага нарысу» на расейскую мову, які аўтар рыхтаваў для летувіскага друку. На гэтым рукапісе былі зьвержаныя таланімічныя назвы, удакладнены некаторыя мясціны беларускага рукапісу.

Марш беларускай асобнай роты літоўскага войска» выдрукаваны асобнай улёткай, таксама як і «Малітва жаўнера» — невядомыя творы А. Ружанцава (Алякс Смяленец), якія ў пэўнай ступені асвятляюць дзейнасць беларускіх вайсковых адзінак у летувіскім войску, а таксама шырэй раскрываюць талент жаўнера-паэта.

войска, якое не на словах, а зброяй бараніла б родную зямлю ад чужынцаў.

Яшчэ адзін цікавы бок «Нарысу» — ужытковы. Беларускае войска, якое фарміруецца зараз, мусіць быць беларускім ня толькі фармальна, але і па зьмесце. Стаўленьне да патрыятычнага, нацыянальнага выхавання, да беларускай мовы ў цяперашнім беларускім войску сумнеўнае, у той час як у адзіным беларускім батальёне ў літоўскім войску беларусы-жаўнеры сьпявалі:

*Згінучь нашы воражнікі, як раса на сонцэ,
Запануюць беларусы ў сваёй старонцэ! —*

а камандзёр батальёну маёр Ружанцаў ва ўнутраных батальённых цыркулярах недаухэсэнсоўна сьцьвярджаў: «У беларускім батальёне не ўдаючыся беларускай мовай у пад-афіцэры не праізводзяцца».

Такім чынам, калі хочаш быць беларусам-вайсковым — будзь ім, а ня кволься, што не хапае грошай на падручнікі ці перакладчыкаў, быццам беларуская мова нечакана звалілася на нас з другога боку плянэты. Галоўнае — жаданьне. І гэта добра даказалі афіцэры-беларусы зь беларускага асобнага батальёну, выдаючы на шапірографе, часам з рукапісных арыгіналаў, дзясяткі вайсковых дапаможнікаў (паміж усяго — палявы статут, вайсковы беларуска-летувіскі слоўнік прыкладна на 500 тэрмінаў, беларускую вайсковую газету і часопіс).

6 параненымі, а 2 бяз весці загінуўшымі. З бою вынесены літоўскі кулямёт, паслуга каторага была выбіта. У гэтых баёх часова камандавалі ротай: 7-го ахвіцэр Ружанцаў, 11-га ахвіцэр Бумажнікаў.

12 лінія прыбыў на фронт і прыняў роту прызначаны замест адхіленага галоўнакамандуючым па няздатнасці ахвіцэра Яніцкага новы яе камандзэр ахвіцэр Уладзімір Міхайлоўскі.

13-га нашыя разведчыкі разгадалі разведку маскалёў каля вёскі Саманце і схопілі пры гэтым каля 16-га забраныя да палону 5 чырвонаармейцаў з броневай чыгункі (бронцагніка.— А. Б.); 17, 18 і 21 былі стрэляны з чырвонымі маскалямі і латышамі каля в.в. Вароўка, Саманце і Страмлішкі; 22-га ўзвод беларусаў зрабіў разведку пазіцыі чырвоных каля в. Падбержэ; 23-га нашыя разведчыкі вытурылі маскалёў з вёскі Саманце.

28-га неспадзявана завязалася палкавая справа на заставе роты. Да 80 чырвоных латышоў з 4 кулямётамі наваліліся на вёску Шанэлі, дзе была наша застава, маючая каля 30 стралкоў пад камандай ахвіцэра Ружанцава, пры кулямёце. Пасля гадзіннай моцнай і абодвух бакоў стрэляніны беларусы адагналі латышоў пры дапамозе судзядняй заставы марыямпольцаў і свайго правафланговага караула, якія ахапілі праціўніка з флангаў, загубіўшы раненымі 2 кулямётчыкаў. Ворагі мелі 1 забітым і 3 раненымі.

24-га нашы 4 разведчыкі вытурылі варту чырвоных латышоў з гаю каля хвальварку Чырвоная і захапілі ад яе 2 стрэльбы.

З 25 да 29 жніўня рота была ў наступе проціў бальшавікоў. І вытурылі іх за Дзьвіну, маючы бойкі: 26-га каля двара Камарышкі, 27-га каля млына Шэдэрн, 28-га слаўную штыхавую бойку з чырвонымі латышамі пад Суссекле. У гэты дзень часці, працаваўшыя зправа ад беларусаў, спаткалі моцны і ўпорчывы адпор з боку бальшавікоў, займаючых добра ўмацаваныя акопы каля в. Суссекле і двара Шэдэрн на ўсходнім берагу ракі Ілукшты.

І без мала ў гэты час беларускі швадрон вёў бойкі з палякамі каля

м.м. Друзгнікі і Лейпуны, згубіўшы пры гэтым забітымі, раненымі і палоннымі 1 ахвіцэра, 12 жаўнераў і 13 коні. Некалькі палонных уцяклі і вярнуліся назад да сваіх, астатнія адпраўлены ў Горадзенскі лягер ваенна-палонных.

Узяць пазыцыю ў чало было ніяк ня можна без вялікіх страгаў. Тады камандзэр беларускай роты ахвіцэр Міхайлоўскі паслаў узвод праз лес і рэчку Ілукшту ў правы бок ворагу. Прайдзя ляснымі тропкамі, перабраўшыся праз раку ў брод, падпаручнік Пліска з невялікім гуртком жаўнераў апынуўся, выйшаўшы з лесу, у 40-50 кроках ад правага боку бальшавіцкага акапаў і кулямёта. Што было рабіць? Але з ім былі беларусы! Ударыўшы зьянацку на дужэйшага ворага ў штыкі, беларусы прымуслі яго ў беспарадку адыйсці, праз што сумежныя часткі маглі пашырыцца глыбей, пагражаючы ўцякаючым бальшавікам з бакоў і з тылу.

Рыцарская, напамінаючая слаўныя часы даўнейшых войнаў, смерць падпаручніка Юрага Пліскі, малодшых пад-ахвіцэраў Міхала Вайцхоўскага, Юрага Раманава, Андрэя Мазоля і стралка Янкі Рынкевіча, цаной якой была куплена перамога, назаўсёды будзе прыкладам беларусам, які трэба змагацца з ворагамі за волнасьць і незалежнасьць роднага краю.

28-га ўвечары рота заняла двор Н. Грынвальд, ужо добра вядомы ўсім па няўдачнай бойцы каля яго 11 лінія. 29 і 30 рота была ў запасе і прастаяла гэтыя дні ў м. Ілукст і двары Таннэнфэльд. Кулямёты роты працавалі разам з ротамі марыямпальцаў, асобна ад роты.

За ўсе гэтыя дні мы захапілі 2 кулямёты, палонных і зброю. У сваіх радох мы не далічыліся ахвіцэра і 13 жаўнераў (з іх 4 забітыя, 6 раненыя і 3 загінулі бяз весці).

Бальшавікі спыніліся за Дзьвіною. Змаганьне з імі стала лягчэй, бо Дзьвіна для іх была сур'ёзнай перашкодай, каб яны задумалі зноў пачаць рух у Літву.

Ад 31 жніўня да 7 верасьня рота прастаяла ў запасе Марыямпольскага батальёну па бліндажах каля хвальварку Таннэнфэльд, а з 8 па 27-е ў двары Аннэнгоф.

З 22 верасьня да 3 кастрычніка рота занімала баяныя вучасткі на Дзьвіне

ад в. Гурна да в. Нізгаліны, маючы толькі страланіну на вартых.

4 кастрычніка рота прыйшла ў двор Аннэнгоф. Тутка яна была выдзелена са складу Марыямпальскага асобнага батальёну (цяпер 6 пешы Піленскага князя Маргіса поўк), пад правадзтвам камандзэра каторага палкоўніка-лейтэнанта Буткуса беларусы прайшлі пачатковую школу ваяўніцтва; батальён адехаў на Жмудзь напроціў войскаў Вэрмонта, а рота 7-га перайшла ў м. Ілукст, дзе і стаяла як запас 1 батальёну трэцяга Вялікага князя Літоўскага Вітаўта поўку, несучы вартавую службу на мейсцы і на батарэях вучастка.

Аб адносінх марыямпальцаў і беларусаў сьведчыць пісьмо кулямётчыкаў-беларусаў марыямпальцам: «Ад нас беларускіх кулямётчыкаў Вам, браты афіцэры і кулямётчыкі, сардэчнае разьвітаньне прывітаньне. Пасля амаль чатырохмесячнай работы рука аб руку, плячо ў плячо на полі бойкі супраць агульных ворагаў вайшлі і нашай волі і незалежнасьці, з болем у сэрцы мы разьвітаемся з вамі. Жадаем вам сардэчна хутэйшага выгнаньня ўсіх нашых ворагаў з Літвы і Белае Русі і вяртаньня жывымі ў родны кут».

10 кастрычніка ў Коўні адбылася нарада па пытанні аб пашырэнні беларускіх фармаваньняў у Літве. На ёй прысутнічалі: галоўнакамандуючы генерал-лейтэнант Лятукас, міністр беларускіх спраў Варонка, начальнік беларускага вайсковага бюро ахвіцэр Казлоў і камандзэры 2-ой асобнай роты ахвіцэр Ганзен і 1-га швадрону ахвіцэр Глінскі.

15 кастрычніка прыбыла на фронт Другая Беларуска Асобная рота, а з ёю частка беларускага швадрону (бяз коняў) і стала ў двары Шэдэрн.

17-га і 1-ая беларуская асобная рота была пераведзеная ў вёску Суссекле (радам з двара Шэдэрн). Абедзьве роты саставілі запас 2-ою брыгады.

20 лістапада 2-ая беларуская асобная рота стала на пазыцыю, вайшоўшы ў вучастак Енішкельскага батальёну (пазыцыя роты па Дзьвіне ад в. Асінаўка да хвальварку Рубанішкі) і стаяла на ім, маючы стрэляніну з бальшавікамі і згубіўшы аднаго жаўнера з былога беларускага швадрону раненага. 10 снежня рота адыйшла зноў у двор Шэдэрн.

Загадам Літоўскаму войску № 190 § 9 абедзьве роты зьездзены ў беларускі батальён з 17 лістапада 1919 г. Камандзэрам яго быў назначаны малодшы ахвіцэр 1 беларускай асобнай роты маёр Ружанцаў.

У войску былі ўведзеныя чыны, у батальёне прызначаны: у палкоўнікі — Міхайлоўскі, палкоўнікі лейтэнанты Яніцкі, маёры Ружанцаў і Ганзен, у капітаны Казлоў, Дзехцаровы Пётр і Уладзімір, Феранцэвіч і ў старэйшыя лейтэнанты — Ласінскі і Барахоўнікаў. Беларускае вайсковае бюро было расфарманавана, а начальнік яго капітан Казлоў прызначаны беларускім ахвіцэрам сувязі ў Генеральны Штаб.

У пачатку снежня роты ўвайшлі фактычна ў склад батальёну, звязку і нестраевага. 28-га снежня батальён заняў сумесна з Енішкельскім батальёнам (цяпер 9 Вялікага літоўскага князя Вітаўта поўк) пазыцыю па Дзьвіне. За час да 3 студня 1920 г. было некалькі стрэлянінаў з маскалямі на вартых, пасля 3 студня на вучастку было зусім ціха, бо бальшавікі адыйшлі пад націскам палкаў а латышоў і напроціў нас стаялі ўжо перш палякі, потым латышы.

Надыйшоў супакоўны час, адносіны з палякамі былі хоць і непражылінымі, але да вайны яшчэ не даходзіла, трэба было зьярнуць увагу на выхаваньне ў жаўнерах грамадзянскай сьвядомасьці, на ўздоймі сярэд іх культуры і прасьветы. Як у судзядня часьцях з батальёнам, і ў ім пачынаецца актыўная ў гэтым напрамку праца: пачынае выдавацца пры штабе батальёну на беларускай мове вестка жаўнера-беларуса Літоўскага войска «Варта Вацькаўшчыны», закладаецца вайскова-гістарычная камісія дзеля збору і апрацаваньня ўсіх матэрыялаў аб учасьці беларусаў у справе будаўніцтва Вацькаўшчыны мячом на палёх бойкаў, пачынаюцца гутаркі з жаўнерамі ў сэнсе іх разьвіцьця, дзеля якіх адводзіцца асобныя гадзіны на заняццях, выходзяць некалькі лістовак і брашураў у выданьні «Варты» і вайскова-гістарычнай камісіі і г. д.

Вялікую дапамогу ў культурна-просьветніцкай справе зрабіў міністр беларускіх спраў Я. Варонка. На чале ўсёй справы асьветы стаялі пад-

паручнік Маёраў і маёр Ружанцаў.

15 студня батальён стаў у запас 2 бригады ў абшары двараў Шадэрн, Раўтанзе і в. Сусселе.

4 лютага беларусы выйшлі з складу 2 пешай дывізіі і выйшлі ў склад 3-й пешай дывізіі. Загадам Літоўскаму войску 14 студня № 218 зацьверджана ўрачыстае свята батальёну ў дзень 27 лютага, ці тое, калі залажылася рота ахвотнікаў пры Беларускім стале рэгістрацыі ў Коўні.

Скромна, як і належыць на фронце, батальён адсвяткаваў 16 лютага 2-я ўгодкі незалежнасьці Літвы, а 27-га свае першыя ўгодкі. На апошняй сьвяце былі прадаўжаны Міністэрства Беларускіх спраў п. Чоркас, начальнік з дывізіі генерал-лейтэнант Гальвідзіс-Быкоўскі, камандзёр і ахвіцэры 6 пешага Пilenскага князя Маргіса паўка.

«Сардэчна вінную таварыства ахвіцэраў беларускага батальёна і сваякоў жаўнераў з першаю гадавінаю існаваньня беларускага войска ў Літве. У гэты дзень пераносіцца да тых момантаў беларускага руху, калі 2 гады таму назад у Менску 20 лютага арганізавалася першая за ўсю апошнюю эпоху беларуская самастойная вайсковая частка. Ужо тады беларуская грамадства сваімі вачыма ўбачыла адраджэньне сваёй мінуўшчыны, першыя прыкметы свайго палітычнага адраджэньня. Зараз беларускі батальён у Літоўскім войску ўжо ставіць гэтыя дасягненьні на тую вышыню, якая ўзьнімае нашу нацыянальную справу як роўную роўным. Беларус укрэсь! Праз цяжкія мукі і пакуты ён убачыў сапраўднае адраджэньне. Дык няхай жа наша беларускія жаўнеры, поўныя павагі да сваёй роднай справы і да сваіх саюзнікаў, як першыя праваднікі беларускіх ідэяў у жыцьцё, стануць моцным і верным фундамэнтам нашай дзяржаўнасьці. Няхай жыве наш батальён, як аднадумная дружна на верных сыноў беларускага народа! Няхай жыве наш даўні беларускі саюзнік — Літоўскі Віцязь! Няхай жыве Літва!

Міністр беларускіх спраў у Літве Я. Варонка».

Загадам Літоўскаму войску № 263, 317 батальён быў перафармаваны ў беларускую асобную роту, з астаўленьнем камандэрам яе маёра Ружанцова. Рота была сфармавана 1 красавіка 1920 г. Дэмабілізацыя пад-ахві-

цэраў былой Маскоўскай Арміі і званьненьне з батальёну, паводле загаду, усіх грамадзян-жыхароў, з-за дэмаркацыйнай лініі, дужа значна паменшыла беларускія рады. З двара Шадэрн беларусы былі пераведзеныя яшчэ да канца перафармаваньня ў абшар хвальварка Казлоўшчына (каля возера Сьвентэй), рота ў апаратыўнай і гаспадарскай адносінах была прыкамандзіравана да 9 пешага поўку. Тутка давалася спаткаць Вялікідзень (быў беларускі спэтакль «Апошняе спатканьне» і вечарыні) і абраць у Калкунскім валасным праўленьні прадаўжана да Устаноўчага Сейму Літвы. 18 красавіка беларусы атрымалі вучастак на дэмаркацыйнай лініі з палякамі Кшчавана-Галадайка-Пашэліне-Антокаль-Кіркаліе, маючы штаб роты ў двары Рудміншкі. Гэты вучастак увесь, як сапраўдны «папар вайны», абараны аскопамі, воўчымі ймамі, а замест насеньня раскіданы па ім калючы дрот, кулі, шрапнэлі, міны дый гранаты. З гісторыі апошняй нямецка-маскоўскай вайны вучастак гэты вядомы атакі на ім з пешай дывізіі і Рэвельскага батальёну сьмерці (матросаў) маскоўскай арміі ў ліпі 1917 г. у час Керэншчыны. Ад гэтага наступу засталася яшчэ памяць: могілкі і могілкі без канца, ды яшчэ некалькі нябожчыкаў-маскалёў давалася пахаваць беларусам.

На гэтым вучастку рота прастаяла да 6 чэрвеня. З палякамі было неспакойна. Былі часта полахі, людзёў было мала, а служба нялёгкая. 15, 16, 26 траўня былі невялікімі страляніны паміж нашымі і польскімі вартачнікамі, тры нашы жаўнеры былі забітыя разрывамі снарадаў, цыма якіх, як было казана вышэй, раскідана па палёх і ясах.

Час стаянкі ў Казлоўшчыне і Рудміншкі быў часам явасеньнай працы сялян, беларусы дапамагалі ім сваімі ротнымі каямі, бо сярод жыхароў «акопнікаў» (шмат з іх жыцьцё ў германскіх землянках) больш без кая, чымсь з ім, ды і сваёй асабістай працы. Гэта зрабіла вельмі добрае ўражаньне і выгукала вялікую спагаднасьць з боку жыхароў да вайсковых беларусаў. Звыш гэтага на сваім вучастку беларусы жаўнеры сабралі і потым праз камандэра роты перадалі 9 паўку шмат матэрыялу, патрэбнага як дзеля вайскавай, так і сельскагаспадарчай справы: і сталёвыя тарчы,

кіркі, лапаты, жалеза, розны дрот і г. п. Тым часам жаўнераў становілася менш а менш, можна было думаць, што калі ня будзе новых крыніц, адкуль магчыма ўзяць людзёў, дык апошняя беларуская частка будзе скасавана. Але хутка абставіны зьмяніліся.

Задрыжала зямля ад грукату гарматаў, а потым нейкая татарская арда паняслася за ўдэкачымі палякамі, пляндручочы здурэўшага ворага, чыроваю коньніца Гая. У сувязі з гэтым уся літоўская армія пачала крок за крокам рух к свайму кардону. 7-га ліпеня беларусы пайшлі ўтырод, занялі чыгункавую каляю Дзвінск — Вільня на поўдзень ад ст. Калкуня, а потым і гасьцінец Дзвінск — Відзы. Наша разведка ўжо бачыла бяз канцу йдучыя шwadроны чырвоныя і іх сьцягі з напісамі «На Варшаву», «Даеш Варшаву». Стрэланыны з большавікамі беларусы не зачыналі, бо было ведама аб тым, што паміж Літвой і Савецкай Расіяй мірныя перамоў ідуць к канцу, а пасля 12-га на другі дзень самі большавікі перадалі аб тым, што мір ужо падпісаны. Рух наперад працягаўся, і 14 занялі двор Шэнберг, 15 — Гімзы, і пасля трохдзённага адпачынку рота 19 ліпеня прыбыла ў в. Крывасельцы на берагу возера Снуды.

Працаваўшы да гэтага часу ў Латвіі, беларусы ўступілі цяпер на родную ім зямлю, на зямлю Літоўскай Беларусі, спаткаўшы пры гэтым сярод усяго беларускага насяленьня пюскай, дрысьвацкай і браслаўскай воласьцяў (да 90 прац. беларусаў) брацкія пацучці і радасць.

Роце дан быў дзеля кардоннай службы вучастак перш ад в. Струста да двара Якубова (каля 40 вёрст), а з 11 жніўня ад Браслава да Якубова (каля 100 вёрст). Вучастак цягнуўся па кардону з Савецкай Беларусью, а далей з Латвіяй. Пры малым ліку людзёў у роце служба па кардону была цяжкая, бо бракавала жаўнераў на варты, дый перапусткі паміж імі былі надта вялікія (ад 4 да 10 вёрстаў). Былі адчынены часовыя беларускія комэдантуры перш у в. Крывасельцы, а потым у м. Браславе-беларускім. Сярод жыхароў пасля прыходу беларусаў пачалося нацыянальнае адраджэньне, бо шмат людзёў, ужываючых польскую мову толькі ў касьцёле, пасля польскае акупацыі з яе страшэнным

цяжарам, пачалі лічыць сябе не «палякамі», як яны сябе раней называлі, а беларусамі. На вуліцах зноў пачулася родная мова. Усе ўздыхнулівольнай грудзёдзю, цяжкі навал адыйшоў, сяліне ўжо не ляжаліся, што іх захопца «у паводвы», ці будучы рэзвізаваць апошнюю жыцьліну і насеньне, як гэта часта рабілася пры паляках. Пайшлі беларускія спэтаклі дый вечарыні ў Браславе, Пюсках і іншых вёсках. Сярод жыхароў было распаўсюджана шмат беларускай літэратуры і газэты «Пагоня». У Браславе была заложана пажарная грамада, пачэснымі сябрамі яе былі вярбаны міністры беларускіх спраў п. Сямашка і Салавейчык. У роту паступіла шмат ахвотнікаў з жыхароў Браслаўшчыны і Дрысьватшчыны.

Тым часам 27 верасня ў вызваленай Вільні быў заложаны Асобны беларускі батальён, камандэрам яго быў назначаны загадчык ахвіцэрскай курсаў палкоўнік Усьпенскі.

На мірнай кардоннай стаянцы заціпла беларусаў вестка аб наступе на Вільню войскаў гэнэрала Жэлігоўскага. З заняццём Вільні фармаваньне Асобнага беларускага батальёну было перанесена ў Коўну, асобная жа беларуская рота, увайшоўшая цяпер у склад батальёну, як яго першая рота, засталася, як раней, на фронце. На яе долю зноў выпаў цяжкі паход і ўпорчывая барацьба з новымі налётчыкамі на Літву.

6 кастрычніка былі сабраныя ў Браслаў усе заставы, а 7-га беларусы, пасля сумных праводзян многатысячным сходам жыхароў Браслаўшчыны, бласлаўленыя на новы паход, пажаданьнямі вярнуцца са славай жывымі і здаровымі, выйшлі на станцыю Дукшты, адкуль мелі быць перавезеныя чыгункай на станцыю Алькенікі ў склад 1 пешага паўку, але, не даехаўшы праз тое, што ў Вільню увайшлі палякі, былі астаўленыя пры 9 паўку на ст. Н.-Свянціцы. 9 і 10 кастрычніка ўсе ўзводзі мелі шмат працы па эвакуацыі станцыі Н.-Свянціцы, бо часць чыгункачых служачых адмовілася ад гэтай працы, і стрымлівалі наступ палякаў з боку м. Свянціцы і станцыі Падбарэзьзе. Потым рота была перавезена на чыгунцы з часткай 9 паўку на станцыю Турмонт і някалькі варты на памяненнай станцыі ў м. Дукшты і м. Салокі. На станцыі Турмонт

чущь ня выйшла крывавай бойкі з латышскай ротай, каторая мусіла стаць у Турмонце як бы ў адмшчэньне за тое, што лівінны стаялі з жніўня 1919 г. у Ялоўцы, але, дзякуючы такту штабс-капітана Благавешчанскага, усё скончылася мірам, латышы пасунуліся зноў за свой кардон.

15 кастрычніка рота ўся зыйшлася ў м. Ежэрэны і перайшла з 9 поўку ў падчыненне камэнданту Ежэрэнскага павету, мела заняць латвійскі кардон ад Ежэрэны да аж ст. Абельі, але потым, 18-га, выйшла паходным парадкам на Уцяны, а адтуль была паслана як мада хутчэй на падмогу 3 батальёну 9 поўку пад Маляты. Пастаяўшы дзень у Маляты, 25-га рота заняла Вялікі Двор, выставішы заставы ў в. Заняцкі, двара Лаўрынаўшчызна.

На другі дзень палякі павялі наступ вялікімі сіламі на м. Гедройцы. III узвод з Заняцаў быў пасланы камандэрам 9 поўку ў падтрыманьне гарнізону м. Гедройцы, але, не дайшоўшы да яго, спаткаў палякаў. Завязалася страляніна каля двара Марцінішкі, у час каторай стралок Ярашук быў пасланы з стралком Яўсюкевічам у дазор да памянёнага двара. Польскі ахвіцэр з жаўнерамі захапілі Яўсюкевіча і адабралі ў яго стрэльбу. Але Ярашук ня страціўся. Стрэлам забіў паручніка, дзякуючы чаму палякі ўцяклі, і, вярнуўшыся з вызваленым таварышам да камандэра ўзводу, перадаў яму аб жаданні палякоў акружыць іх. Узвод праз лес выйшаў з акружэньня. Штаб роты, II і III узводы, з прылучэньміся да іх часьцямі 6 і запасное роты 9 поўку, адыішлі перш у в. Раўпішкі, а 28-га, у сувязі з агульным адходам усх. часьцей фронту, у Маляты. I-шы ўзвод роты застаўся на сваім меўцы і потым, калі палякі зайшлі яму ў тыл, прылучыўся да суседзей злева — 7 роты 9 паўка, і 3 (жніўня. — А. Б.) ён выбраўся на новыя пазыцыі, згубіў I жаўнера забітым і палоннымі малодшага пад-ахвіцэра і жаўнера. 28-га палякі схапілі да палону аднаго нашага жаўнера. Яны разьвівалі свой прарыў, зроблены 28-га пад Шырвінты-Гедройцы і трымалі кірунак на Алутны. 29-га іх коньніца зайшла ў м. Відзенішкі, чым станавішча ўсяго III батальёну 9 поўку надта пагоршылася, бо палякі ўжо абыішлі яго правы бок. Швадроны палякаў пачалі рух на Маляты, дзе былі бе-

ларусы і куды з вялікай паспешнасьцю ішлі 8, 9 вучэбная і запасная роты. III узвод беларусў спаткаў палякаў на заставе ў в. Келі і пасля гадзіннай гарачай страляніны з абодвух бакоў кавалерысты не вытрывалі агня драбаў і пасунуліся назад у Відзенішкі, а адтуль падаліся на поўдзень. Яны згубілі 1 улана забітым і 2 раненымі, мы згубілі ня мелі. Становішча палепшылася, прарыў быў ужо бязмала што зьліквідованы, войскі былі крануты на старую рысу. 30-га беларусы занялі зноў Раўпішкі, 31-га в. Шашолку а ўвечары гэтага ж дня, пранаўзя пры дапамозе спачуваючых жыхароў ляснымі тропкамі, апынуліся ў в. Камосты, занялі двор Туменшчызна на заставай і разьведчыкамі Вялікі Двор.

31 кастрычніка прыехаў да фронту камандэра батальёну палкоўнік Успенскі, па яго загаду маёр Ружанцаў быў адазваны ў Коўну, а камандэрам роты назначаны штабс-капітан Благавешчанскі. Лістапад беларусы пачалі даволі мірна, ня ведаю, што ў бліжэйшай будучыне ім прыдзецца быць у жаркіх перадзелках. 1-га былі заняты В. Двор, потым Піварунцы, а варты пастаўлены па вёсках Гіны, Александрышкі і Жэшвішкі. Разьведка ў польскі бок 1 і 2-га палякаў не спаткала. 3-га рота заняла баявы вучастак ад в. Жэшвішкі да Сідабры, 4-га разьведчыкі мелі страляніну з разьведкай палякоў. 5-га беларусы былі зьмененыя 8 ротай 9 поўку і занялі новы вучастак ад Панішкі да Жэшвілішкі, а калі ў гэты дзень роце давалася зноў расцягнуцца і ўзяць на сябе вучастак і 8 роты, пры 70 стралках і 2 кулямэтах гэты 10-вэрсты вучастак быў дужа завялікі.

6—8-га вялася разьведка з абодвух бакоў і былі страляніны паміж разьведчыкамі і вартамі. Палякі зноў падцягнулі ўсе свае сілы да фронту. 9 лістапада а 7 гадзіне каля дзвух ротаў палякаў, жарыстаючыся імглой і правадырамі з жыхароў, спагадаючых палякам, наваліліся на в. Панішкі і палонілі там нашу заставу (14 жаўнераў). На загаду камандэра роты падпаручнік Маёраў, маючы пры сабе 14 жаўнераў, падаўшы ім прыклад асабістай храбрасьці, выйшлі мацнейшага ворага з вёскі, але потым быў прымушаны адступіць. Усё ж ён ня страціўся. Зноў удачным манеўрам зайшоўшы ў бок палякам, к 10 гадзінам ён вытурыў па-

лякаў і вярнуў вёску нам. Пры гэтым малодшы пад-ахвіцэр Аляксеў і Нагорскі і стралок Дэпольскі, сьмела йдучы ўперадзе ланцугу, паднялі дух рэшты стралкоў, першыя рынуліся ў шыгі на палякоў і 10-га зрабілі вялікую памогу ў справе. 11-га каля 2 гадзіны палякі пераважаючымі сіламі зьянадку напалі на нашу варту і 5 жаўнераў з в. Смільгі і малодшага пад-ахвіцэра з 2 стралкамі паланілі, 2 стралкі ўцяклі. На Смільгі быў высланы ўзвод з Жэшвішкі, які выбіў палякоў з вёскі і два разы адбіў іх новыя наступы, 11 і 12 йшла страшэнная страляніна на вучастку з абодвух бакоў. 13-га а 4 гадзіне ў цэпры да 70 палякоў з кулямэтамі абыішлі з боку і тылу нашу варту ў в. Смільгі, захапіўшы зноў 2 нашых стралкоў. Ст. лейтэнант Лясінскі з невялікім лікам жаўнераў спрытным манеўрам на толькі вытурыў палякаў з вёскі і адбіў палонных, але сам захапіў польскага сэржанта і забітага жаўнера. Як казалі потым жыхары, палякі згубілі шмат жаўнераў забітымі а раненымі. Стралкі I роты Сільчанка, Юзэфовіч, Янушэўскі, Расловіч і Запароўскі ў час гэтай бойкі паказалі надзвычайную храбрасьць, змагаючыся з ворагам у 10 разоў іх вялікіх (бо ў ст. лейтэнанта Лясінскага было толькі ўсяго 7 жаўнераў).

14—16-га йшла звычайная страляніна. 16-га вучастак Понішкі-Таўкелі быў пераданы часьцям 2 пешага поўку, штаб роты перайшоў у в. Піварунцы.

17-га палякі сілай да 4 ротаў пры 6 кулямэтах пачалі наступ на ўсяму вучастку роты. Завязалася гарачая бойка. Беларусы пад правадырствам камандэра роты штабс-капітана Благавешчанскага біліся 8 гадзін, часова змушаны былі адыісьці, але потым, троху спачыўшы, зноў павялі наступ на палякаў, адбілі іх і ў парадку адыішлі на новыя пазыцыі. У гэтай бойцы былі выдатныя праявы храбрасьці. Так: 1) Прапаршчык Сатыга з сваім I узводам быў зусім акружаны, але, вытрываўшы 8-гадзінную бойку, прабіўся праз палякаў і прылучыўся да роты; 2) прапаршчык кулямётнай роты (I узвод яе працаваў пры I роце) Таблавінскі, сам кіруючы кулямэтам, стрымліваў некалькі разоў палякаў, абыходзіўшы роту з бакоў, тое ж рабілі і кулямётчыкі пры другім кулямэце Касэвіч і Каладзінскі. Ім дая-

лося да апошняй хвіліны затрымліваць палякаў пры адходзе роты. Будучы акружанымі, яны схаваліся ў лесе з кулямэтам і, дачакаўшыся процінаступу роты, працягалі спаўняць свае абавязкі кулямётчыкаў. Агонь быў да таго страшэнны, што абдова кулямёты паіскаваліся ад яго; 3) малодшы пад-ахвіцэр I роты Бэер з стралкамі Драздовым і Вальчунасам, будучы пасланы дазором на правы бок узводу і сьцяміўшы, што палякі робяць абход, самі перабеглі пад абстрэлам ворага яму жа ў бок і ўнясьлі безпарадак у рады ворага, чым далі магчымасьць адыісьці ўзводу на новую пазыцыю; 5) стралок I роты Каваленка з апаснасьцю дзеля свайго жыцця перабраўся праз польскую рысу, высьвіў іх сілы і вярнуўся да сваіх. У гэты дзень беларусы мелі не малыя страты: забітымі 2, раненымі 2, палоннымі 5 і бяз вёсцы загінутымі 2 жаўнеры, звыш таго, ранен 1 конь у абозе.

18-га рота была ў абшары Раўпішкі, пасля перайшла ў Таракішкі, дзе мелі страляніну з польскай кавалерыяй. 19-га рота адыішла ў Маляты, узвод былі разасланы на заставы ў кірунках на Гедройцы, 21-га штаб роты перайшоў у в. Гаі, 22-га ў Падлаўнесы і потым у мястэчка Інтуркі. Такім чынам нашы часткі зноў крок за крокам рушыліся наперад. У Інтуркі беларусы палонілі 4 польскіх жаўнераў.

У гэты дзень быў атрыманы загад спыніцца і далей ня йсьці, бо падпісана перамір'е паміж Літвой і Польшчай.

Усе далейшыя дні да 1 сьняжня прайшлі ціха-мірна ў вартаванні вучастку Ямунцы — Куманцы. I сьнежня I рота і ўзвод кулямётнай роты былі зьмененыя з пазыцыі і пераехалі па чыгунцы ад Уцяны праз Панявечыс — Радзівілішкі ў Коўну, дзе ім было зроблена батальёнам урачыстае спатканьне і прылучылася, пасля 1 1/2 гадавой працы на фронце, да беларускага асобнага батальёну.

23 сьнежня батальён быў на парадзе ўсіх частак ковенскага гарнізону і заслужыў падзяку сваім маладзецкім аблікам ад прэзыдэнта рэспублікі і гэтмана польнага.

4 студня 1921 г. адроджана камісія дзеля культурна-асьветніцкай працы ў батальёне ў складзе: прэзэса падпаручніка Маёрава і сяброў прапаршчыкаў Якаўлева і Дубяса.

Гэтым мы закончым наш кароткі нарыс за ўвесь час існавання беларускіх вайсковых часткаў літоўскага войска.

На палёх бойкаў, пад сьпеў снарадаў і куль, не шкадуючы ахвяраў крываваму богу вайны, беларусы рабілі што маглі і сваёй крывёй злажылі цэглу ў будынак супольнай Чувькаўшчыны.

І ў новы 1921 год уступае жыцьцё беларусаў вайсковых...

А новы год нам суліць шмат і новых дзей і новы лёс.
Ярмо нявольнікаў-рабоў мы
Кінем у процьму, у ватхлань
І жыцьцё новае пачнём.

І згіне жудасны хаос.
Будзь сам сабою беларус!
На новы год, на сонца глянь!
І не чакай ты ад чужых
Сабе падмогі, селянін!
Ты сам будуй на новы год
Палацы сьветляга свае!
На роднай мове запяеш
Ты сярод ніў, сярод раўнін,
І закрасуюць на ўвесь сьвет
Палі багатая твае!

Ясакар.

Няхай жыве Літва! Няхай жыве адвечны хаўрус беларусаў з ліцьвінамі!
Вечная памяць пагібшым!

Вечная слава жывым!

Злажыў

А. Ружанцаў

маёр запасу.

ЛІСТ А. РУЖАНЦАВА ДА А. ЛУЦКЕВІЧА

З Коўні асобны беларускі батальён быў пераведзены ў м. Гуджуны, потым у Вілкавішкі. Камандэрам батальёна быў назначаны маёр Розманс (сучасны начальнік Н. Сьвянцянскага павету). У батальёне выходзіў часопіс «Сьветазар» (гражданкаю), яго рэдагаваў ст. лейт. Разумовіч (пазней атаман Хмара). Літаратурны аддзел

гэнэральнага штабу выдаваў для беларусаў-вайсковых часопіс «Вайсковы» (лацінкай), яго рэдагаваў і складаў маёр Ружанцаў, які з 15.II.1921 г. заняў пасаду начальніка армейскай бібліятэкі пры Штабе Арміі. Быў батальён нейкі час і на дэмаркацыйнай лініі з палякамі, каля Мерача. Калі будавалася чыгунка з Казлу-Руды да Марыямполя, беларусы-жэйнеры працавалі на будове чыгункі і атрымвалі за гэта грошы, як звычайныя працаўнікі.

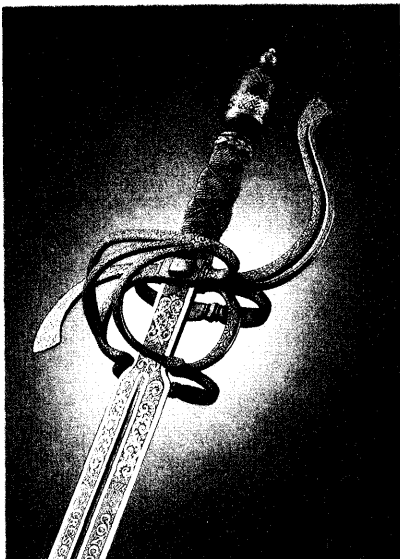
Калі пачалося зьмяншэньне літоўскага войска і расфармаваньне частак, зфармаваных у час вайны, беларускі асобны батальён быў перафарміраваны ў асобную беларускую роту, апошнім камандэрам батальёна і роты быў ст. лейт. Еськоў (цяпер служыць у Ковенскім заалягіч. саду).

Рота расфармавана, бо ўжо не было адкуль узяць беларусаў на папайнённе часткі. Перапіс 1923 г. налічыў у Літве блізка 4000 беларусаў. У войску служыць 1—1,25 %, г. зн. беларусаў-рэкрутаў магло набрацца 40—50 чал.

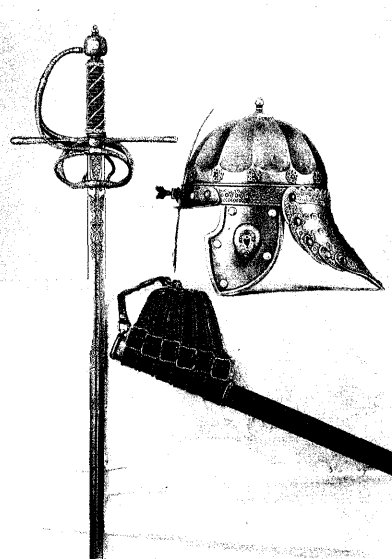
У вайсковым музэю Вітаўта Вялікага ў Коўні сярод паўкоў і батальёнаў Літ. войска ёсьць і асобны аддзел беларускіх вайсковых частак. Сабраны фатаграфіі, сьпіс забітых і раненых, сьпіс кавалераў «Крыжа Пагоні», тры партрэты палк. Лайрэнцьева, маёра Ружанцова і палк. Усьпенскага і г. д. У кутку рэстаўраваны сьцяг беларускага пешага батальёну. У вялікай залі павялічаны з фатаграфіі абраз: беларускі швадрон і горадзенская камандантура, адрозьні на літоўскай і беларускай мовах. Начальнік музэя брыгадны гэнэрал Начус надта прыхільны да беларусаў. Калі б хто кольвек з Вільні ехаў да Коўні, дык заўсёды прасіў бы напісаць мне. Калі толькі ня буду заняты, з вялікай ахвотай кажу ўвесь музэй і беларускі аддзел.

Меч. Вялікае Княства Літоўскае, XVI ст.
Аўтар М. Дубагоўка.

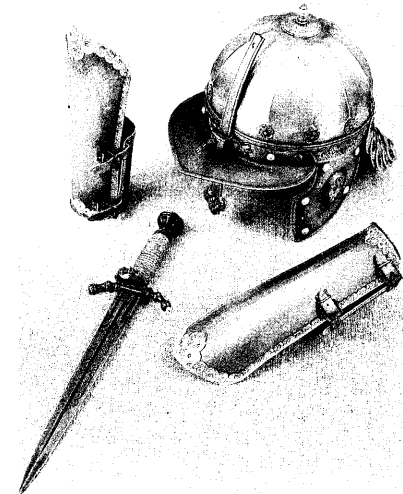
Меч. Вялікае Княства Літоўскае, Польшча, XVII ст. Аўтар М. Баглая.

Шлем, шпага і похвы. Вялікае Княства Літоўскае, канец XVI ст. Аўтар Ю. Гудзіновіч.

Кінжал для левае рукі. Заходняя Эўропа, XVII ст. Аўтар М. Дубатоўка.

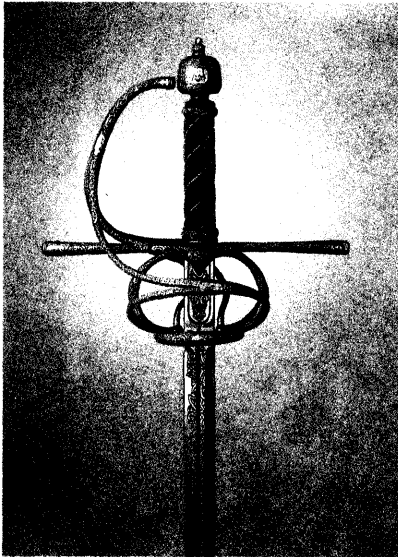

Шлем, кінжал, нарукні. Вялікае Княства Літоўскае, Польшча, XVII ст. Аўтары — М. Дубатоўка, Ю. Гудзіновіч.

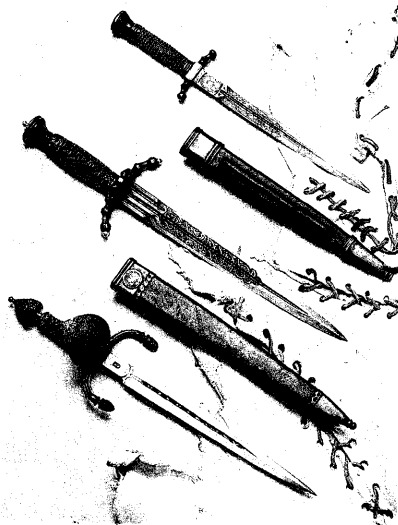
Зброя, якую чытач бачыць на каляровых здымках гэтага нумара, зробленая сёння. Яна выкананая па заказе Міністэрства культуры рэспублікі й прызначаная для музэйных залаў Мірскага, Нясвіскага ды Лідзкага замкаў. Творцы гэтае прыгажосці — сябры Саюзу мастакоў Беларусі — Алесь Баглая, Юры Гудзіновіч, Мікалай Дубатоўка, Генадзь Асташонак. Усе яны скончылі дэкаратыўна-прыкладное аддзяленне Акадэміі мастацтваў Беларусі, прычым вучыліся ў адной групе, што, відаць, і паспрыяла творчай еднасці. Вялікі папярэдні досвед працы з металем — кавальскі ды ювэлірны — дазволіў ім засвоіць і новую прафэсію — збройніка. Больш правільна будзе сказаць, што мастакі адраділі старое, забытае ў нас рамяство. Усе гэтыя мечы, корды дакладна паўтараюць сапраўдныя ўзоры XV—XVII стст. Па баявых вартасцях яны нават лепшыя за тую зброю, якой карысталіся тагачасныя ваяры, бо копіі зробленыя з сучаснае легіраванае сталі.

Паколькі знакамітыя калекцыі зброі, што некалі ўпрыгожвалі палацы Радзівілаў і Сапегаў, Тышкевічаў і Агінскіх, ды малыя сямейныя зборы, што аздаблялі гасцьёўні шляхецкіх маёнткаў, згінулі ці разабраныя па музэях розных краінаў і няма спадзеі, што яны вернуцца на Беларусь, дык карпатлівая праца па ўзнаўленьні старадаўняе зброі — адзіная магчымасьць запоўніць тую пустку, якая ўтварылася на месцы страчаных багацьцяў. Апрача таго, што паказана на здымках, мастакамі выкананы арбалет, пратазан, крывец, шабля, якую мела на ўзбраеньні ахоўная сотня Мікалая Радзівіла, шабля-батароўка, шабля-карабэла, поўныя даспехі. Існуе й ёмістая праграма наперад.

Здымкі сведчаць, што зараз мы маем сапраўдныя творы мастацтва, сучаснага мастацтва старога зброі. Можна парадавацца, што ў нас ёсць такія майстры, якія закладаюць падмурак традыцыі й школы. Канкрэтная праца выяўляе канкрэтныя праблемы. Так, у нас няма гісторыі беларускае зброі, няма

Шпага. Канец XVI ст. Аўтар Ю. Гудзіновіч.

Кінжалы. Заходняя Эўропа, канец XV ст.
Аўтары — М. Дубатоўка, Ю. Гудзіновіч,
Г. Асташонак.

нават асобных даследаванняў на памянёную тэму, зусім адсутнічае гісторыя тэхналогіі збройнага рамяства, хоць збройныя майстэрні меліся ў Вільні, Полацку, Ваўкавыску, Наваградку. Сёньня мастакі працуюць у neprыстасаваным памяшканьні, ім патрэбна адпаведная печ, сучасная кузня. Яны ня маюць магчымасьці пазнаёміцца з музэйнымі калекцыямі зброі ў Нямеччыне й Польшчы, пабываць у нямецкіх і польскіх збройных майстэрнях, бо патрэбны афіцыйна ўзгоднены камандзіроўкі.

«Спадчына» мае надзею, што ўсе зацікаўленыя ўстановы і асобы паспрыяюць паспяховай працы ўнікальнага творчага калектыву.

У бліжэйшых нумарах рэдакцыя плянуе надрукаваць працяг гэтае тэмы.

МАРШ БЕЛАРУСКАЙ АСОБНАЙ ЛІТОЎСКАГА ВОЙСКА

Ня умерла Бацькаўшчына, і слава і воля,
І нам, сябры беларусы, усмехнецца доля,
Згінуць нашы воражынькі, як раса на сонцэ,
Запануюць беларусы ў сваёй старонцэ!

Марш, марш, жаўнеры,
Марш да Беларусі,
Бо наш мілы край радзімы
Быць свабодным мусі!

Юры Пліска, Вайцяхоўскі і шмаг сяброў з німі *
Палі сьмерцю ў барацьбе з ворагамі злымі,
Будзем помніць іх прыклад, данны ў дзеле сьвятым,
Будзем біцца, пакуль жывы, з маскалём праклятым.

Марш, марш, жаўнеры,
Марш да Беларусі,
Бо наш мілы край радзімы
Быць свабодным мусі!

Ой, прыслужнікі чужынцаў, беларускі паны,
На што прадалі айчыну маскалам паганым,
Што б вярнулі гонар ёй, ляхым галавамі,
Зноў усе будзем Беларусі пэўнымі сынамі!

Марш, марш, жаўнеры,
Марш да Беларусі,
Бо наш мілы край радзімы
Быць свабодным мусі!

30 сакавіка 1920 г.

Армія Літвы.

З украінскага гімну пералажыў Смаленец.

МАЛІТВА ЖАЎНЕРА

...Пане, Ты ведаеш што значыць мучыцца, бо Сам мучыўся за віннасьці людзкія на крыжу...

...Затым я прынясу Табе акрываўленае сэрца маё і каля прабітых ног Тваіх благаю пашкадаваць мяне...

...Я не гукаю да Цябе: адыймі боль мой, але прашу, абы Ты даў мне сілы вытрываць яго...

...Бо я жаўнер і служэбнік Твой, о Пане, і жадаю вечна служыць Табе і Матцы маёй Бацькаўшчыне...

...Але як жа я магу зрабіць гэта, калі злуецца сэрца маё і кволіцца рука мая...

...Дык зрабі-ж так, каб я забыўся аб самым сабе і толькі аб славе Тваёй

і аб ратунку Матцы маёй помніў, бо гэта далёка важней, чымсь мучэньня такога жалоснага рабака, як я...

...І ўзмацні мяне, Пане, у сядле маім, каб, змагаючыся з ворагамі, я дасцігнуў слаўнай сьмерці і знайшоў вечнае жыцьцё...

...Дзеля Твайго цяроновага вянку, выслухай мяне, Пане...

...Дзеля раны ў баку Тваім, выслухай мяне, Пане...

...Дзеля прабітых цьвекамі рук і ног Тваіх, выслухай мяне, Пане...

З Г. Сянкевіча пералажыў А. Смаленец.
7 студня 1921 г.
Вайсковы, нум. 3. Коўна, 1.06.21 г.

* Забітыя ў баю 28 жніўня з чырвонымі маскалямі.

ДАДАТАК I

На нашай зямлі вельмі шмат курганоў. Дзе многа лягло нашых родных сыноў. Па ніх вечер асеньні і стогне і плача. Вакол чорнай сям'ёю крычыць вараньцё... Ты ня знаеш, дзе сын твой, а, бацька-бедача, Ты ня ведаеш, маці, дзе дзіцятка тваё.

Ясакар

АХВЯРЫ БАРАЦЬБЫ ЗА НЕЗАЛЕЖНАСЬЦЬ

1-й беларускай асобнай роты: стралок Патаковіч, забіт 8/VII 1919 г.; стралок Леановіч, забіт 11/VII 1919 г.; падпаручнік Пліска, мал. п.-ахв. Вайцяхоўскі, мал. п.-ахв. Раманаў, стралок Рынкевіч — забіты 28/VIII 1919 г.; мал. п.-ахв. Мазоль намёр ад ран 2/IX 1919 г.

Беларускага батальёну: 2 роты стралок Станкевіч, + 27/XII 1919 г.; 1 роты стралок Веракса, + 18/1 1920 г.; 1 роты стралок Паўлічэнка, + 26/I 1920 г.; 1 роты стралок Зайцаў, + 6/II 1920 г.; кулямётнай каманды ст. жаўнер Ярмак, кул. к-ды кулямётчык Скіпр — + III. 1920 г.

Беларускай асобнай роты: стралок Бяляеў, забіт 24/V 1920 г.; стралок Аус, забіт 24/V 1920 г.; стралок Лінеў, забіт 14/VI 1920 г.

Беларускага асобнага батальёну: 1 роты стралок Міцкевіч забіт 27/X 1920 г.; 1 роты стралок Радзевіч, 1 роты стралок Самплінскі — забіты 17/XI 1920 г.

АТРЫМАЛІ РАНЫ:

1-ай беларускай асобнай роты: стралок Петраляйціс, кулямётч. Вяжковіч, стралок Дубіцкі, стралок Войнюш, стралок Звіцэвіч — 8/VII 1919 г.; ст. п.-ахв. Карсак, кулямётч. Ральскі, кулямётч. Пашкоўскі — 28/VII 1919 г.; стралок Пячура — 10/VIII 1919 г.; мал. п.-ахв. Дамброўскі — 26/VIII 1919 г.; мал. п.-ахв. Мазоль, стралок Суходольскі, стралок Васільеў —

28/VIII 1919 г.; стралок Мачульскі, стралок Савонаў — 31/VIII 1919 г.

2-ою беларускаю асобнаю роты: стралок Давейніс — 18/X 1919 г., у тылу, пры спаўнёньні службовых абавязкаў дзорнага зламсьвінкам.

Беларускага батальёну: 2 роты стралок Маўтовіч — 7/XII 1919 г.

ЗАГІНУЛІ ВЯЗ ВЕСЬЦІ:

1-ай беларускай асобнай роты: стралок Рыбакоў, стралок Мазуркевіч — 11/VII 1919 г.; стралок Клімашэўскі, стралок Камароўскі, стралок Дзімітровіч — 26/VIII 1919 г.

ПАПАЛІ ДА ПАЛОНУ:

Беларускага асобнага батальёну: мал. п.-ахв. Дамброўскі, стралок Даўнарковіч — 27/X 1920 г.; стралок Чынаша — 28/X 1920 г.; мал. п.-ахв. Рамбовіч, стралок Радзішэўскі, стралок Вістанберг, стралок Марговіч, стралок Штэйнарт, ст. жаўнер Суходольскі, стралок Рынкіцаў, стралок Капусцін — 9/XI 1920 г.; стралок Гурвіч, стралок Кардзіс, стралок Луковіч, стралок Пецкокевіч, стралок Лаўрыновіч, стралок Шукштуль — 9/XI 1920 г.; мал. п.-ахв. Жмайновіч⁺, стралок Люткевіч⁺, стралок Сінкевіч⁺, стралок Шатэвіч, стралок Міцкевіч — 10/XI 1920 г.; стралок Касьянравіч, стралок Земмлер, стралок Мілашэвіч, стралок Ярашук, стралок Урбановіч⁺, стралок Руткоўскі — 17/XI 1920 г.

⁺ гэтыя не вярнуліся з палону, лёс іх невядомы.

ДАДАТАК II

Вы, перамошны ўсё, узняліся арлямі
Блескам былі нам, тым блескам, што гас і не згас!

Я. Купала

Беларусы — кавалеры «Крыжа Віцязя» (вайсковай прыпамяткі «За бацькаўшчыну»).

II ступені з мячамі (было 3 ступені,
3-яя — найвышэйшая. — А. Б.)

I-ай беларускай асобнай роты: ст.
п.-ахв'цэры Шаркоў і Шульц.

I ступені з мячамі

I-ай беларускай асобнай роты: маёр Ружанцаў; падпар. Пліска +; ст. п.-ахв. Шаркоў; -«- Грахоўскі; -«- Канвайціс; мал. п.-ахв. Сакалоў; ст. лейт. Ласінскі; прапаршчык Сатыга; ст. п.-ахв. Шульц; -«- Кібіцкі; -«- Тэрвайціс; мал. п.-ахв. Кундзікаў; -«- Новікаў; -«- Вайцяхоўскі⁺; -«- Рамбовіч; ст. жаўнер Дамброўскі; -«- Барышка; -«- Дубіцкі; -«- Васільеў; -«- Радзюш; -«- Жук; -«- Кравацкі; -«- Гелашук; -«- Ягела; -«- Ярмак +; стралок Шалом; -«- Сількінер; -«- Пячура; -«- Кахановіч; мал. п.-ахв. Краўз; -«- Раманаў +; -«- Мазоль +; ст. жаўнер Звіцэвіч; -«- Валковіч; -«- Печулайціс; -«- Суходольскі; -«- Уладышэўскі; -«- Рандэйка; -«- Пупель; -«- Бюер; -«- Бжэзінскі; стралок Юркіяла; -«- Рамейка; -«- Рынкевіч +; -«- Бернатовіч.

Беларускага батальёну:

I роты хвэльдхвэбэль Кардаш.

Прядмову і тэкст
падрыхтаваў Алякс. БЯЛЯЦКІ

ВОДАР АЎТЭНТЫКІ

Дзяржаўны Архіў Літвы
Фонд 582. Вопіс 1. Адзінка Захаванья 12

Загады па беларускаму асобнаму батальёну (Коўна) ад 16.11.1920 да 12.02.1921 і ад 22.08.1921 да 2.09.1921. Арк. 9.

Прыказь па Беларускаму Отдельному Батальёну № 40

Ноябра 20 дня 1920 г. г. Ковно

Часть Судная

§ 17

Объявляю копию постановления Армейского Суда о б. Командире Особой Белорусской роты Майоре Ружанцове:

Постановление № I

1920 года, ноября 9 дня, в г. Ковно, прокурор Армейского суда Полковник Энглер просмотрел, присланное из Армейского суда с. г. ноября месяца, 8 дня, предложение № 4515 и сношение о командире б. Отд. Белорусской роты Майоре Ружанцове, нашел его виновным в том, что 1920 г. во время войны, будучи командиром Белорусской роты в своей части, выпускал лично газету «Варта Баукова» (sic! — С. III.)

и «Стенная Белорусская газета», вел агитацию против Командующего Литовской армией, Военного министра и вообще против Литовской Республики, что предусматривается В. В. 1903 г., ст. 129, § 1.

2) Не принимал мер против солдат зверенной ему части, будучи осведомлен, что солдаты переправляют за границу литературу и продукты, что предусматривается 142 и 145 ст.ст. § XXII кн. В. Ул.

3) Что позволял приезжать в Бреслав большевистским комиссарам и привозить большевистскую литературу, что предусматривается 141 и 142 ст.ст. XXII кн.

Поэтому, руководствуясь 335, 337 ст. ст. XXII кн. В. Улож. 17 и 20 ст.ст. Прокурор Армейского суда постановил:

1) Принимая во внимание вышеизложенное, майора Ружанцова привлечь к ответственности, как виновного, согласно вышеуказанным ст.ст.
2) Во избежание уклонения от суда — содержать под арестом.

3) Копию этого постановления приложить в Армейский Суд о Командире Белорусского Отдельного батальона. Полковник Энглер, Прокурор Армейского Суда.

Командиру Отдельного Белорусского батальона.

Подлинный сверяют и верно: Батальонный адъютант, ст. лейтенант Раузович.

Арк. 69 адв.

Выданы майору Ружанцеву револьвер сист. «Маузер», 16 шт. патронов к нему калибра 7,65 выпісаць у расход па кнізе Заведываючага аружжам батальёна.

Арк. 76

Пераведзенага на службу ў Коўненскую камэндатуру майора Ружанцова выключыць з спіскаў батальёна з 21 снежня 1920 г. і харчовага давальства з 1 студзеня г. г.

Спраўка: прыказ па Арміі № § 2.

Арк. 63

Нестраевой роты конь пад клічкай «Акула», атпраўдзена на вылячэньне ў Армейскі Вэтэрынарны лазарэт, выключыць з фуражнага давальства.

Арк. 62

Кулямётнай роты дзяжурнага па рэце 30 снежня Літвінава і днявальна-

га Качана і ст. унт. аф. Пісецкага, дзя-
журнага па 3 роце за тое, што спалі
разабраўшыся на нарах, арэштоваваю
кожнага на 10 дзён строгім арэштам.

Арк. 60

У прашоўшым годзе пры спатканьні
Новага Году ва ўсім гарнізоні была
неабыкнавенная, безмётная стральба,
нічым неаб'яснімая. Стрлялі ня толькі
салдаты, но і афіцэры, ваенныя чы-
ноўнікі і нават штацкія людзі. Каб ні
было больш такога безпарадку, і ў гэ-
тым гаду прыказваю камандзерам
усіх часьцей і начальнікам устаноў
наблюдаць, каб нібыло ніводнаго не-
патрэбнага выстралу.

Арк. 60

Многія ваеннаслужашчыя асобліва
салдаты па начам пасьяя 12 гадз. на-
чы робяць на вуліцах непарадак. Ка-
мандзерам часьцей прыказваю сал-
дат асвабджаць у места да позьняга
часу толькі тых, якія маюць радню.

Арк. 72

Капітана Васілеўскага і ст. лейтэ-
нанта Самулевіча за нецвярознае павя-
дзеньне ў кінематографі арэштоваваю
на 10 дзён на гауптвахце.

Арк. 75

Заўтра, 13 студзеня, у 5 гадз. веч-
ра ў памешканьні сталавай (ніжні
этаж) будзе прачытана лекцыя чле-
нам Камітэту Народнай Абароны Літ-

вы В. Н. Боевым на тэму «Больше-
визм и его последствия». На лекцыі
прысутстваваць усім афіцэрам баталь-
на, свабодным ад службы.

Арк. 81

Падпаручыку Карэцкаму аб'яўляю
выгавар за тое, што не правярэў па-
станоўку дневальных у ўходных дзья-
рэй у казармы, дзеля чаго забраліся
два агітатары з балышавіцкімі мэ-
тамі, якія і былі затрыманьня салдата-
мі кулямётнай роты.

Арк. 87

Чучалы дзеля колкі зрабіць кожнай
роце і вучэбнай камандзе сваім па-
пячэньнем, атрымаўшы матэрыял з
нестраявой роты і зараз жа па атры-
маньні ўчэбных вінтовак прыступіць
да абучэньня штыкавому бою.

Арк. 2

Заўтра, у нядзелю, заняткаў не ра-
біць. Жадаючых памаліцца салда-
таў адправіць камандамі ў касцёл і
цэркоў.

Арк. 119

20 января с. г. Командующий Армией,
осмотрев войсковые части, находящиеся
в Шанцах Понемуни, нашел: Во всех
частях, за исключением Белорусского
батальона, пища плохая. Это отчасти
зависит от продуктов, отчасти от неуме-
ния их готовить, неопытный кошевар и
хорошие продукты испортит.

Надрыхтаваў Сяргей ШУПА

Валяцін ГРЫЦКЕВІЧ

ДВАРАНСКА-РУСКІЯ ПЕРАСЯЛЕННІ У XIV—XVIII стст.

4. Засяленне выхадцамі з Беларусі Паволжа і Перадуралля

Выхадцы з Беларусі засялялі гэтак-
сама Паволжа ды Прыкам'е. Так пад-
час пасольства Рэчы Паспалітае ў Ма-
скву ў 1568 г. віленскі купец Ігнат
Міхайловіч быў сасланы ў Казань. На-
прыканцы XVI ст. палонных з гэтае
дзяржавы накіроўвалі службыць у Лаі-
шаў, Цецюшы, Арск. У спісе першых
будаўнікоў Уфы ў 1574 г. пазначаныя
«іншаземцы» Калаўскія ды Кіржацкія
ды «полацкая шляхта» Бурдавы і Кур-
чэвы, накіраваныя службыць туды з
Казані. Паводле звестак «Разрядных
книг», у снежні 1617 г. у паход «на
Волок на Литву» былі адпраўленыя
«нижегородской литвы и немец двести
человек» і «лаишевских полоняников
литвы 96 человек».

У 1625—1626 гг. ва Уфе, Чабакса-
рах, Санчурску, Цывільску і Курмышы
ў войску служылі 35 чалавек «літвы»,
у Казані «іншаземцаў літвы і паля-
каў» 81 чалавек, Уржуме — адзін «лі-
цвін» і 7 «літоўскіх выхадцаў рускіх
людзей» (г. зн. беларусаў.— В. Г.), у
Свіязьску «літвы» і чаркасаў (украін-

цаў.— В. Г.) і пахолкаў (слуг.—
В. Г.) — 48 чалавек, у Ядрыне «літвы
і чаркасаў» — 14 чалавек.

Найбольшая колькасць дакументаў
пра гэтае перасяленне датаваная пад-
час вайны 1654—1667 гг., калі расейскі
ўрад ссылаў цэлымі сем'ямі шляхту
Беларусі, якая супраціўлялася, у Яра-
слаўль, Казань, Астрахань. У верасні
1655 г. у Казані было больш за два дзе-
сяткі палонных віцебскіх шляхцічаў,
а ў лютым 1661 г. у Свіязьску —
чатырнаццаць палонных з Беларусі.

Улады з ахвотаю накіроўвалі цэлыя
вайсковыя адзінкі служылых людзей
з Беларусі на «ўскраінную службу»
ў Паволжа і Прыкам'е дзеля аховы
мяжы ад нападаў башкіраў ды айра-
таў. У 1655 г. на ўсход выселілі 252
сям'і мясцовае шляхты з Смаленска, а
таксама шклоўскую, копыскую і дубро-
венскую шляхту з сем'ямі, чаладніка-
мі і маёмасцю «на вечнае жыццё».
«Смаленскія іншаземцы» складалі ча-
тыры «знамени», г. зн. харугвы (так-
тэчныя вайсковыя адзінкі).

Смаленская шляхта здалася ўвосень
1654 г., пасля аблогі Смаленска
войскам цара Аляксея Міхайлавіча і
присягала на вернасць. Паводле свайго
стану шляхту прыраўноўвалі да расей-

Працяг. Пачатак у № 3.

скіх служылых людзей «по отечеству». Служылыя людзі ў Расеі на той час завялі ўсе асабіста вольныя асобы, абавязаныя несці вайсковую ці адміністрацыйную службу на карысць дзяржавы. Служылыя людзі «по отечеству» былі феодаламі вышэйшага парадку (у адносіненне ад служылых людзей «по прибору»), куды ўваходзілі стральцы, пушчары, казакі і іншыя шараговы склад войска).

Шляхта падзялялася на чатыры харугвы — паводле тэрміналогіі рускіх крыніцаў — чатыры «знамени». А ўся разам яна звалася смаленскімі іншаземцамі «чатырех знамен», нягледзячы на тое, што ў яе складзе былі дваране і з іншых гарадоў і паветаў беларускіх земляў Вялікага Княства Літоўскага. Так, шляхцічы з Оршы ўваходзілі ў склад не Смаленскага, а Віцебскага ваяводства, служылі ў тым «знамені», якое пасялілі ў Заінку. Аршанскі шляхціч Г. Жылінскі падаў у 1667 г. паклонную, жадаючы прыняць расейскае падданства. Другі аршанскі шляхціч І. Лада, які служыў рэйтарам, прасіў накіраваць яго на службу ў Сібірск.

Па колеры сцягу вайсковыя адзінкі былі белага, чырвонага, чорнага і яшчэ аднаго, невядомага, сцягу. У Ціінску, паводле нашых падлікаў, пасяліліся 134 шляхцічы белага, у Мензялінску 124 шляхцічы чорнага, у Новашамнінску — 128 чалавек чырвонага сцягу. Шляхта чацвёртага сцягу была паселеная ў Заінку. У 1681 г. дваранаў гэтай вайскавай адзінкі быў 81 чалавек.

Ад Ціінску (цяпер ва Ульянаўскай вобласці) на паўднёвым захадзе і да Мензялінску на паўночным ўсходзе працягнулася (у асноўным на абшарах цяперашняга Татарстану) на двэсце семдзесят вёрстаў Закамскага ўмацаваная памежная лінія дзеля абароны закамскага і заволжскага жыхарства ад нападаў айратаў (калмыкаў), казахаў і башкіраў.

Першапачатна дваранам плацілі жалаванне. У 1674 г. замест яго яны атрымалі надзелы зямлі. На той час на чале шамінскае харугвы быў паручнік Сцяпан Пузикаў, мензялінскае — паручнік Іван Мацвеевіч Адзінец, заінкае харугвы — паручнік Рыгор Мацвеевіч Сарвіраў.

У 1660-я гг. на Закамскае памежжа былі пераведзеныя з Масквы і Казані

532 полацкія шляхцічы «Гаврылова полку Гаславекаго с товарищи» (1668—1669). Гэтая шляхта несла самую шануюную і адкажную ў палках іншаземнага строю рэйтарскую службу. Іх размяшчэнне на поўдзень ад Казані ў левабярэжжы Волгі па берагах рэк Бездны, Уткі, Урэні, Камаюра ды Майны. Туды ж перасялілі з палачоўных сёлаў ніжнегародскага Паволжа сялянаў. Але іх не хапала, каб засяліць усе землі, вылучаныя полацкай шляхце. Больш чым 400 шляхцічам выпалі землі без прыгонных сялянаў. Яны адмовіліся жыць у Закамскім памежжы, таму першапачатна іх пакінулі служыць у паволжскіх гарадах за хлебнае ды грашовыя жалаванне. Калі сялянскае жыхарства на Закамскім памежжы павялічылася, полацкая шляхта згадзілася сяліцца на вылучаных ёй землях. Напрыканцы 1690-х гг. там рассяліліся каля пяцісот служылых «іншаземцаў», пераважна полацкіх шляхцічаў ды іхных дзяцей.

Смаленская і полацкая шляхта была паселеная і ў іншых месцах Закамскага памежжа: Старашамнінску, Вілярску, Ярыквінску, Старой Пісьменцы, Старой Куванцы, Старой Майне.

Смаленская шляхта засяліла пераважна «прыгарады» Ціінск, Стары і Новы Шашмінск, Біларск, Ярыквінск; полацкая шляхта — Мензялінск і Заіnsk. Напрыканцы царавання Пятра І у кожным з гэтых «прыгарадаў» жыло ад 500 да 1000 служылых людзей.

Полацкая і смаленская шляхта, іншыя іхныя землі «иноземческого списку» служылі таксама ва Уфе. У дадатак да першых пасяленцаў гэтага горада ў 1668 г. сюды перасяліліся некалькі дзесяткаў сем'яў беларускага паходжання са Смаленска. Паводле «Спіску 1681 г. уфимским дворянам и детям боярским» шляхцічаў з Вялікага Княства Літоўскага там налічвалася не менш за трыццаць чалавек, а паводле спісу 1697 г. — не менш як дваццаць два. Полацкай шляхце і гэтым жа «іншаземцам» ва Уфе жалаванне выплачвалася яшчэ ў 1725 г.

Па падліках С. Яшэўскага, на гэты час у кожным горадзе Закамскага памежжа знаходзілася ад пяцісот да тысячы служылых «пародных» людзей, нашчадкаў якіх, адпаведна дакла-

ду палкоўніка Мельгунова (1750), мелі «на стороне его королевского величества польского маестности (маенткі. — В. Г.) и земли». Шматлікае жыхарства закамскіх і заволжскіх абшараў служыла ў войску і пасля таго, як рэальнае пагрозы нападаў стэпавых вандрунікаў на гэтыя землі не было. Амаль да 1830 г. шляхта, паселеная ў XVII ст. за Камаю ды Волгай, залічвалася ў склад пяхоты ці «малалеткаў».

З асяродку мясцовых аднадворцаў — з сяла Навікоўкі Стаўрапольскага павету, а пасля Самарскае губерні — паходзіў генерал ад інфантэрыі Іван Мікітавіч Скобелеў (1778—1849), які паступіў на вайсковую службу ў 14 гадоў. Ён бацька і дзед вядомых удзельнікаў руска-турэцкае вайны 1877—1878 гг. Дзмітрыя Іванавіча і Міхаіла Дзмітрыевіча Скобелевых. У навікоўскіх аднадворцаў існавала паданне, што яны былі «поселены царем Алексеем Михайловичем из-под Смоленска за какую-то провинность, а прежде были из польской шляхты», як на завядзёны ў Расеі звалі ўсіх шляхцічаў з абшараў Польска-Літоўскае дзяржавы Рэчы Паспалітае, якія карысталіся польскаю мовай, нягледзячы на тое, што на Беларусі жыла беларуская, а на Літве літоўская шляхта.

Шмат антрапанімічнага матэрыялу пра беларускае паходжанне перасяленцаў у Мензялінску, Новашамнінску, Заінку ды Уфе ў апублікаваным В. Новікавым «Сборнике материалов для истории уфимского дворянства». В. Новікаў згадаў спісы смаленскіх казакаў і шляхты ў Мензялінску ў 1674 і 1681 гг., іншаземцаў смаленскіх у Новашамнінску ў 1660—1674 гг., іншаземцаў у Заінку ў 1687 г., полацкае шляхты ва Уфе ў 1681 і 1697 гг.

Нават зрабіўшы папраўку на тое, што расейскія пісьцы часта няправільна транскрыбавалі чужыя іхнаму слыху беларускія прозвішчы, можна вылучыць у гэтых спісах беларускія: Бакун, Баразна, Баронка, Бразгун, Вацінка, Міхнявец, Муравец, Маісяёнак, Касмач, Друцік, Ляховіч, Харкевіч, Скугарэўскі, Рукля, Сваркун. Прозвішчы з канчаткам на «-віч» пісьцы найчасцей фіксавалі ў русіфікаванай форме тыпу: Малкееў, Пянкеў, Стасееў, Мілкееў, Сялкееў, Лашкееў, Міцкееў, Каралькееў, Мілашэеў, Хаўратаў, Бут-

кееў (замест адпаведных Малькевіч, П'янкевіч, Стасевіч і г. д.). Зрэдку сустракаліся і літоўскія прозвішчы («Есімант», «Скермант», г. зн. Эйсмант, Скірмунт). Пасля нашчадкаў шляхты занатавалі ў дваранскую радаслоўную кнігу Казанскай ды Уфымскай губерняў (Харкевічы, П'янкевічы, Барозны, Дудары, Сверкуновы, Хаўратавы, Савінычы, Абражэевы, Буткевічы і г. д.).

Перасяленцаў з Беларусі і Смаленскага ваяводства накіроўвалі дзеля службы і ў Астрахань. Сярод астраханскіх стральцоў у 1681—1682 гг. 7 працэнтаў складалі г. зв. «палыці», «іншаземцы-смаляне» і «чалавек польскае пароды» з Вязьмы.

У значнай колькасці расейскія ўлады засялялі Паволжа і беларускімі рамеснікамі й сялянамі. У 1660-я гг. са Зброевага загаду ў Астрахань было накіравана некалькі выхадцаў з Полацка, Вільні, іншых гарадоў Беларусі і Літвы дзеля навучання табельнай ды панцэрнай справе.

Пасля Андрусаўскага замірэння 1667 г. 330 палонных з розных гарадоў Расеі — шляхцічы Полацкага, Віцебскага, Менскага, Мсціслаўскага, Берасцейскага, Аршанскага, Слонімскага і іншых паветаў, падалі паклонныя з жаданнем застацца ў краіне «на вечнае жыццё».

Сярод рамеснікаў, якія адмовіліся вяртацца на Беларусь пасля замірэння, быў аршанскі шляхціч Я. Рамяноўскі, які займаўся «строговаю справою» ў Ніжнім Ломаве.

Першую спробу стварыць у Казані аптэку ў 1679 г. зрабіў коньскі лекар Арцём Назар'еў, хрышчоны яўрэй, які служыў там.

Паводле «Описных книг» 1667 г., у Ніжнегародскім павеце на будных (паташных) заводах пры сяле Саргач сем працэнтаў з 3534 прыгонных (252 «поливника», «будника» і «бочкаря»), што былі ў валоданні байрыні А. Марозавай, паходзілі з Вялікага Княства Літоўскага. Урадзімыя гэтае мясцовасці «ткачы да руднік» і конюхі згадваюцца ў апісаннях іншых маенткаў байрыні.

Французскі манах Ф. Аўрыль, едучы ў 1690 г. па Расеі, адзначаў на шляху з Саратава ў Маскву шматлікія пасяленні выхадцаў з Рэчы Паспалітае (г. зн. з Беларусі). Ён пісаў, што на васелі апрацоўвалі цаліныя землі і атрымоўвалі вялікія ўраджаі. Праз год

у «Записных книгах» у Алатары за тугэйшым жыхаром Л. Юрасавым значылася гэтакіх пасяленцаў — «вывозной ево польскій человек Юрка Кирилов з женою з детьми». Пасля роспыту высветлілася, што ў мінулым Л. Юрасаў узяў у палон Ю. Кірылава ў Полацкім павеце, г. зн. на этнічнай Беларусі. Жонку гэтага палоннага, «литовского вывоза жена Матренка Савельева», паланілі ў польскіх горадах, з Невельскаму уезде» Віцебскага ваяводства.

Наколькі вялікі быў уплыў на тамтэйшы побыт і лексіку перасяленцаў з Беларусі і Смаленскага ваяводства, сведчаць звесткі сярэдзіны ХХ ст.

У цяперашнім Ленінградскім, Альмецёўскім і Бугульмінскім раёнах (паўднёва-ўсходняя частка Татарстана), г. зн. у месцах рассялення ў XVII ст. аршанскае і смаленскае шляхты, мясцовае татарскае жыхарства дагэтуль вылучае сярод сваіх расейскіх суседзяў нашчадкаў гэтых шляхты, што захавала ў мове беларусізмы, а перанятая ад іх «панчо-і» ў адрозненне ад традыцыйных татарскіх «шкарпэтак» завуць «панскіі оіуа», падкрэсліваючы гэтым немясцовае «панскае», г. зн. шляхецкае, паходжанне гэтае дэталі вопраткі.

5. Засяленне выхадцамі з Беларусі Сібіры

Што да ўдзелу беларусаў у асваенні Перадуралля і Сібіры, дык можна адзначыць, што яшчэ некаранаваныя ўладары Паўночнага Прыўралля прамыслоўцы Строганавы набывалі «літоўскі палон» у Маскве і Яраслаўлі з беларускага Падзвіння, часткова захопленая ў 1563—1579 гг. Іванам Жалівым. З гэтае «літвы» выйшлі некаторыя загаднікі Строганавых, а таксама іхныя ваюры, якія бралі ўдзел у паходзе Ермака ў Сібір.

Палонных беларускіх і літоўскіх ваюроў залучаў на службу і царскі ўрад. Ссылных «літоўскіх людзей» ён заўсёды накіроўваў служыць за Уральскія горы. У Сібіры гэтыя перасяленцы складалі асобны гурт вайскова-службых людзей — «казакаў літоўскага спісу».

У 1624 г. у Табольску 26 з 245 двароў належалі «літоўцам», а праз шэсцьдзесят гадоў там жа з 1990 службых людзей 415 былі «літвою». У 1672—

1682 гг. у Томску з 79 «дзяцей баярскіх» 52 былі з «літвы», у Цюмені ў 1684—1685 гг. з 903 службых людзей было «103 чалавекі літвы».

Рассяленне гэтых асобаў адбылася на тэрыторыі Сібіры. Ля ракі Туры зноў атрымала назоў Літоўскага (1624), паблізу Лімскага астрого з'явілася Ліцвінцава (1650—1680 гг.), у Верхатурскім павеце ўзнікла Літоўская вёска.

Адміністрацыйныя пасады ў Сібіры нярэдка займалі цэлыя дынастыі выхадцаў з ВКЛ (ваяводы Аршынскія, Крыжаноўскія, Ліцвінчы, чыноўнікі Паўлуцкія і г. д.). Урадзімцы з Беларусі і Літвы ўзначальвалі дыпламатычныя місіі да ўсходніх кіраўнікоў (Б. Байкач, 1607; М. Баржавіцкі, 1621; О. Міхалеўскі, 1625; С. Буткеў (г. зн. Буткевіч), 1644; Н. Грыгор'еў, 1636; Т. Пятроў, 1636; П. Сямёнаў, 1651 ды інш.). Яны бралі ўдзел у пракладванні новых шляхоў цераз Сібір. Сярод трох першапраходцаў, перайшоўшых праз Паўночны Урал да Обскае губы, Надзьма і Таза ў 1607 г., быў «пан літоўскі палонны».

Падчас сваіх дыпламатычных місіяў выхадцы з Беларусі і Літвы рабілі геаграфічныя адкрыцці. «Ліцвін» Ян Куча першы з еўрапейцаў наведаў басейн цэнтральнаазіяцкае ракі Ілі (1619). «Літоўскі дзесятнік» Іван Пятровіч Цякуцьёў (недакладна названы ў літаратуры Іванам Пятровым) і тлумач «ліцвін» Рыгор Міхайлаў у 1616 г. разам з Васілём Цюменцам упершыню наведвалі Туву і паўночную Манголію. З іхных слоўаў было зроблена першае апісанне гэтых земляў. Нашчадак Яна Паўлоцкага, паселенага ў 1662 г. у Табольску, Дзмітры Паўлуцкі ў 1727—1747 гг. тры разы абышоў са сваім атрадам Чукотку і прывозіў тамтэйшае жыхарства ў расейскае падданства. «Літоўскага спісу казака» суправаджалі расейскае пасольства М. Сафарыя-Мілеску ў Кітай (1675—1678).

На абшарх Перадуралля і Сібіры распаўсюджваліся беларускія кнігі. З 208-мі кніг каштоўнае строганскае бібліятэкі ў Сольвычагодску (1578) было восем кніг выдаваных Францішкам Скарынам і 27 асобнікаў заблудаўскага «Евангелля вучыцельнага» Івана Фёдарова. У Цюменскім абласным музеі захоўваецца пражскае выданне Францішка Скарыны 1519 г. У бібліятэцы Іркуцкага ўніверсітэта ёсць

інкунабул «Лексікону» Свіды з уласніцкім подпісам Лаўрэнція Зізана, выданне Мялецкі Смартыцкага «Фрынас ці плач усходняе царквы» (Вільня, 1610). У 1649 г. краснарац Е. Равінкоў карыстаўся «літовской псалтырью». У Сібіры распаўсюджваліся і творы Сімона Полацкага.

Адным з першых летапісцаў Сібіры лічыцца ўрадзімец Вялікага Княства Літоўскага Станкевіч. У Іркуцку з XVII да пачатку ХХ ст. прапавала сямейная мастацкая арцель дынастыі Ліцвінчых, меўшая звяз па сваім паходжанні з Вялікім Княствам Літоўскім, Рускім ды Жамойцкім.

6. Перасяленні расейцаў на Беларусь у першай палове XVIII ст.

Першая палова XVIII ст. у Расеі адметная ўмацаваннем феадальнае дзяржавы і ўзмацненнем прыгонніцкае эксплуатацыі ды абвастраннем класвае барацьбы. Праяваю гэтае барацьбы былі масавыя ўцёкі сялянаў і дваровых людзей ад памешчыкаў.

Сяляне Сярэдняга Памолжа і Падмаскоўя імкнуліся палепшыць сваё становішча і збегалі на Ніз ці ў Сібір. Іхным суайчыннікам з паўночна-заходніх і заходніх губерняў ды правінцыяў уцякаць з гэтае мясцовасці было вельмі цяжка — яны перабіраліся бліжэй. Сяляне сыходзілі ад феадала звычайна з маёмасцю і, па магчымасці, з жывёлаю. Найзручней было перайсці за заходнюю мяжу. Туды іх пераманьвалі зацкаўленыя ў рабочай сіле замежныя феадалы, якія не скупіліся на абяцанні вольнасіцяў, ільготаў на многія гады, дапамогі на набыццё гаспадаркі.

З надзей на лепшую долю шматлікія сяляне ўцякалі з Расеі на Беларусь, а таксама ў Латвію ды Эстонію. Масавыя ўцёкі жыхарства з захаду і цэнтру Расеі ў першай палове XVIII ст. на поўдзень ды ўсход ікавілі савецкіх даследнікаў, таму што яны спалучаліся з найбольш востраю класваю барацьбой, сялянскімі войнамі ды паўстаннямі, а масавыя ўцёкі за заходнюю мяжу на Беларусь заставаўся па-за ўвагаю бальшыні гісторыкаў і спецыяльна не вывучаліся. Асобныя моманты гэтае міграцыі закраналі дараваляцыйныя гісторыкі С. Салаўёў, А. Рамановіч-Славацінскі, М. Лілеєў, беларускі гісторык М. Нікольскі, са-

вецкія даследнікі гісторыі Расеі XVIII ст. П. Алефірэнка, В. Кабузан, С. Троицкі ды інш.

Масавыя ўцёкі расейцаў на Беларусь спалучаліся з адваротнаю міграцыйнаю плынню беларусаў у Расею — два арганічныя бакі працэсу ўзаемнага перасялення прадстаўнікоў гэтых народаў на суседнія землі.

Нягледзячы на тое, што міграцыя расейскага жыхарства на Беларусь разладжвала памешчыцкую гаспадарку Расеі інакш, чым уцёкі на поўдзень і паўстанні на Доне і Волзе, эканамічныя вынікі былі не менш стратныя для феадальнае дзяржавы. Пра гэта распавядаецца ў расейскіх урадовых крыніцах.

Паводле заўвагі А. Рамановіча-Славацінскага, уцёкі сялянаў і спробы ўрадаў зменшыць іхныя памеры «от XVII-го века перешли по наследству к XVIII-му и XIX-му». Гэта і зразумела, калі ўлічыць, што ўцёкі — непазбежная рэакцыя сялянаў і чэлядзі на ўзмацненне феадальнай эксплуатацыі.

З сярэдзіны XVII ст. шматлікія ўцякачы імкнуліся за мяжу быццам дзеля абароны «старое веры», хаця ідэі барацьбы за «старую веру» былі не галоўныя, а міграцыя адбывалася ў асноўным з прычыны ўзмацнення сацыяльнага прыгнёту і абвастрання класвае барацьбы.

Апроч таго, дзеля тлумачэння ўцёкаў веравызначальнымі, а не сацыяльна-эканамічнымі прычынамі, беглякі калінікі маскаваліся, выдаючы сябе за старавераў. Так, у слабодах на востраве Ветка і каля яго, павадох звестак дакумента пачатку XVIII ст., «прмногое число из разных городов беглые богатые купцы, называя себя раскольниками (падрэслена мною.— В. Г.), укрываются от положенных на них податей и рекрутских наборов». Калі ў Валакаламску злавлі двадцаць сялянаў, якія ішлі на Ветку, выявілася, што праваднік навучыў іх маліцца па-раскольніцку.

Нярэдка сяляне выязджалі дзесяткамі з надзейнымі павадырамі, прыпыняліся па дарозе ў спецыяльных «прантановіцках». Селянін з вёскі Касанова Алоцацкага павету Іван Парфёнаў паведамаў у Сінодзе, што ў 1699 г. перабраўся за мяжу ў суседні Невельскі павет з асобам у сорак фурманак, з якім рухалася больш за сто старавераў.

З нагоды масавага руху расейскіх сялянаў на поўдзень з краіны ў першай палове XVII ст. А. Навасельскі пісаў: «В отношении всего этого движения термины «побеги» и «беглые» имеют лишь формальное историческо-юридическое основание, но не отражают существа процесса. Происходило выселение, уход, часто совершенно открытый, организуемый хозяйственно и предусматривающий различные возможности устройства на месте нового поселения».

Улады каралі злоўленых «падбукторшчыкаў» больш сурова, чым уцекачоў, ссылаючы іх «у заўсёдную працу на катаргу», як гаварылася ва ўказе ад 19 лютага 1721 г. Беглякы ў згодна ўказу каралі бізуном. Але пагроза пакарання, на думку дваранскага гісторыка Н. Фірсава, паспеху не мела: «пакаранне бізуном (...) не было страшным для тых, каго дома гэтак каралі. Ваяры памежнае варты, надаралася, (...) самі ўцякалі з беглякамі».

Уцёкі з паўночна-заходніх абшараў Расеі набылі вялікія памеры ў першай чвэрці XVIII ст. Гэта адбывалася ў выніку сацыяльнай барацьбы, што абвастралася з прычыны рэформаў Пятра I, якія ажыццяўляліся на кошт народу і ляглі на яго цяжарам. Сяляне гэтага рогіёну зведвалі дадатковы цяжкасці дзеля блізкасці вятру Паўночнае вайны і з нагоды мабілізацыі іх на будаўнічыя работы, падводныя і іншыя адпрацоўчыя павіннасці.

За мяжу сыходзілі і заможныя людзі, у тым ліку купцы. З 1716 г. старадубскія купцы скардзіліся на канкурэнцыю старавераў, якія пасяліліся на Веццы, у межах якое ў 1722—1732 гг. налічвалася больш як 20 слабадаў з жыхарствам у 40 тысячачу.

М. Нікольскі лічыць, што Пётр I і ягоныя першыя наступнікі не рабілі ніякіх захадаў, каб зліквідаваць гэты ачаг уцекачоў, бо мелі з Рэччу Паспалітай дамову і разам зматаліся супраць Швецыі. Нельга не ўлічваць і такое акалічнасці: па вестках расейскага пасланца ў Варшаве Генрыха Гроса, вялікі канцлер літоўскі Ф. Чартарыйскі падчас перамоваў аб выдачы беглякоў з Рэчы Паспалітае ў 1754 г. нагадаў, што «ў 1708 г., калі Карл XII напаў на Украіну, Пётр Вялікі ўсё жыхарства польскіх памежных абшараў накіраваў у Расею, адкуль (яны),

нягледзячы на асабісты патрабаванні, вернутыя не былі». Не выключана, што ў звязку з гэтым былі непажаданыя захады супраць уцекачоў на Беларусь.

Стараючыся прыпыніць уцёкі, Сенат выдаў 8 сакавіка 1723 г. указ аб будаўніцтве заставаў дзеля затрымання беглякоў і накіраванні туды вайсковых камандаў на чале з афіцэрамі. Падставаю для ўказу паслужыў той факт, што «з многіх паветаў шматлікія сяляне, сабраўшыся з жонкамі і з дзецьмі, і з манаткамі, бягуць у Польшчу (г. зн. у Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамоіцкае.— В. Г.) і за іншыя межы».

С. Тройцкі маркуе, што ўказ выконваўся не адразу, бо ўвесну ды ўвосень таго ж году прыйшлі данясенні ад ваяводаў і дваранаў Наўгародскае, Пскоўскае правінцыйў паўночнага захаду. Яны ўтрымлівалі просьбы паскорыць уладкаванне заставаў і ўзмацніць барацьбу супраць уцекаў. Дваране Наўгародскага павету ў сваёй паклоннай да цара ад 24 траўня 1723 г. звярталі ўвагу, што ўцёкі сялянаў пачасціліся пасля «правэрка» рэвізскіх вестак у 1720—1722 гг. Дваране Пскоўскага, Велікалуцкага, Таропецкага і Пустаржэўскага паветаў ў сваёй паклоннай ад 7 ліпеня 1723 г. прасілі ўзнавіць спецыяльную пасадку «памежнага суддзі», які раней займаўся расшукама уцекачоў на Беларусі і ў «Польскіх Інфлянтах» (цяпер Латгалія) і вырашаў усе спрэчныя пытанні аб уцеках. Гэтая просьба была задаволеная.

Увесну і летам 1723 г. Вайсковая Калегія ўладкавала заставы дзеля затрымання беглякоў на лініі Рыга — Вялікія Лукі — Смаленск і далей. Толькі ў Смаленскай губерні і Велікалуцкай правінцыі было створана 109 заставаў, якія абслугоўвалі 304 жаўнеры і афіцэры.

У наступныя гады колькасць дваранскіх скаргаў на сялянскія ўцёкі ды хвалеванні павялічылася. І лютага 1725 г. генерал-пракурор Сената П. Ягужынскі, абавільняючы патрабаванні дваранскіх паклонных, падаў Кацярыне I запіску пра неабходнасць змянення падушнага акладу сяланам, спасылаючыся на тое, што «мноства (іх) бігуць за мяжу польскую і ў Башкіры, чаму і заставы не дапамагаюць».

Гэта прымусіла ўлады трохі саступіць сялянам. Кацярына I праз тыдзень падпісала загад аб зніжэнні падушных падаткаў з 74 да 70 капеек, але гэта не дапамагала, і Сенат прапанаваў паменшыць іх на 1726 г. да 60 капеек з душы. Гэтыя часовыя меры не дапамагалі, і ўрад вымушаны быў загадама ад 5 сакавіка 1728 г. замацаваць збудаваную ў 1723 г. мяжу на захадзе дзеля затрымання беглякоў.

Мясцовыя ўлады, каб прыпыніць уцёкі, каралі бізунамі не толькі злоўленых, але і тых, хто самахотна вяртаўся назад. Гэта прымусіла Сенат 5 ліпеня 1728 г. выдаць загад, якім забаранялася караць «возвращенцев», бо «кагорта ради наказания из бегов на прежнее жилища (уцекачы) приходит опасаются».

П. Алефіронка гадвае весткі вопісаў Канцэляры канфіскацыі (1730-х гг.), якія сведчаць аб абязлюдзэнні шэрагу вёсак Смаленскае губерні ў выніку ўцекаў іхнага жыхарства на Беларусь. У некаторых сялябах пры вопісе не было насельнікаў, бо «яны збеглі за польскую мяжу». Пра масавыя ўцёкі памешчыцкіх сялянаў і дваровых людзей з Смаленскае і Наўгародскае губерняў распаўсюджаюць і некаторыя ўрадовыя акты таго часу. 15 верасня 1732 г. Сенат выдаў загад «О поставке войск на польской границе для истребления перебежчиков; о подаче ведомостей жителям пограничных губерний о причинаемых им обидам с польской стороны пограничным комиссарам, губернаторам и воеводам (...)». Прадугледжвалася таксама паслаць у Вайсковую Калегію загад аб накіраванні неабходных вайсковых кантынентаў на заставы, а ў губерні, што мяжуюць з Рэччу Паспалітай, паведаміць, каб тамтэйшыя памешчыкі дакладвалі памежным камісарам, а таксама велікалуцкаму ваяводу і кіеўскаму губернатару «о уходящих от них за рубеж польский российских людях и крестьянах, ежели у кого, что украл, унесут». Гэта патрабавалася, каб зганданы чыноўнікі «могли в удовольствие определенных от польской стороны комиссарам представить и с ними о тех делах без продолжения в комиссию вступить».

Выданне гэтага загаду па часе супадае з неўрадажам, што пачаўся ў 1732 г. у Смаленскай губерні і ў

наступныя гады распаўсюдзіўся па ўсёй Расеі. Колькасць уцекачоў і жабракоў пры гэтым, паводле вестак С. Тройцкага, дасягнула некалькіх сотняў тысячачу чалавек.

Улады выдалі ў 1733 і 1734 гг. маніфесты з заклікамі да уцекачоў вярнуцца ў Расею і абшаннем даравання. Але, як сведчыць найвысачэйшы зацверджаны даклад кабінет-міністраў ад 31 ліпеня 1734 г., на гэтыя заклікі «малая колькасць такіх з'явілася». У дакладзе прадугледжвалася адтэрміноўка плацэжоў да 1735 г. сялянам памежных паветаў, бо з пацяпелых ад неўраджажа Смаленскае ды Наўгародскае губерняў узмацніліся масавыя ўцёкі жыхарства. Самахотным «возвращенцам» ізноў паабяцалі льготы.

Аднак больш надзеі было на іх насільнае вяртанне расейскімі вайскоўцамі, якія знаходзіліся на Беларусі з прычыны вайны за польскую спадчыну; у ёй Расея ды Аўстрыя выступалі супраць абрання соймам Рэчы Паспалітае караля Станіслава Ляшчынскага.

Паводле найвысачэйша зацверджанага дакладу кабінет-міністраў «Об удержании в Смоленской губернии крестьян от побегов и о забрании в Польше российских беглецов находящимся там российскими войсками» ад 31 ліпеня 1734 г., камандзіры войскаў, што вярталіся, павінны былі разведваць «о тех беглецах (...) где и в каких местах и у кого больше обретаются», прычым рабіць гэта з аспярагаю, каб уцекачы «о том не могли дознаться и в другие места разойтись». Войскам прапаноўвалася рухацца тымі шляхамі, «где наибольшее по их разведанию те беглецы обретаются», лавіць іх ды весткі з Беларусі ў Рыгу, Смаленск ды іншыя памежныя гарады. На Ветку, згодна з дакладам, вырашылі накіраваць «асаблівую каманду ад генерала Вейсбаха» з тым, каб яна раптоўна акружыла тамтэйшыя слабоды ды вывела ў Расею іхнае жыхарства, «а жилища их разорить, чтоб впрядь прибежища к поселению их не было».

Да пытання аб уцекачах на Беларусь у кабінете вярнуліся на пачатку 1735 г. На паседжанні Кабінета сенатар М. Галоўкін зноў прапанаваў паслаць на Беларусь «значительное войско и велеть не только беглецов

возвратить, но и польских подданных, забрав, перевести на Царицынскую линию».

1 красавіка 1735 г. пяць рускіх палкоў на чале з драгунскім палкоўнікам Я. Сыціным у лютым перайшлі мяжу, зрабілі «першую веткаўскую выганку»; у траўні Сыцін дакладваў, што вывёў у Расею з Веткі і суседніх слабодаў 10.662 чалавекі.

Акрамя вышэйзгаданых, ва ўсходне-беларускія паветы з Смаленска былі накіраваныя спецыяльныя каманды дзеля росшуку ўцекачоў. Іхная прысутнасць там узбудзіла некаторых смаленскіх і велікалудскіх дваранаў, якія пачалі вызджаць у гэтыя паветы, каб злавіць сваіх прыгонных. Гэтая асабістая ініцыятыва выклікала незадавальненне мсціслаўскае ды полацкае шляхты, прадстаўнікі якой звярнуліся да смаленскага губернатара А. Бутурліна і сталічных уладаў са скаргамі на сваявольства рускіх дваранаў, што тыя збівалі шляхцічаў і забралі з сабою ў адмену на сваіх ўцекачоў мясцовых беларускіх сялянцаў, а таксама «коней шляхты і пажыткі», спасылачыся на тое, «будто ушедшие их люди и крестьяне увезли в Литву великие сносы из их пожитков». Вайсковыя каманды, паводле сведчанняў скаргнікаў, «на города, местечки и деревни наезды чинят, и мужиков ловят, вьязут, батогами бьют, и кто даст выкуп, тех уже освобождают». Гэтыя ж звесткі былі пададзеныя ў Сенат і ад гвардыі падпаручніка Дубровіна, накіраванага ў Паўночную Беларусь «дзеля росшуку ўцекачоў расейскіх».

Згодна з планами царскае дыпламатыі, не варта было раздражняць тамтэйшую шляхту, бо ў чэрвені 1736 г. меўся збірацца сойм, на якім павінны былі абраць на сталец Рэчы Паспалітае расейскага кандыдата Аўгуста III Саксонскага. Таму Сенат 4 чэрвеня 1736 г. выдаў загад аб строгім наглядае за тым, каб памежныя дваране не ездзілі ў беларускія паветы дзеля росшуку сваіх прыгонных.

Каб пазбегнуць «жалоб, протестаций и нареканий к стороне расейской», на сойме А. Бутурліну было загадана адклікаць і паслання ім каманды «понеже хотя, которые сверх отобранных и остались, те без сомнения от прилежного разных команд сыска вдаль разбежались».

Масавыя ўцёкі на Беларусь не спыня-

ліся, і з гэтае нагоды 16 траўня 1739 г. быў выдадзены іманны загад «Об отправлении Смоленского гарнизона полка на Великие Луки для распределения по форпостам до самой лифляндской границы и об удержании крестьян от побега в Польшу». Хаця ў загадзе было адзначана, што сяляне пакідаюць пераважна Наўгародскую, Пскоўскую губерні, на пяць гадоў раней, 16 красавіка 1734 г., генерал фон-Вейсбах, які разглядаў просьбы асобных старавераў пра вяртанне ў Расею, дакладваў у Кабінет, што «некоторые из явившихся таковых раскольщиков объявляют, что они прежние свои жилища имеют не только ў Наўгародскім паведе, але «і ў іншых вельмі аддаленых месцах».

На заклікі да ўцекачоў вярнуцца ў Расею, ні фарпосты на мяжы, ні накіраваныя на Беларусь каманды не дапамагалі. На царыцныя загады да 1 чэрвеня 1740 г. назад прыйшло толькі 275 чалавек, у той час як у слабодах паўднёва-ўсходняе Беларусі, на адлегласці пяцідзесяці — ста вёрстаў ад расейскае мяжы, нават пасля «первой выгонки» (па звестках бургмістра раскольніцкіх слабодаў Старадубскага і Чарнігаўскага палкоў Гаўрылы Карлава) заставаліся 402 сялібы расейскіх ўцекачоў у маёнтках чатырнаццаці беларускіх памешчыкаў. А. Ігнаценка згадвае паведамленне Расейскай калегіі замежных спраў Вайскавай Калегіі ад 14 снежня 1749 г. аб яўцы «чалабітчыка ад расейскіх белглых людзей, якія жывуць у Польшчы і якіх колькасцю больш за дваццаць тысячаў душаў».

Перасяленне за мяжу выклікала змяншэнне жыхарства і нанесіла страты гаспадарцы краіны. Так, паміж першай і другой рэвізіямі, з 1719 па 1744 гг., у Смаленскай губерні адзначыўся прырост мужчынскага насельніцтва на 24,4% з сярэднегадавым прыростам 0,72%, у той час як па ўсёй Расеі гэтыя лічбы складалі толькі 16,88% і 0,62%. Менавіта з гэтае губерні, найбольш паспяховай па дэмаграфічных паказчыках, па звестках Сената, адзначаліся масавыя ўцёкі сялянцаў. У сваім дакладзе «Об учинении новой ревизии» ад 17 верасня 1742 г. Сенатзначае, што ўцёкі менавіта з Смаленскае губерні на Беларусь набылі прагражальныя памеры. Колькасна адлюстравець іх пры ўліку

змяншэння жыхарства напярэдадні 2-й рэвізіі не ўяўлялася магчымым, бо «Смоленской губернии многое число за рубеж в Польшу вышло и вывезено не только числом людей, но и целыми деревнями».

Можна толькі ўявіць, які быў бы сапраўдны прырост насельніцтва ў губерні, каб не ўцёкі, бо і з перасяленнямі на Беларусь ён быў вышэй за сярэдні.

Прычыны масавых ўцекачоў на Беларусь былі розныя, але найперш тлумачыліся ўзмацненнем памешчыцкага ўціску ды цяжарам дзяржаўных падаткаў. П. Алефіранказначае, што прычыны ўцекачоў «караніліся ў існуючых прыгонніцкіх адносінах, якія тармазілі гаспадарчую дзейнасць прыгонных». Сяляне перасяляліся ў мясцовасці, дзе для іх, як дробных вытворцаў, былі лепшыя магчымасці весці гаспадарчую дзейнасць. Гэтым і тлумачыцца, што поруч з беднымі ўцякалі і заможныя сяляне, хаця апошнія маглі пайсці на заробкі ды займацца прадпрымальніцтвам, набываючы за хабар у старацтваў ці аканомаў пакармёжныя пісьмы і пашпарты. Але збегчы ў горад і на мануфактуру памешчыцкім сялянам было нялёгка. Крыніцы пацвярджаюць факты ўцекачоў на Ветку заможных людзей.

Нельга не пагадацца за А. Сахаравым, які адзначае, што ўцёкі сялянцаў трэба разглядаць не толькі з гледзішча «ўзмацнення прыгонніцтва» і барацьбы сялянцаў супраць гэтага «ўзмацнення», але й з прычыны руху жыхарства ў гарады, на заробкі.

«Што да ўцекачоў, — піша вышэйзгаданае даследнік, — дык наконек гэтага рознагалоссяў няма; сяляне ўцякалі ў асноўным ад феадальных уласнікаў туды, дзе феадальнае залежнасць была слабейшая».

Як вядома, на Беларусі ў выніку эпідэміяў і войнаў на пачатку XVIII ст. скарацілася колькасць высковага жыхарства, а вытворчыя сілы сельскай гаспадаркі былі падарваныя. Таму беларускія прыгоннікі імкнуліся скарыстаць расейскіх сялянцаў дзеля працы ў сваіх уладаннях (гэтак жа рабілі і ў Расеі ў адносінах да беларускіх сялянцаў у другой палове XVII ст.)

Перасяленцы з Расеі на Беларусь, і сяляне, і гараджане (які і перасяленцы ў Расею з Беларусі), мелі пэўныя льготы.

У апошняй трэці XVII і асабліва ў

другой чвэрці XVIII ст. значныя памеры набыло засяленне пустак уцекачамі, а таксама пасяленцы з Падляшска, Украіны ды Расеі. Феадалы вызвалі іх на некалькі гадоў ад большасці ці ўсіх павіннасцяў.

Так было, прыкладам, паводле сведчання В. Мялешкі, у Крычаўскім старостве. Льготы прыцягвалі сюды расейскіх сялянцаў. Гэтыя льготы садзейнічалі аднаўленню разбуранай падчас Паўночнае вайны гаспадаркі староства.

Магнаты і шляхта, маючы патрэбу ў працоўных руках, пераманьвалі расейскіх сялянцаў і сялілі іх, як пісаў гісторык П. Жуковіч, на «льготных дзялянках зямлі, якія можна было атрымаць на асабліва дамоўленых умовах». Калі паходжанне сялянцаў-велькарусаў ва ўсходнебеларускіх уладаннях у інвентарх пазначалася («маскалі»), яны жылі на зямлі купчай, ці вольнай.

Пры гэтым беларуская шляхта кіравалася ўзаемным імкненнем памешчыка і селяніна да замацавання сялянскай гаспадаркі дзеля атрымання большага прыбытку. Пра гэта распавядае А. Сахарай: «Несумнення, што гэты кірунак у кожным канкрэтным выпадку вызначаўся не толькі суб'ектыўнымі дзеяннямі феадала ці селяніна, але і найперш сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі развіцця гаспадаркі. Умовы дыктавалі таксама ступень і формы эксплуатацыі ў кожным асобным выпадку.»

Я. Мараш і П. Казлоўскі падкрэсліваюць, што беларускія феадалы ў XVIII ст. не маглі істотна зніжаць і так нізкі жыццёвы ўзровень сялянцаў і муслі дзеля захавання эксплуатацыі даваць збыднёным часовай льготы.

Льготы надаваліся і расейскім навасельцам у краі. За пасяленцамі на Беларусі захоўвалася «магчымасць вядомага эканамічнага развіцця» сялянскай гаспадаркі, магчымасць для непасрэднага вытворцы «паляпшаць сваё становішча, узбагачацца».

Есць падставы меркаваць, што масавыя ўцёкі сялянцаў з Расеі на Беларусь тлумачыліся некаторымі льготамі, якія атрымлівалі перасяленцы на першым часе.

Пра льготы добра ведалі ў Расеі не толькі сяляне, але і дваране. Так, на паседжанні Кабінета на пачатку 1735 г. М. Галоўкін заявіў, што Сенату вядомая практыка «многіх шляхцічаў»

беларускіх ды «інфлянцкіх» памежных паведаў. Гэтыя шляхцічы, паводле М. Галоўкіна, «в своих землях публикуют с барабанным боем, чтобы русские шли к ним в подданство и обещают им многие облегчения, также и в русские города посылают шпионов и подговаривают многих к себе, особенно из Смоленской губернии, которая за хлебным недородом многих лет пришла в великую скудость и разорение, видя их ласковый привет, множество идут за границу и селятся, получая льготы на большое число лет».

Тады ж смаленскі губернатар А. Бутурлін дакладваў начальству, што «крестьянство от польских обывателей так приманено и приласкано слабостью и вольностью, что который мужик и возвратится, и тот уже никакой работы лишней перед тамошней понесть не может и всячески проискивает, как бы опять уйти».

М. Галоўкін сцісла выказаў погляды найбольш дальнабачных прыгоннікаў на прычыны ўцёкаў: «Где земля хоть и плодородна, а крестьянство в добром охранении не будет, там и хорошая земля не удержит, бегут туда, где бы хотя несколько времени могли пожить в покое».

Таму ён прапанаваў: «По границе лежащие места перед другими надобно облегчить в подушном окладе, дабы жители их не имели охоты бежать за границу. Из челобитных Смоленской шляхты можно видеть, в каком худом состоянии эта губерния ныне находится, особенно, когда на прошлый, 1734 год правила (збірала падаткі.— В. Г.) вдруг за обе половины года и оттого почти всех в Польшу разогнали».

На думку П. Алефірэнка, вяртанню беглякоў у Расею спрыяў бы давол урада зрабіцца ім дзяржаўнымі сялянамі, а не памешчыцкімі. Сяляне Веткаўскіх слабодаў згаджаліся вярнуцца на радзіму ў тым выпадку, калі іх паселяць у адной са слабодаў Старадубскага і Чарнігаўскага палкоў. Чалабітчык «ад расейскіх людзей, якія жывуць у Польшчы», падкрэсліваў, што яны пагодзіцца вярнуцца тады, калі «асаблівае месца ім на пасяленне адведзена будзе».

А. Бутурлін з гэтае нагоды прапаноўваў з уцёкачоў, якія вяртаюцца, браць падаткі «з памяншэннем, менавіта колькі ў Польшчы бяруць. Гле-

дзячы на гэта, многія і не пабягуць, а тыя, хто з'ехаў, з радасцю вярнуцца, нават многія пераселяцца ў Расею».

Варта зазначыць, што класавая барацьба сялянаў паўночна-заходняй Расеі не абмяжоўвалася ўцёкамі. Калінікалі тут распачыналіся паўстанні. Так, улётку 1708 г., падчас паўстання Булавіна, з Смаленскага і Вяземскага паведаў назіраліся масавыя ўцёкі ўзброеных сялянаў на раку Іпець у наваствораную слабоду, прычым сяляне вялі баі з царскімі ваярамі. Праз чатырнаццаць гадоў па абодвух баках мяжы Смаленскае правінцыі і Мсціслаўскага ваяводства групой атамана В. Зайцава, у складзе якіх былі беглякі рэкруты і жаўнеры, разбуралі ўладанні і беларускіх, і рускіх дваранаў. У Вялейскай вочыне (на Пекоўшчыне) графіні А. Вястужавай у 1714 г. сяляне абралі новага кіраўніка і стралялі ваяроў, прысланых дзеля іх уціхамірвання.

Вядомыя выпадкі сумесных дзеянняў расейскіх і беларускіх сялянаў супраць феодалаў Беларусі (прыкладам, у Полацкім ваяводстве напрыканцы другога дзесяцігоддзя XVIII ст. у Крычаўскім старостве, куды на данамогу мясцовым паўстанцам прыходзілі людзі з суседніх раёнаў Расеі).

Тым не менш уцёкі расейскіх сялянаў на Беларусь, а таксама ў «Польскія Інфлянты» ў першай палове XVIII ст. пераважалі як масавы працэт супраць узмацнення феадальнага прыгнёту: сяляне «галасавалі нагамі» за адносна меншую з увагі тых умоваў эксплуатацыю. С. Салаўёў тлумачыў перавагу ўцёкаў над паўстаннямі ў гэтых абшарах Расеі наступным чынам: «На ўсходзе бунтавалі заводскія сяляне; на захадзе, дзе бунтаваць было немагчыма, бо ўрадавыя сілы былі заўсёды напачатку, то на захадзе сяляне ўцякалі за мяжу».

Масавыя ўцёкі расейскіх сялянаў ды гараджанаў за мяжу ў Рэч Паспалітую — адна з формаў барацьбы супраць прыгонніцкага прыгнёту, што ўзмацніўся. У стыхійным і неарганізаваным працэсе яскрава выявілася класавая мэта, якую ставілі перад сабою не толькі расейскія бедныя сяляне ды нізы гарадскога жыхарства, але і заможныя сяляне і гараджане — пазбаўленне ад узмацнення прыгонніцкае эксплуатацыі і пазбаўленне ад

цяжкасцяў дзеля гаспадарчае дзейнасці як дробных вытворцаў.

Можна меркаваць пры гэтым, што блізкасць мовы, побыту, веравызнання расейцаў і беларусаў спрыялі як пераважна часткі беглякоў у стараверскія слабоды Беларусі, гэтак і рассяленне праваслаўных сярэд беларускага жыхарства, пра што ёсць згадванні ў інвентарах беларускіх мястэчак і двароў. У мястэчку Усвят у 1713 г., прыкладам, жыў «Івашка Маскаль».

Пра значэнне гэтых уцёкачоў як магчымага «ферментацыйнага» матэрыялу дзеля сялянскіх хваляванняў на Беларусі можна толькі здагадацца, бо канкрэтныя звесткі адсутнічаюць. Такое меркаванне патрабуе пацверджання фактамі.

Разгледзеўшы матэрыялы пра маса-

Канец будзе.

МОВА ВАДЫ

Цяпер модна ведаць іншаземныя мовы. Але ці знойдзеца ў наш час чалавек, які разумее мову родных геаграфічных назоваў, такіх вядомых, як Менск, Віцебск, Тураў, Асвец, Нарач, Нёман, Заходняя Дзвіна, Сож, і менш вядомых найменнай рэчкачак і азёраў, — Чапункі, Усвейкі, Слоўсці. Між тым мова гідронімаў, назоваў рэк, ручаёў, азёраў, балотаў — самая старажытная мова на тэрыторыі Беларусі. Можна нават сказаць, што гісторыя пачынаецца з гідраніміі. Узрост асобных гідронімаў дасягае некалькіх сотняў і нават тысяч гадоў.

На жаль, на Беларусі няма поўнага кадастра гідронімаў, як няма й гідранімічнага слоўніка. Вывучэнне назоваў водных аб'ектаў вылося спарадычна для лакальных тэрыторыяў альбо асобных басейнаў. З тапанімічных працаў можна нагадаць грунтоўны «Лінгвістычны аналіз гідронімаў Верхняга Падняпроўя» У. Тарарова і А. Трубацова, які вельмі грашыць аднабаковым балцкім ухілам. Спробы высвятлення этымалогіі асобных назоваў найбольш значных рэк і азёраў сустракаюцца ў тапанімічным слоўніку В. Жучкевіча. Сучасныя тапанімісты рэдка краюць гідранімію, здаецца,

выя ўцёкі сялянаў з Расеі на Беларусь, варта зазначыць, што крыніцы дзе адлюстроўваюцца гэтыя падзеі першае паловы XVIII ст., належаць пераважна вышэйшым урадавым органам, у меншай ступені — губернатарам, і яшчэ ў меншай — памешчыкам, якія зазнавалі непасрэднае страты ад уцёкаў. Такім чынам, гэтыя крыніцы адлюстроўваюць толькі тую інфармацыю, што дайшла да зверхунікаў бюракратычнага апарату краіны. Значная колькасць крыніцаў, што ўлучае дэпутацкія наказы дваранаў у Камісію па Новым укладанні, дыпламатычную перапіску, статыстычныя звесткі й асобныя дакументы, адкуль бачна псіхалогія беглякоў, дае найбольш поўнае ўяўленне пра далейшае развіццё і асаблівасці развіцця гэтага масавага з'явішча да другога паловы XVIII ст.

яны цалкам пераклучыліся на больш модныя тэмы перайменавання вуліцаў.

Між тым да пытання паходжання гідронімаў часта звяртаюцца гісторыкі, пісьменнікі, краязнаўцы. Нагадаем вядомыя працы М. Ермаловіча, эфектныя, але малаверагодныя супастаўленні І. Ласкова, бо, каб па-новаму асэнсаваць старажытную гісторыю краіны, без тапанімічных матэрыялаў абйсціся нельга. Пытанне толькі ў тым, ці заўсёды высновы падаткова карэктныя, без падгонкі дадзенай чарговае версіі — кельцкую, балцкую, фіна-вугорскую?

Прычынова важным падаецца звярнуць увагу на сістэмнасць гідронімаў, на іх прыналежнасць да навакольнага тапанімічнага ландшафту і сувязі з прылеглымі тэрыторыямі, на геаграфічныя асаблівасці аб'ектаў гідраніміі. Геаграфічныя рэаліі служыць вымаральнікам праўдзівасці этымалогіі. І часта адразу некалькі версіяў узнікаюць, кожная дастаткова верагодная.

Пачнём з самага вядомага беларускага тапоніма — Менска. Няма сумненняў, што назва горада ўтворана ад наймення невялікай рэчкі Мены (Мені). Геаграфічна гэтая Мена знаходзі-

лася на паўднёвы захад ад сучаснага Менска. Недалёка, у Смалявіцкім раёне, працякае яшчэ адна Мена (прыток Чарніцы, сістэма Бярэзны). Падобныя назвы маюць рэчка Ментыны (прыток Вузыянік), рака і возера Мнюта ў басейне Дзісны, возера Мена ва Ушацкім раёне. За межамі Беларусі можна адзначыць рэкі *Менка*, *Менюк* (басейн Акі), на поўначы Расеі і ў Каралі — *Многа*, *Менда*, *Менева*, *Минозеро*, у Літве — рака *Миния*. У Тапароў і А. Трубочоў адзначалі р. Менчычу ў басейне Сажы, назоў якой яны параўноўвалі з літоўскай ракой *Менкупе* ад літоўскага слова «*menkas*» — «маленькі, дробны». Дарэчы, у гэтых аўтараў рака Мена (прыток Чарніцы) падаецца як Мьяна. В. Жучкевіч лічыў, што назвы гэтага тыпу трэба звязваць з найменнем рыбаў — мянька, ментуза.

Сярод вучоных няма адзначанага разумення асновы *мен-*. Так, Т. Лер-Славінскі лічыў, што назоў польскай ракі Мены звязаны з ракою Майн у Германіі. Ю. Пакорны выводзіў *мен* з лацінскага «*maip*» — «балота». Падобную аснову мы можам адзначыць і ў назове возера Манец у басейне Сергуча, якое ляжыць сярод забалочанага лесу, мае нізкія топкія берагі.

Але вернемся да нашага гідроніма — Мены. Ягонае паходжанне хутчэй за ўсё вярта звязваць са значэннем «невялікая». Усе беларускія рэкі і азёры з каранем *мен-* невялікія па сваіх памерах. Паходжанне ж караня слова вызначыць цяжка, бо падобныя значэнні ён мае не толькі ў балцкіх, але і ў фіна-вугорскіх мовах.

Ёсць яшчэ адна версія наконт гэтага караня, якую нельга абысці. Параўнайце метазу «*мен-*» — *нем-*» і вядомы нам назовы рэк — Нёман, Няміга, а таксама іншыя гідронімы з гэтым ж каранем — Нёманка, Немда, Нямегля, Немейка, Нямыльня, Немалова, яшчэ адна Няміга ў басейне Дзясны. Прыкладзём таксама паўночна-рускую гідроніму з асновамі *нем-* (*мен-*) — *Кузомень*, *Шардонемь*, *Нёмбас* (Нёма), эстонскую — *Нээме*, *Рохунээме*, *Низмиёги* (Немі-йоки), паходжанне якой выводзіцца ад прыбалтыйска-фінскіх географічных тэрмінаў (фінскае «*niemi*», эстонскае *нээм*, вепскае *нем* — «луг ля рэчкі, навалак, мыс». Падобныя вугорскія і селькупскія апелятывы — мансійскае *мени*, хантыйскае *мин* — «крывізна, звлі-

на рэчкі, паварот», селькупскае *мена* — «нізіна паміж выгінамі ракі». В. Ніканаў прыводзіў індаеўрапейскае *нем* — «звіліста».

У славянскай географічнай тэрміналогіі адпаведныя тэрміны — лука, плёс. Найбольш верагодна, што Нёман і Няміга маюць у назове адну і тую ж аснову і могуць перакладацца, як «рака з паваротамі, мысамі, лукамі». Гэтай жа версіі прытрымліваліся А. Пагодзін, Т. Лер-Славінскі. Аднак ад асновы *нем-* пачатковае не- проста абсурдна. Тое, што ў адным арэале знаходзяцца карані *мен-* і *нем-*, лінгвістычна вельмі прыцягальна. А з географічнага гледзішча яны вельмі добра стасуюцца з рэальнымі фізіка-геаграфічнымі характарыстыкамі.

Найбольш тыповыя прадстаўнікі старажытнай гідроніміі ўтвораны ад географічных тэрмінаў у значэнні «рака, ручай, возера, балота, лес» альбо ад азначэнняў тыпу «вялікае — малое, доўгае — кароткае, глыбокае, вузкае».

Тут вельмі характэрным уяўляецца назоў ракі, на якой стаіць Менск. Гідронім Свіслач складаны, у яго дзве асновы — *св-* + *сл-* + суфікс, ці, як кажуць тапанімісты, фармант -ч. В. Жучкевіч і іншыя даследчыкі параўноўвалі назоў Свіслачы з Віслай, улічваючы яе гістарычны варыянт Віславіца. Тапароў і Трубочоў лічылі назоў балцкім.

Разгледзім найперш аснову *св-*, якая мае вялікую сям'ю роднасных гідронімаў. Сярод іх — Свіслач у басейне Нёмана, Асвея і Усвея, Усвят і Асвят, Усвоя і Усвейка, Святыя азёры, Світы, Свінкі, Свольна, Свіцязь, а таксама — Іспол, Успол, Споры, Спорайскае, Званка, Звонь, Шэвінка, Цэпра, Чапа, Чапунька і інш. Вельмі шмат падобных прыкладаў за межамі рэспублікі, у Еўропе, напрыклад, Сава і Шпрэе.

Ёсць прыклады, калі гэтыя гідронімы адзначаюцца побач, але фанетычна выглядаюць па-рознаму. Так, у басейне Заходняй Дзвіны ляжыць возера Усвечча, праз пратоку Іспол яно злучаецца з возерам Шэвіна. На поўдні гэтага ж басейна па суседстве працякаюць рэчкі Свячанка і Усвейка. Рака Усвятка мае прыток Успол. Ніжэй возера Асвея знаходзяцца вытокі рэчкі Свяціцы, побач на балоце ляжыць возера Святое.

У назовах тыпу Усвят, Асвят, Св-

тое карань *св-* абрамляе тыповы фіна-вугорскі канчатак -Т— у значэнні «возера». Таямнічы карань *св-* з цягам часу быў асэсаваны славянамі ў зразумелыя для іх варыянты. А пошук значэння *св-* вядзе найперш да фіна-вугорскіх вытокаў. Параўнайце фінскае «*saivo*» — «чыстае месца ў возеры», саамскае *сав/шав* — «плёс», вугорскія *сав*, *сав*, *сав* — «ручай паміж азёрамі; ручай, які выцякае з возера ці балота», «вір». Параўнайце таксама армянскае *цов* — «мора», і-е.**seu/soi* «цячы, сачыцца».

Значэнне асновы *св-* у назове Свіслачы можам слухна перакласці як «тое, што цячэ» альбо як «ручай з возера ці балота».

Другая анова ў назове Свіслач слатаскама вядомая. Бо яе можна параўнаць з цэлым шэрагам аналагічных гідронімаў, а таксама фінскім «*salmi*» — «прадзіў», і-е.**sal*, лацінскім «*salus*» — «свабоднае мора», прускім «*salus*» — «дажджавы ручай», смаленскім дыялектным *салік* — «ручай». Як бачым, семантычнае напauненне асновы ў гідроніме Свіслач мае прыкладна аднолькавае значэнне.

А вось яшчэ адзін тыповы наменклатурны гідронім — Сож. Кароткае назова ад глыбока старажытнага паходжання, якое выводзілі і ад імя старажытных скіфаў, сакаў, і са старажытнапрускай асновы ў значэнні «дождж», і ад фінамоўнага абазначэння ваяўка, а таксама ад славянскага слова, што абазначала «выпаленае месца пад ворыва». Кожная этымалогія прапаноўвалася сама па сабе, без канкрэтнай сувязі з адпаведнымі географічнымі аналагамі і тапанімічным ландшафтам.

Пабудуем перш за ўсё шэраг аналагічных гідронімаў — азёры Сесіто і Сосна, рака Шыша ў басейне Ловаці, азёры Сосна, Сшо (Шо) і Сосна, рака Усыса, рака Шаша ў басейне Заходняй Дзвіны, рака Шоша ў басейне Волгі, возера Сашчына ў басейне Прыпяці, гістарычны назоў ракі Сха (Сша) і ракі Усяж у басейне Бярэзны, рака Усожа ў басейне Дзясны. У аснове гідронімаў варыянты *сес-/сож-/сос-/сош-/сш-/сая-/шош-/сис-/шыш-*. Параўнаем цяпер вугорскія рачныя тэрміны *сос*, *сош*, *чеш*, *шош* — «ручай, лясны ручай, ручай у лесе на балоце, маленькая рэчка», кецкае *сес* — «рака». Так, назва заходнядзвінскай Шо-

шы вельмі добра адпавядае гэтай этымалогіі. Шоша — сапраўды невялікая рэчка, якая працякае па лясістай забалочанай мясцовасці. Назоў Сажы таксама можа тлумачыцца аналагічна, ён адпавядае месцу, адкуль выцякае рака, «мігравала» ўніз па цячэнні і паступова распаўсюдзілася на ўсю раку. Гэта яшчэ раз даказвае лакальнасць узнікнення назоваў буйных водных аб'ектаў. Што да назоваў азёраў з гэтым каранем, то ўсе яны звычайна аказваюцца праточнымі. Ясна, што імя ім давалі рэкі, якія працякаюць праз азёры, а таксама азёрныя пратокі, вытокі і да т. п.

Ведаючы на прыкладзе іншых тэрыторый, як іншамоўная анова тыпу *сес-/сос-* магла быць засвоена славянамі, у адзін рад з папярэднімі гідронімамі мы можам паставіць таксама назва ракі Дзісна (аснова *дзіс-*), возера Цёста (*цес-*), возера Шэціна (*шэс-*) у басейне Заходняй Дзвіны, ракі Жасць (*жэс-*) у басейне Нёмана.

А цяпер перанясёмся аж у Сібір да народа кетаў. Дарэчы, племяны назоў кетаў перакладаецца як «людзі» і вельмі нагадвае нам этнімічныя назвы готаў і беларусаў-гудаў. Дык вось у кетаў, акрамя *сес*, раку называюць яшчэ *ТЕТ*, *ДАТ*, *ЧЕТ* (*ШЕТ*), *СЕТ*, *УЛ*. Да болы знаёмыя карані. Параўнайце назвы беларускіх рэк і азёраў — Цётка і Датына, Чацьверць і Ашыцік, Ушача і Зашчаты, Сеты і Улла. У гэтую ж сям'ю, улічваючы азанчэнне першага гукі, удалося ўключыць да гэтага вельмі цёмныя назвы азёраў Жадунь, Жодзень, балота Жада ў басейне Заходняй Дзвіны, рэк Жодзінка і Жыцінка ў басейне Бярэзны, раку Жадуньку — прыток Беседзі. Мноства падобных гідронімаў прыводзілі ў сваёй працы Тапароў і Трубочоў — Лібажала, Валажада, Пражада, Паджодзінка, якія яны не маглі вытлумачыць, але лічылі ні ў якім разе не фінскімі. Яшчэ можна ўспомніць назоў ракі Вітажэтки ў вярхоўях Волгі, рэкаў Пціг Жэт і Гранд Жэт у Бельгіі.

Дарэчы, вышэй мы напісалі гідронім Улла па-беларуску з думка *Л*. І вось чаму. Лічым, што ў гідроніме Улла ул — карань, а -ла — фармант. Паважаем і ўлічваем народную форму ракі — Уллянка, Ульянка. Таксама прымаем і напісанне назова суседняй ракі Эсысы — з думка *с*. (Тут першае

с — каранёвае, а другое належыць фарманту.) Параўнаўце падобныя гідронімы — Эсна, Эсна. Аснова падобная на вугорскае эс — «вялікая праточка, рака». Гістарычныя варыянты гідроніма Эсна таксама звычайна ўжываліся з падвоеным с — Эсса, Ясса. Рэкі Эсса і Улла належаць басейну вядомага возера Лепель. Сам назву гэтага возера тыпова фінамоўны, ад асновы ў значэнні «вольха». Параўнаем таксама каральскае леппа, мардоўскае леле, фінскае Ларра ў тым жа значэнні, а таксама беларускае ляпешнік — «алешнік». Існуюць версіі накіонт паходжання назovu Лепель ад славянскіх асноваў ў значэнні «ляпіць», «лепшы», ад балцкіх — у значэнні «ліпа», «жоўты гарлачык», але яны менш верагодныя.

А цяпер звернемся да імя ракі, што дала назву гораду Віцебску. Гэта Віцьба. Склад гідроніма вызначаецца даволі проста. Корань віт- і фармант -ба. Аснову віт- маюць яшчэ некалькі гідронімаў, якія займаюць канкрэтны невялікі арвал ва ўсходняй частцы Падзвіння. Сярод іх Вігунь, Вітаўка, Віцязь, Віцір, Віцельга. Гэты арвал суседнічае з арвалам гідранімі на тур- (Туроўля, Туросса, Турыцкае) у цэнтральнай частцы басейна Дзвіны. Далей на захад пачынаецца гідранімія на др-/рд- (Дрысса, Дривяты, Дрысвяты, Нешчарда, Недрава). Больш шырокі арвал мае гідранімія на ВЕДР-/ВЫДР- (Ведрыцкае, Выдрыца, Выдрэя, Ведрынец і інш.).

Бачна вялікае багацце ў адным басейне роднасных паміж сабой гідронімаў. Значэнне караня тут зразумелае — «вада, вільготнае месца, рака, возера», але паходжанне іх можа быць розным, як і ўзрост.

Так, напрыклад, гідранімія тыпу Дривяты, Дрысы мае явняны прыбалтыйска-фінскія вытокі. Параўнаем фінскае «jagvi», вепскае ярв, гярв, дярв — «возера». Гідранімія на ведр- — магчыма, старажытнаеўрапейскага ўзросту. Пар. і.-е.*udor — «вада».

Але ўсё ж гэтыя гідронімы добра зразумельны, таму што ўзыходзяць да адных і тых жа настратычных асноваў. Параўнаем непадобныя на першы погляд асновы тур-, віт-/ут-, у іх засталася толькі адно агульнае настратычнае Т; або мансійскае тур — «возера», віт — «вада», а таксама ў тым жа значэнні фінскае vesi, эстонскае esi,

марыйскае вут. В. Жучкевіч прыводзіў беларускі дыялектны тэрмін «віць» — «вільготнае, топкае месца».

Такім чынам, аснова віць- (vit-) у гідроніме Віцьба зразумелая — «вада». Каб вызначыць канкрэтнае паходжанне гідроніма, трэба правесці фармантны аналіз. А ён сведчыць, што -ба ў арвале сустракаецца вельмі рэдка і толькі ў найменнях азёраў — Валаба, Тусьба. Злучаецца ён, як правіла, з іншымі асновамі. Можна параўнаць яго з самадыйскім бу- (ба-) — «вада, рака». Спалучэнне асновы і фарманта можа сведчыць пра вельмі шановны ўзрост гідроніма, магчыма, яшчэ з часоў самадыйска-фіна-вугорскай аднасці.

А цяпер паглядзім на назovy рэк горада Турава. І ў аснове назovy гістарычнага горада Турава той жа славуць корань тур-. Зразумела, што гэта ніякі не патранімічны назоў. Чысцейшай вады «водны» тапонім, далёкая радня італьянскаму гораду Турьну. Той таксама на вадзе стаіць. А тое, што назоў Турава ў гэтым раёне выпадковы, сведчаць назovy рэкаў і азёраў у басейне Прыпяці — Тур, Трэмля, Тур'я, Турскае, Цыр, Віць, Ветка, Утвоха, канал Турскі і інш.

Мы разглядалі выпадкі, калі назovy гучаць фанетычна па-рознаму, але маюць агульнае паходжанне. Былае ж, што тапонімы гучаць аднолькава, але не маюць між сабой нічога агульнага — да прыкладу, Заходняя і Паўночная Дзвіна. Першая Дзвіна ўпадае ў Валтыйскае, а другая — у Белая мора. У тапанімічнай літаратуры сцвярджаецца, што назоў Дзвіна быў перанесены з Заходняй на Паўночную. І наогул, найменні Заходняя і Паўночная былі прыдуманьы, каб не блытаць адну раку з другой. Пытанне нявырашанае. Адрозна можна адзначыць, што слова «заходняя» з'явілася адносна нядаўна — у мінулым стагоддзі. Хутчэй за ўсё раку так сталі называць за яе накірунак. А назоў Дзвіна здаваецца яшчэ латэліцізмам Нестарам.

Існуе мноства версій аб паходжанні гэтага гідроніма. Ад асновы «*dheu» — «цяць, ліцца» альбо той жа асновы ў значэнні «рака» (Льінскі, Качубінскі). Жучкевіч услед за М. Веске выводзіў назоў з фінскага слова ў значэнні «ціхая, спакойная».

Былі яшчэ версіі нямецкія, гоцкія і іншыя — усё вельмі спрэчныя.

Рака за перыяд свайго існавання менавалася па-рознаму — Эрыдан (Гамер, Гесіід), Рубон (Пталамей), Турант (Меркатар, Гэрбэрштэйні), Хезін (Маркіян, Маль-Брун), Діна (географ Равенскі), Діна, Дупа, Дуня (ісландскія сарі), Діне (нямецкія граматы).

У паўднёвых эстаў рака звалася Wäina-joqi, у паўночных — Tiina-joqi, лівы ў верхняй плыні называлі яе Duna, у ніжняй — Veinalenses. Ю. Трусман параўноўваў назоў Дзвіна з эстонскім і кураліўскім wain, wein — «прадліў, шырокае вусце» і комі-зыранскім дин — «вусце, выток». На сучаснай фінскай мове Заходняя Дзвіна гучыць як Väina joki. Слова väina перакладаецца «спакойная плынь шырокай ракі».

Мне давялося даследаваць Заходнюю Дзвіну ад самых вытокаў, з азёраў Дзвінец і Охват, аж да вусця. Трэба засведчыць, што Заходняя Дзвіна ўжо па выхадзе з Охвата значная, паўнаводная, годная вагаі рака. Так што, прыбалтыйска-фінская этымалогія да яе вельмі стаасуецца.

Што да назovy Паўночная Дзвіна, то па-фінску ён гучыць і пішацца інакш — Vienanjoki. Ад фінскага Vienanmeri — «Белая мора», гэта азначае ад назovy мора, у якое Дзвіна ўпадае. Паўночныя каралы таксама называюцца «Vienan karjalainen» — «каралы Белая мора». Цяпер зразумела, што ніякага пераносу з адной Дзвіны на другую не было. Гэта розныя па гучанні, напісанні, паходжанні і значэнні гідронімы.

Успомнім яшчэ латышскі і літоўскі назovy Заходняй Дзвіны — Даўгава, Даўгува. Лічыцца, што яна перакладаецца як «многа вады». Этымалогія вельмі спрэчная. Хутчэй за ўсё корань даўг- можа быць пашыранай формай фіна-вугорскага караня ў значэнні «рака». Параўнаўце фінскае joki, каральскае jogi. У гэтых тэрмінах можа з'яўляцца пачатковае Д-. Рака *Омельян-деги* (егі), таксама як і ў тэрміне «возера» (ярв, д'ярв). Так што агулам лічыць, што пачатковае Д нехарактэрнае для фінамоўных тапонімаў, нельга. Успомнім і эскаўскую форму Tiina-joqi, якая бліжэй за ўсё да славянскага тапоніма Дзвіна. Дарэчы, назоў Дняпро ў пісьмовых крыніцах таксама

часта ўжывалі без пачатковага Д — (Непр, Непра).

Што да тапонімаў з падобнымі асновамі, якія прыводзіў А. Сапуноў, то збліжаны іх са словам Дзвіна нельга, асабліва назovy з географічна далёкіх тэрыторыяў. А вось у басейне Заходняй Дзвіны ва ўсходняй частцы намі былі выяўлены назovy азёраў *Дева-то, Двинце, Удвясце* ў Расеі, Дзвінскае, Дзвінцкае, Дзвінцкі, Дабееўскае, Уздэбна і рака Дзіна ў Беларусі. Параўнаем таксама назovy рэк Дзвіносы і Дзеі ў басейне Нёмана. На Браслаўшчыне ёсць возера Даўблі (балцкае паходжанне, ад літоўскага «dubus» — «глыбокі»). Паходжанне дзвінскіх гідронімаў з асновамі тыпу дв-/дзев-/дзів-/дзев-, маркуем, ад старажытных апелятываў у значэнні «возера». Параўнаем уральскае тув, мансійскае тур, венгерскае, комі, нянецкае, удмурцкае то — «возера». Параўнаўце і такія далёкія апелятывы, як грузінскае тба — «возера», алтайскае туба — «вір». Не маюць рацыі супастаўленні з латышскім dievs — «неба, бог», той жа этымалогія, што і наша «дзіва».

У тапанімічнай і гістарычнай літаратуры часта назіраецца з'ява, калі этымалогія нейкага тапоніма, прыдуманая яшчэ пры цару Гароуху, пераходзіць з твора ў твор і гуляе так да нашых часоў. Вось чытаю ў Міколы Ермаловіча пра назоў ракі Шчары. Маўляў, балцкае слова і азначае «вузкая». Успамінаю, што сустракала гэтае тлумачэнне ў Жучкевіча, а той у сваю чаргу запазычыў яго ў Качубінскага. Дык вось, ніякай Шчара не вузкая, гэта досыць шырокая рака. Назоў яе ўтвораны ад старажытнага географічнага тэрміну ў значэнні «рака, ручай, плынь». Корань настолькі тыповы, што распазнаецца ў любым фанетычным абліччы. Выток Шчары знаходзіцца побач з вытокамі Сэрвачы. Есць яшчэ р. Шчарка — прыток Ліі. Яшчэ памяню з гэтага шэрагу раку Шура (прыток Усы), раку Шурыца і возера Ашуркава (басейн Заходняй Дзвіны), а таксама рэкі Сержух, Сержыка, Сарачанка, Сярчыстая, Чарэшанка, азёры Чарэс, Чарэя і іншыя. Паходжанне гідронімаў з каранямі сар-/тур-/чар-/чор-/шур-/шчар- можа быць рознае, але семантычнае нападўненне прыкладна аднолькавае. Параўнаем вугорскае тур (сор, шор) — «возера», удмурцкае

шур — «рака, ручай», комі сер, шер, шор — «рака, ручай, талая вада», венгерскае ар, ер — «ручай, рака, плынь». Аналагічныя і старажытнаеўрапейскія апелтывы.

У сувязі з пошукамі гісторыкамі легендарнай Неўрыды, колькі словаў скажам пра тапонім «балотнай» семантыкі. Ясна, што гэтая Неўрыда была дзесяці ў вельмі сырым і вільготным месцы, дзе вадзілася шмат змеяў. Менавіта такімі сырымі месцамі маглі быць балоты. На Беларусі адзначаны некалькі арэалаў гідраніміі з каранямі нев-/неб-, нав-/наб-, нов-. Адзін арэал ляжыць у басейне Нёмана — Навумка, Нёўда, Невіша — і ў заходняй частцы Падзвіння — Інава, Набіста, Новята, Невежа, Невіда, Невідзімка. Ён працягаецца ў Расеі — Невель, Невядро, Нява. Значэнне асноваў гідронімаў зразумелае. Параўнаем фінскае і паўночнарускае нево — «балота, мохавае балота».

Этымалогія добра пацвярджаецца рэальнасцю. Так возера Набіста знаходзіцца на ўскрайку балотнага масіву «Балота Мох».

Другі арэал знаходзіцца ў Палессі, дзе В. Жучкевіч адзначыў возера Невель (Небель) у Пінскім раёне і возера Невель на суседняй Украіне. Назовы вёсак ён збліжаў з палескім тэрмінам небель — «адзін з тыпаў балота». Сярод аналагічных беларускіх назоваў балоты Невідоўскае ў Полацкім раёне, Неўка на Слонімішчыне, Нявольніца каля Старых Дарог, Нявольнае каля Арэхаўска, Нявельчы на Дзяржыншчыне, Неўгалье ля Быхава, Неўневіцкае ля Петрыкава, Невіца на Тураўшчыне і Новін Мох ля Калінкавічаў, Унаўскі Мох на Лёзненшчыне. Так што на Беларусі ледзь не ў кожным раёне сваё Неўрыда. І тут нічога дзіўнага няма, бо калісь гэта была краіна «лясоў і балотаў».

Тапонімы з асновамі нер-/нар- і роднаснымі мер-/мар-/мор- таксама часта маюць «балотную» семантыку, але на паўненне гідронімаў бывае і шырэйшае — «вада, плынь, ручай, возера». Таму адназначна разглядаць падобную гідранімію нельга. Назавём спачатку балоты — Наронкі, Марынец і Нарылінскі Мох на Віцебшчыне, Нары Рог у Асіповіцкім раёне, Нерадоўка ў Бабруйскім. Сярод назоваў рэк і азёраў — возера Нарач і рака Нарачанка, рака Нарва (прыток Нёмана),

рака Нараў (прыток Буга), рака Нараўлянка (басейн Прыпяці), рака Нератоўка (прыток Пцічы), рака Няропля (прыток Друці), рака Мрай (прыток Барэзіны), рака Морач (прыток Случы), дзве ракі Мерачанкі (прыток Нёмана і прыток Ясельды), рака Мярэя (прыток Дняпра). Цэлы комплекс падобных назоваў таксама ў басейне Заходняй Дзвіны.

Калі «балотная» этымалогія ўдала падыходзіць для назоваў Марынец, Мрай, Морач, то ўсім вядома, што возера Нарач зусім не падобнае на тыповае балотнае возера. Мала яму падыходзяць і балцкія тлумачэнні, як «русалка, нырок», якія прыводзіў Жучкевіч. Больш адпавядае літоўскае нара — «плынь, ручай, меандр». Магчыма дзве версіі. Назоў возера другасны, утвораны ад назову рэчкі Нарачанкі. Сапраўды, гэтая рэчка, якая выцякае з возера, забалотаная; падыходзіць і слова нара — «плынь, ручай». Магчыма, што ў гідроніме Нарач, які раскладаецца на нар-+ч(†), аснова і фармант утвораны ад старажытных тэрмінаў у значэнні «возера». Параўнайце «таг» — «балота, мора», фракійскае «вада, рака, балота», беларускае мяроча — «балота», мангольскае нор, нур — «возера». Улічваючы значны пласт фіна-вугорскай гідраніміі на поўначы Беларусі, параўнаем таксама комі і ўдмурцкае няор, селькупскае няры — «балота», мансійскае няр — «мохавае балота».

Балотная тэма ў беларускай тапаніміцы амаль нікім не краналася. А тэма вельмі цікавая і заслугоўвае асобнай размовы. Згадаем яшчэ некалькі арыгінальных тапонімаў гэтай тэматыкі. Сярод іх — рака Кудзінка і возера Вержуда ў басейне Заходняй Дзвіны, балоты Кудзінаўскае ў Гародцкім раёне, Кадбішча на Лепельшчыне і Кудзьба ў Горадзенскай вобласці ля Жалудка. Па геаграфічным размяшчэнні назоваў выразна відаць, адкуль завітала да нас гэтая тапанімія. Аналагічная паўночнарускай гідранімія — *Кадш, Кудоб, Куджа, Куд, Кудо, Кудеверь, Курго*. Параўнаем гідронімы з комі кад — «топкае, балотцстае месца, дрыгана», удмурцкі куд — «балота». Зробім выснову, што некаторыя назовы беларускіх балотаў тыпу кут, куты могуць мець аналагічнае паходжанне з разглядаанай намі гідраніміяй.

Яшчэ пару цікавых назоваў з гэтай абоймы — назоў возера Суя ў Глыбоцкім раёне, які пераклікаецца з карэльскім і фінскім суо, шуо — «балота». Найменні возера і ракі Янка ў басейне Дзісны можам звязаць з фінскім і саамскім тэрмінам янка — «вялікае балота», карэльскім янга — «мохавае топкае балота». Даволі часта пранікалі на тэрыторыю Паўночнай Беларусі тапонімы, якія бяруць выток з фіна-вугорскіх моваў. Паўднёвую мяжу фіна-вугорскай гідраніміі можна праявіць, напрыклад, па азёрным фарманце -т (та, то, ты), гідраніміі тыпу Швакшты, Дрывяты, Весега, Сесіта, Усвят.

Што ж да басейна Дняпра, то фіна-вугорская гідранімія больш верагодная для ўсходніх раёнаў, куды яе носьбіты маглі пранікаць з басейна Акі. Прыклад таму — Сож. Яшчэ адзін доказ. Паблізу Гомеля працякае невялікая рэчка Рандаўка. Назоваў з каранем ранд- на тэрыторыі Беларусі больш не выяўлена. У літаратуры яшчэ ўпамінаецца рака Рандоўпа, але яе месцазнаходжанне ўстанавіць не ўдалося. Корань ранд- тыповы для фінамоўнай гідраніміі, ён звязаны з фінскім «ranta», карэльскім ранда, саамскім рент, рынт — «бераг». Цячэ рэчка Рандаўка ў сваёсаблівых берагах, праз іх і атрымала імя.

Вось такая мова вады, мова вельмі інтэрнацыянальная. Яна належыць гісторыі беларускага народу і ў той жа час належыць усяму свету. Той чалавек, які разумее назоў ракі Ушачы або Шаці, той зразумее і назоў афрыканскага возера Чад. Той, хто любіць назоў роднай Гуйкі, той адчуе роднае і ў назове лагійскай Гаўі і амерыканскай Гаіны.

Раіса АУЧЫННИКАВА

Пытанні фармавання беларускага этнасу адносяцца да найвышэйшых праблемаў беларусазнаўства. Вакол іх у таталітарную эпоху нарасло мноства табу, ідэалагічных штампаў. Нездарна ў 1974 годзе была забаронена падрыхтаваная ў Менску канферэнцыя «Этнагенез беларусаў». «Спадчына» лічыць неабходным знаёміць чытачоў як з новымі думкамі даследнікаў (гл. артыкул Р. Аўчынінікавай), гэтак і з працамі, якія сталіся асноватворнымі ў гэтай галіне навукі.

Фрагмент фундаментальнага даследавання вядомых маскоўскіх лінгвістаў Уладзіміра Тапарова і Алега Трубацова друкуецца паводле манасграфіі: Топоров В. Н., Трубацев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962. Даследнікі правалі комплексны аналіз (і каранёвы, і фармантавы) назваў водных аб'ектаў рэгіёну, які супадае са значнаю часткаю беларускае этнічнае тэрыторыі, і налічылі сама меней 800 баспрэчна балцкіх назваў.

Уладзімір ТАПАРОВ,
Алег ТРУБАЦОВ

ЛІНГВІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ ГІДРОНІМАЎ ВЕРХНЯГА ПАДНЯПРОЎЯ

...Нягледзячы на тое, што іранскія элементы ў гідраніміі нашага раёну маюць істотную цікавасць, яны не вызначаюць агульнага этнічнага малюнку Верхняга Падняпроўя, паколькі сканцэнтраваныя на яго перыферыі. Няма ніякага сумлеву, што асноўным этнічным кампанэнтам на паддоследнай тэрыторыі былі балты, пачынаючы з самай аддаленай старажытнасці, даступнай лінгвістычнаму кантролю. На жаль, гаварыць пра краіны межы распаўсюджання балтаў можна толькі выйшаўшы за рубжэ вывучанае намі тэрыторыі, перадусім — на ўсход, у вадазборы Акі, Верхняе Волгі ці нават Дону (параўн. *Вядуца*). Адзінае, пра што можна гаварыць з дастатковаю пэўнасцю, гэта паўднёва-ўсходняя межы ў Пасем'і. Тым ня менш, мае цікавасць спроба стварэння дыферэнцаванага малюнку рассялення балтаў на ўсёй прасторы Верхняга Падняпроўя, які, можна думаць, ня быў у гэтым сэнсе аднародны.

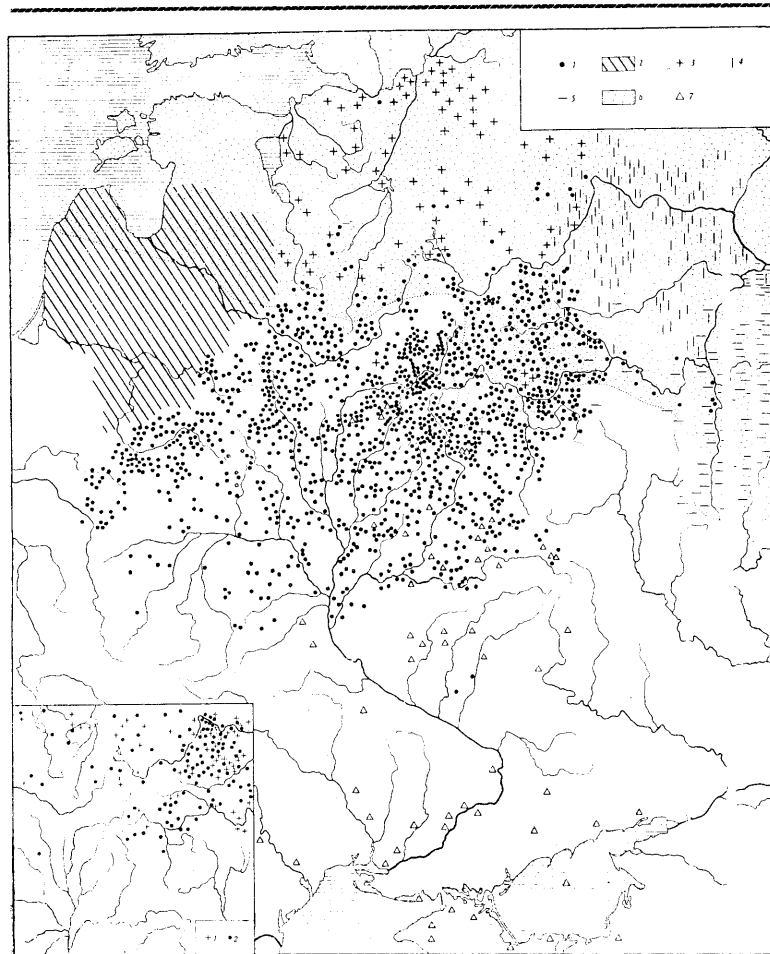
Адзначаная вышэй групойка балтыйскіх гідронімаў па Сейме ўяўляе працяг вялікае колькасці адпаведных гідронімаў у вадазборы Дзісны. Калі гаварыць пра ўскраіныя тэрыторыі

распаўсюджаньня гідраніміі балтыйскага тыпу, дык найперш варта згадаць ніжнюю пlynь Дзясны ад упадзення ў яе Сеймы аж да вусця. У гэтым раёне як балтыйскі гідронім падалася толькі назва *Верането/Вералета*. Тым ня менш тут іх значна болей, хаця не ўсе прыклады ў роўнай ступені пераканаўчыя: Мордасы (у самым вусці Дзясны), Лабіч, Расна, Даворка, Жэведзь/Жоведзь, Жэвень, Жавінка, Вербца, Сіленка, Рэкта, Цітва, Салова, Шарайка, Мена, Вага, Сьперша, Шмаргоўка, Кокес.

Ужо ў папярэдніх працах па вывучэнні балтыйскіх сьлядоў у гідраніміі цяпер славянскіх тэрыторыяў, складалася ўяўленьне аб Прыпяці як паўднёвай мяжы распаўсюджаньня балтыйскіх назваў. Ва ўсіх выпадку, Качубінскі, Пагодзін і Буга адзначылі шэраг балтыйскіх прыкладаў у гідраніміі гэтага раёну, прычым Буга некаторую частку іх зьвязваў з яцьвягамі (назвы на -*да* па Прыпяці і па Заходнім Бугу). Аднак вадазбор Прыпяці да гэтага часу не разглядаўся як месца надта буйной рэкупнасьці гідраніміі балтыйскага тыпу. Цяпер можна прывесці ня менш за паўсотні найменшаў балтыйскага паходжаньня зь левабярэжнай Прыпяці.

Гэтага, відаць, дастаткова, каб сьцьвярджаць, што гідранімія на поўнач ад Прыпяці носіць відавочны адбтак балтыйскага паходжаньня. У адрозьненьне ад раёнаў па Сейме і ніжняй Дзясьне, дзе балтыйскія прыклады выступаюць радзей і ва ўсіх выпадку спарадычныя, на левабярэжнай Прыпяці балтыйская гідранімія складае асноўны пласт. Сюды адносяцца: Піна, Пінні, Ясельда, Цемра, Цна, Лань, Нача/Нач, Веся/Есейка, Сівалка/Сівельга, Морач, Мжа, Першніца, Даколька, Шацка, Шанька, Яшна, Нямегля, Какланка з варыянтамі, Арыжка/Арыжна, Бяржыца, Нератоўка, Арэса, Асьвіца, Нертка, Сьняролка, Дуполка, Язельца, Марожа, Несла, Плёса, Уча, Нясетня, Трэмля, Ненац, Коўна, Нароўля, Сьверыж, Мытвіца, Шальбенка/Шчоўбенка і інш. Многія з гэтых назваў маюць досыць дакладныя адпаведнікі ў гідраніміі сучасных балтыйскіх тэрыторыяў. Пералічаныя факты ў сукупнасьці даюць падставу сьцьвярджаць, што балтыйскі этнічны элемэнт у гэтым раёне захоў-

ваўся доўга. Мае цікавасьць, тым больш што пра гэта раней не пісалася, наяўнасьць некалькіх назваў з балтыйскаю, відаць, этымалёгіяй на поўдзень ад Прыпяці. Да іх найперш можна аднесці назвы *Мытва*, п. п. Прыпяці; *Верша*, п. п. Славечны, п. п. Прыпяці; *Чарэса*, л. п. Дзявошына, п. п. Ясенца, п. п. Славечны, п. п. Прыпяці; *Жалонь*, п. п. Славечны, п. п. Прыпяці, з прытокамі *Прыжалонак*, *Жалонька*; *Жалонь*, п. п. Сітаўкі, п. п. Прыпяці; *Полч*, л. п. Жарэва, л. п. Ушы, п. п. Прыпяці; *Скалодзінка*, п. п. Прыпяці. Безумоўна, разгледжаныя ізаляваны, гэтыя назвы могуць быць праэтымалёгізаваныя інакш, але ў агульным кантэксьце гідронімаў, што прылягаюць да гэтага раёну з поўначы, сьцьверджаньне пра балтыйскае паходжаньне згаданых гідронімаў здаецца верагодным, тым больш што шэраг назваў паўтараецца і на тых тэрыторыях, дзе балтыйскія элемэнты не выклікаюць сумлеву (параўн. *Жалонь*, *Верането*, *Мытвіца* на поўнач ад Прыпяці). Дарэчы, наяўнасьць балтыйскіх элемэнтаў па абодва бакі Прыпяці бачыцца недастаткова пераканаўчаю толькі пры той умове, што Прыпяць была непераадольным рубяжом, як гэта звычайна лічыцца ў літаратуры. Трэба думаць, што падобнае меркаваньне і цяпер мае патрэбу ў сур'ёзнай карэктыве. У нашым выкарыстаньні, апроч прыведзеных прыкладаў, ёсьць і іншыя зьвесткі, якія дазваляюць усумніцца ў ізаляцыйнай ролі Прыпяці. Гаворка йдзе перадусім аб паўторы назваў рэк на поўнач і поўдзень ад Прыпяці. У прыватнасьці, гэта адносіцца да назвы *Слuch*, якая сустракаецца з абодвух бакоў Прыпяці, не гаворачы пра некаторыя менш значныя гідронімы, што часам выступаюць зь лёгкімі відазьменамі. Таму надзіва, што на поўдзень ад Прыпяці сустракаецца шэраг гідронімаў, відаць, балтыйскага паходжаньня, якім можна знайсці адпаведнікі ня толькі на левабярэжжы Прыпяці, але і ў іншых частках Верхняга Падняпроўя. Параўн., напрыклад, *Сажалка*, п. п. Родчы, п. п. Убарці, п. п. Прыпяці, і *Сажалка* (Ельніск, пав. Смал. губ.), *Бастова*, л. п. Ушы, п. п. Прыпяці, сюды ж *Бастоўка*, л. п. Ушы, п. п. Прыпяці, параўн. *Босыця* (гл. вышэй), *Вішка*, п. п. Убарці, п. п. Прыпяці, параўн. *Віша*, п. п. Пы, л. п. Прыпяці

Балцкая, фіна-вугорская ды іранская гідраніміка Усходняй Эўропы: 1 — гідронімы балцкага паходжаньня; 2 — сучасная тэрыторыя балцкіх народаў; 3 — гідронімы заходнефінскага паходжаньня на усходнеславянскай тэрыторыі; 4 — мяранскія назвы; 5 — мардоўскія гідронімы на -ляй, -лей; 6 — абшар старажытнай фіна-вугорскай гідраніміі; 7 — назвы іранскага паходжаньня (пагодле М. Фасмэра, У. Тапарова, А. Трубочова і А. Стрыжака). На ўрэзцы — гідронімы зь фініскімі фармантамі -кша/-кса і -ма.

(літ. V і еші а), *Сьвідоўка*, п. п. Убарці, п. п. Прыпяці, вар. Валотніца, сюды ж *Сьвідовец*, возера ў вадазборы Сьвідоўкі, параўн. *Сьвіда*, вадазбор Бярэзіны,

Сьвідня, вадазбор Дзясны, *Лоша*, л. п. Чэрцэня, л. п. Славечны, п. п. Прыпяці, параўн. *Лоша*, вадазборы Сажкі, параўн. *Сьвіда*, вадазбор Бярэзіны, і некаторыя іншыя. Апра-

ча гэтых выпадкаў, павінны быць згаданыя, верагодна, балтыйскія гідронімы на поўдзень ад Прыпяці, якія звычайна ня маюць адпаведнікаў у іншых раёнах Верхняга Падняпроўя: *Скалодзінка*, п. п. Прыпяці, параўн. ст.-пруск. Skalden, Scolden, літ. Skoldainiai; *Родча*, п. п. Убарці, п. п. Прыпяці, вар. *Радча*, параўн. ст.-пруск. Rudicus (сюды ж *Рача*, л. п. Грэзьлі, л. п. Ушы, п. п. Прыпяці, вар. *Радча*); *Пярга*, п. п. Убарці, п. п. Прыпяці, вар. *Вялікая Баброва Банька*, *Перагон*, параўн. ст.-пруск. Rīghen (?); *Зольня*, л. п. Убарці, п. п. Прыпяці, сюды ж *Золенька*, п. п. Зольні; *Вігаўка*, л. п. Ушы, п. п. Прыпяці, параўн. літ. Vugala, рака, ст.-пруск. Wigal; *Нароўля*, л. п. Прыпяці, вар. *Нараўлянка*, параўн. польск. Nagew, ст.-пруск. Nagussa; *Сігаўка*, п. п. Прыпяці, параўн. ст.-пруск. Seute, рака, літ. Sietuva; *Чоўніца*, п. п. Стыры, п. п. Прыпяці, параўн. таксама *Чоўна*, *Чоўніка* ў вадазборы Іпуці ды інш. Зьвяртае на сябе ўвагу, што балтыйскія гідронімічныя сьляды сканцэнтраваны ва ўсходняй частцы правабярэжнай Прыпяці (па Убарці, Славецне і Ушы), у той час як у заходняй частцы (па Гарыні) яны намі ня знойдзеныя. Такім чынам, прыведзеныя меркаваньні вмушаюць перагледзець стары пункт погляду аб Прыпяці як натуральнай мяжы, што аддзяляе балтаў ад славянаў (параўн. Буга), і адначасна ўдакладніць характар гэтае паўднёвае перафэрыі балтыйскага гідронімічнага арэалу на Дняпры.

Адно з найбольш значных месцаў сканцэнтраванасьці балтыйскае гідроніміі ў Верхнім Падняпроўі — вадазбор Сажа. Паказальна, што на працягу доўгага часу дасьледчыкі лічылі немагчымаю прысутнасьць у гэтым раёне балтыйскіх назваў. Толькі ў 20-х гг. Буга, насуперак сваёй ранейшай думцы, палічыў дапушчальным прывесьці некалькі балтыйскіх назваў рэк па Сажы. Фасмэр таксама прызнаў магчымай наяўнасьць некалькіх найменняў балтыйскага паходжаньня ў гэтым раёне. Але ў выніку дасьледаваньняў названых вучоных да цяперашняга часу як балтыйскія разглядаліся менш чым дзесяць назваў: Волчас, Чатоўка, Лямна, Крунка, Узныч, Лучоса, Лыза, Чачэра/Чачора. Суцэльнае дасьледаваньне гідроніміі памянёнага раёну паказала, што прыведзеная

колькасць можа быць павялічана прынамсі ў 15 разоў (ня лічачы варыянтаў). Адразу варты адзначыць, што па ступені дакладнасьці і па наяўнасьці адпаведнікаў у гідроніміі цяперашніх балтыйскіх тэрыторыяў колькасць назваў, што падаюцца ніжэй, не саступае зафіксаваным раней. Таксама зьвяртае на сябе ўвагу факт раўнамернага разьмеркаваньня балтыйскае гідроніміі па ўсім вадазборам Сажа. Гэта, у прыватнасьці, сьведчыць, што балтыйскія паселішчы не сканчаліся ў межах названага вадазбору, а йшлі далей на ўсход. Не прэтэндуючы тут на вычарпальны сьпіс і не паўтараючы таго, што ўжо адзначана папярэднімі дасьледчыкамі, падамо такія назвы, як Вупенка, Упінька, Натопя (Чорная і Белае), Крутка, Рамістава, Аўчоса, Рудзея, Гейшынка, Гіжынка, Жубр, Молінка, Вормінка, Ачоса, Сапелька, Нявежа (неаднаразова), Каўпіта (неаднаразова), Варжанка, Габ'я, Перамка, Піранка, Лобжа, Дудга, Лопча, Волпач, Шэльбіца, Габель, Чоўнка, Чэмена, Надва, Вопрат, Алароць, Клітна, Цялчанка, Варпулса, Кокаць (двойчы), Жаліжа, Азарка, Менчыча, Скотарж, Барложа, Корна, Тутварка, Дыра, Рублейва, Вопра, Выдрыжа, Домша, Шчоўбня, Сельна, Селінка, Скверата, Дымалкі, Сенжа, Сіцінка, Недна, Наўля, Лядуга, Каліта, Дрыгонка, Восьленка, Рэкта/Рэхта (неаднаразова), Рэста/Рыста (неаднаразова), Боўша, Жавуніца, Шума, Жадунька, Жадны, Палуж, Палонка, Лобна, Беседзь, Бася, Проня, Чавенка, Кошанка, Кошна, Рыдыга, Дубрэч, Касна, Саложа, Стамець, Бастыяка, Карцель, Гарыста (двойчы), Стэвенка, Вепранка, Паўна, Трусна/Тросна (неаднаразова), Судзінка, Гіжунь, Акліянка, Случ, Случ-Мільча, Іваль ды інш. Такім чынам, вадазбор Сажа — самы значны па колькасці гідроніміі і гучыцца балтыйскага масьву, што цягнецца ад вярхоўяў Угры і Акі, дзе балтыйскія найменні сустракаюцца непараўнальна радзей, да ніжняй Дзясны, дзе яны прыкметна зьмяняюцца.

На ўсход ад вадазбору Сажа балтыйская гідронімія канцэнтруецца ў вадазборы сярэдняй і верхняй Дзясны. Да гэтага часу яна практычна тут не была выяўленая. Тым ня менш у названым раёне гэтка гідронімія, несумненна, існуе (каля сотні назваў),

хаця па колькасці саступае балтыйскім найменням Пасожжа, прынамсі, на адну трэць, прычым часта мае менш празрыстую этымалёгію. З балтыйскіх назваў сярэдняй і верхняга Падзясьня варты адзначыць такія, як: Страна, Страніца, Вапрэя, Іначка (шматкроць), Вяржэйка, Улемка, Жэванка, Лядмен, Вадоча, Наўля, Лонч (неаднаразова), Лопанка, Залятка, Вездзга, Сьвідня, Левень, Чачора, Кічэта, Рамасуха, Вабяля, Вара, *Варя*, Сьвеса, Накаць, Сельня, Паўна/Пальня, Сьцянега/Сьцянея, Устар/Тара, Орля, Немда, Ліціж, Неруса, Думча, Понемель, Круцела, Габ'я/Гоб'я, Гобек, Шэверка, Локна (неаднаразова), Ломна, Лемніца, Недна (неаднаразова), Дамынка, Саложа, Серыжа, Ратча, Дзягна, Болва, Непаладзь, Перапесна, Локацен, Прысмарка, Прысмарка, Гобік, Бестаць, Восаўка, Турэйка (двойчы), Смаржыноўка, Асова, Соля, Судасць, Ломня, Рудом'я, Лопузна, Лабасна, Бярэзна (неаднаразова), Тупча, Стагароўка, Гальвросаўка, Тросна, Вуліца, Вуль, Іват/Іваць, Вецьма, Віцемка, Берашчанка, Неса, ды інш. Зьмяняньне балтыйскіх назваў у вадазборы Дзясны ў параўнаньні з Сажом, а таксама іх колькасці ў самім вадазборы Дзясны з захаду на ўсход можна, відаць, вытлумачыць як прыклад блізкасьці крайніх усходніх межаў распаўсюджаньня балтыйскіх плямёнаў. Але далейшае ўдакладненьне магчымае толькі пры дасьледаваньні гідроніміі па верхняй Ацэ.

На захад ад вадазбору Сажа (у вярхоўях Дняпра) ляжаць тэрыторыі, на якіх і раней было выяўлена шмат сьлядоў балтыйскае гідроніміі. Але і тут лакуны былі значныя. У цяперашні час лік вядомых балтыйскіх гідронімаў у вярхоўях Дняпра (да вусьця Сажа і выключаючы вадазбор Бярэзіны) можа быць значна павялічаны. Да балтыйскіх варты аднесці ў гэтым раёне наступныя назвы рэк: Абольна, Стабна/Стабенка, Стабня, Апелка, Кліца, Лемня/Леўна, Дыма, Сьцябура/Сьцябула, Воец (неаднаразова), Осьма, Корса, Коўпітка, Магоўка, Чатова, Вядога/Вядуга, Іскожа, Восьця, Воп, Опісна, Вотра, Скародка, Вотрыца, Калонка, Дзягоўка, Вадоса/Вядоса, Шчарвенка, Лосьменка, Лосьміна/Лосьмена, Драгноўка, Водва/Водса, Орля/Арля, Кідзель, Обіна, Ломна, Лямна/Лемна, Маржоўка, Жалдыбка, Сярцея, Мярэя/Мірэя, Мярэйка, Лаба-

роўка, Агрэя, Няропля, Запакулька/Сапакулька, Ломша, Ворлінка, Варлянка, Баланоўка, Сьвідзера, Пярэсна, Добасна/Добьсна, Вабіч, Лямніца, Рэкта (неаднаразова), Рэхта (неаднаразова), Ракута, Ракотка, Ракотна, Ясейка, Палітна, Сьвясюўка, Плінкі, Колна, Бесцьценка, Бесцьвенка, Отчаска, Елча, Варка, Гічанка, Балгучка, Ворсіха/Варсоха, Пальна/Паўна, Паўна, Жгауліна, Вязовенка/Дубровінка, Біржоўка, Пальня, Дарготня, Сельня, Негра, Расна/Рясна, Клетка, Мяцёлка, Залазенка, Зялезенка, Жыложка, Соля/Соль, Падсолак, Залазенка/Залазінка, Жэргы/Жэрт/Жэрдзь, Ажоўка (двойчы), Молянка/Моленка/Молінка, Вуліца, Шадалоўка, Гжолка/Гжэлка, Вержа, Шакалоўскі, Смагароўка/Смагаранка, Морчанка, Надва, Надва/Нагодный, Залазна, Смопка, Верчанка, Друць, Адраў/Одраў, Рудзея/Радзея, Барэйшаўка, Лемня, Рузка, Курэйка/Карэйка, Бебра, Вабрайка, Воўчайка, Нерасна, Жупур, Ярэўка, Бярэзінка, Бярэзінец, Бярэзіна, Бярэзінка/Бярэзіна, Івата/Івота, Лупа, Лулагалова, Сэрцыслоўка, Тросна, Мадора/Мадэрка ды інш., агульнай колькасцю ня менш за паўтары сотні. Зьвяртае на сябе ўвагу тое, што ў вярхоўях Дняпра колькасць балтыйскіх гідронімаў крыху меншая, чым па Сажы. З другога боку, у межах самай верхняй часткі Дняпра разьмеркаваньне балтыйскіх назваў не зусім раўнамернае: іх параўнальна няшмат па плыні Дняпра да павороту на поўдзень і значна больш на правабярэжжы ў суседстве з вадазборам Бярэзіны і далей на поўдзень, па меры набліжэньня да вусьця Сажа. Дакладнасьць большасьці памянёных вышэй балтыйскіх сьлядоў у гідроніміі гэтага раёну не выклікае сумлеву. Варта адзначыць, што балтыйскія паселішчы ў вярхоўях Дняпра, відаць, не былі перафэрыічнымі. На ўсход ад іх балтыйскія назвы прадаўжаюцца, хаця і ў значна меншай колькасці ў вадазборы Акі і Масквы (у верхняй іх частцы). На паўночным усходзе да вярхоўяў Дняпра прылягае нашмат зусім верагодных балтыйскіх найменняў з правабярэжнага боку верхняе Волгі. У паўночным кірунку балтыйская гідронімія Верхняга Падняпроўя пераходзіць у вадазбор Заходняй Дзьвіны. Цікава, што на ўсіх пералічаных тэрыторыях сустрэ-

каюцца балтыйскія назвы, аналягічны выдзеленым у вярхоўях Дняпра, напрыклад, Обша — Обша, Кідзель — Цідзель, Вуп — Упа, Сярцея — Сярцейка, Абольна — Абялянка, Обаль, Негра — Няграўка ды інш.

Найбольшую вагу мае балтыйская гідранімія вадазбору Вярэзіны. Лік такіх назваў тут вельмі значны, а балтыйскі характар іх так відавочны, што не выклікае ніякага сумлеву думка пра адносна нядаўняе знаходжаньне на гэтай тэрыторыі балтыйскага насельніцтва. Апошнія пацьвярджэньня і непасрэднымі гістарычнымі сведчаннямі. У такой жа ступені дакладна ў усходнебалтыйскай прыналежнасьці бярозінскай гідраніміі, што знаходзіць шматлікія сувязі з гідраніміяй сучасных Літвы і Латвіі. У цэлым да балтыйскіх могуць быць аднесены наступныя назвы рэк і азёраў вадазбору Вярэзіны: Вярэзіна, Беразанка, Вярэзка, Беражніца (двойчы), Берасчанка, Мядзіол, Мядзеліца, Поня, Варлынка, Мажайка, Нідалька, Сергуч, Манцо, Манец, Манча, Асовіна, Асоўка, Клева, Клевіца, Ола, Восава, Нача (двойчы), Жортайка, Пелік, Плаўня, Стабніца, Вяча, Венча, Грыўка, Балоча (двойчы), Молча (двойчы), Рынеўка, Сьведз/Сьвіда, Ольса, Нясега (двойчы), Цітаўка/Цітва, Мяна, Можка, Вожа, Важа, Дзій/Дыя, Волма, Брожа, Дабрэліна, Клунча, Бруч, Сьвіслач, Мрай, Пядынка, Пліса (двойчы), Мясрэда, Цна (двойчы), Ісга, Ска/Цха, Усяж/Усяжа, Гайна/Гойна, Воладуць, Рова, Рава, Цустамеіжжа, Сінія/Сін, Очыжа, Пентрыца, Нярачай/Нярачанка, Бабурыка, Янчанка, Соленка ды інш. Такім чынам, гушчыня балтыйскай гідраніміі ў гэтым вадазборы пераўзыходзіць усе адзначаныя дагэтуль выпадкі (каля 80 балтыйскіх назваў з агульнага ліку каля 300).

Вялізнае значнай колькасці балтыйскіх гідронімаў у Верхнім Падняпроўі (700—800 найменняў) і вывучэньне іх распаўсюджваньня на гэтай тэрыторыі, што паказала сцэляры і наагул дастаткова раўнамерны характар разьмеркаваньня балтыйскіх назваў без асаблівых прабелаў, прымушае нас зрабіць выснову, да якой нельга было прыйсьці раней на падставе нешматлікіх тэрытарыяльна абмежаваных прыкладаў. Гэтая выснова заключаецца ў наступным: тэрыторыя Верхняга Падняпроўя ў I тыс.— пер-

шых ст. II тыс. н. э. была заселена плямёнамі балтыйскага паходжаньня; ня можа быць гаворкі пра тое, каб расстлумачыць гэтыя назвы, захаваныя ў такой колькасці на працягу многіх стагодзьдзяў, існаваньнем асобных ізаляваных каленіяў ваеннааіляных і позьніх перасяленцаў, як сьцьвярджаюць некаторыя вучоныя. Варта асабліва падкрэсьліць думку, выказаную вышэй, пра тое, што балтыйскае насельніцтва Верхняга Падняпроўя ў асноўнай масе не адступіла да паўночнага захаду ва ўмовах распаўсюджваньня славянаў на гэтай тэрыторыі і было паступова асыміляванае апошнімі. Відаць, толькі пры такім падыходзе стане зразумелым як захаваньне гэтай значнай колькасці назваў балтыйскага паходжаньня, так і іх славізаваны фанэтычны выгляд, які ўводзіў у зман вучоных, што падыходзілі да выяўленьня балтыйскіх сьлядоў зь меркаю традыцыйных фанэтычных балта-славянскіх адпаведнікаў, атрыманых галоўным чынам на матар'яле спрадвечна роднасьці леські. У сьвятле сказанага асаблівае значэньне набывае пастаўка пытаньня пра ўклад у самым шырокім сэнсе старажытнага балтыйскага насельніцтва ў гісторыю Верхняга Падняпроўя. [...]

Пытаньне пра дыялектную дыфэрэнцыяцыю балтыйскае гідраніміі Верхняга Падняпроўя дагэтуль практычна не ўзьнімалася. З тым даводзілася мірыцца, бо агульная колькасць балтыйскіх назваў на памянёнай тэрыторыі была нязначна, і, акрамя гэтага, яны разьмяшчаліся на адносна абмежаванай плошчы. Цяпер, калі вядома некалькі сотняў такіх найменняў, разьмешчаных на досыць значнай тэрыторыі, ня можа быць сумлеву, што гаворкі балтыйскага насельніцтва адначаных мясцінаў мелі дыялектныя разьходжаньні. [...] На жаль, пры вырашэньні гэтай задачы існуе шэраг перашкодаў, зрэшты, некаторыя зь іх, відаць, непераадымныя. У прыватнасьці, ёсьць выпадкі, калі мы практычна ня можам зрабіць пэўных высноваў нават да тых адзінаквых прыкладаў, якія, здавалася б, даюць падставу дзеля заключэньня аб іх дыялектнай прыналежнасьці. Як узор можна прывесці некалькі найменняў рэк, дзе Фасмэр бачыў розныя дыялектныя варыянты балтыйскай назвы ракі: **ure*, **are*. Уваж-

лівы аналіз пераконвае нас у цяжкасьці, а часткова нават у немагчымасьці падобнай інтэрпрэтацыі. Перадусім, матар'ял, на які абпіраўся тут Фасмэр быў няпоўны. Цяпер можна лічыць, што гэты корань выступаў у значна большай колькасці найменняў самага рознага тыпу: *Упа, Упінька, Уперта, Упірка, Оніска, Апелка, Вупенка, Воп, Вонец, Вопка, Вопля, Вопрат, Вопрыт, Няропля, Каспля, Горспля, Жукіпа, Ужэпа, Жалдыбка, Янчанка* ды інш.

Аналіз пералічаных назваў прымушае рашуча адмовіцца ад прасталінейнасьці ў вытлумачэньні фанэтычнага аблічча гідронімаў па многіх меркаваньнях. Не адмаўляючы магчымасьці сапраўднае наяўнасьці ў гэтых назвах двух дыялектных варыянтаў, мы павінны лічыцца з такімі чыннікамі, як відочна розны час засваеньня славянамі некаторых зь іх, параўн., з аднаго боку, *Упа*, што паказвае найбольш позьняе знаёмства носьбітаў усходнеславянскіх дыялектаў з гэтай балтыйскаю формай, з другога боку, *Воп* ці *Каспля*, запазычаныя так рана, што пасьпелі прайсьці доўгі шлях уласна славянскае фанэтычнае эвалюцыі. Надзвычай цікава, што тэрытарыяльна і агульнае гістарычныя меркаваньні пацьвярджаюць сказанае вышэй. Так, напрыклад, на ўсход ад Верхняга Падняпроўя, у вадазборы Акі, дзе славяне, як вядома, зьявіліся пазьней, чым у Падняпроўі, сустракаюцца гідронімы толькі з коранем *уп-*, у той час як у Верхнім Падняпроўі прыклады, што сьведчаць пра раньні час іх запазычаньня,— зьява звычайная (адзінакавая *Упінька* можа тлумачыцца і інакш). У зьвязку з гэтым асабліва цікавыя такія выпадкі, калі варыянты адной і той жа назвы адлюстроўваюць розны час засваеньня іх пазьнейшымі насельніцтвамі гэтых мясцінаў, напрыклад, *Лучоса*, запазычаная яшчэ ў той час, калі балтыйскае *-ке-* павінна было замяняцца славянскім *-се-*, і сумежныя *Лукесы*, якія захавалі больш старажытны балтыйскі выгляд у непарушанасьці. Аналягічны выпадак прадстаўлены парамі *Кічэга — Чачотка, Марожа — Марогі*. Натуральна, што такое неадначаснае запазычаньне балтыйскіх назваў ажыццяўлялася ўсходнеславянскімі дыялектамі, што знаходзілася на розных стадыях фанэтычнае эвалюцыі.

Адсюль і неаднолькавы прыныпы славянскае субстытуды балтыйскіх найменняў, што таксама робіць немагчымымі адназначныя рашэньні. Нарэшце даводзіцца лічыцца з даволі значнай колькасцю прыкладаў, калі гаворка аб правільных балта-славянскіх фанэтычных адпаведніках наагул немагчымая. Мы маем на ўвазе выпадкі, калі балтыйскія назвы трапілі пад другаснае асэнсаваньне ў пляне славянскае народнае этымалёгіі. [...]

Тым ня менш, пры ўліку некаторых іншых зьвестак у шэрагу выпадкаў могуць аказацца карыснымі разнастайныя прыклады фанэтычнае варыянтнасьці ў назвах адной ракі ці ў назвах розных рэк ад аднаго кораня. Пры гэтым, натуральна, варта памятаць пра магчымасьці зьмены гэтага балтыйскага гідроніма ўжо на славянскай глебе і пра магчымасьці неадначаснага ягонага засваеньня. Нядаўна П. Арумаа выказаў здагалку пра голядкае паходжаньне назвы ракі вадазбору Сажка — *Лыза* — на аснове *-з-* заміж *-ж-* (параўн. латгалскае *Lužā*). Ня выключана магчымасьць, што ў гэтым выпадку мы сапраўды маем справу з асабліваю дыялектнаю балтыйскаю формай, хоць і неабавязкова голядкаю. У зьвязку з найменнем *Лыза* цікава ўлічыць цэлы шэраг прыкладаў, дзе *-з-* чаргуецца з *-ж-*, параўн. *Азарэа* — вар. *Заржа, Жакра; Жубр* — вар. *Зубір, Зуберь, Зубер*, тут жа пазбыв *Зубар, Зубер; Жавуница* — вар. *Завуница*; казанца, усе пералічаныя назвы аказантраваныя па пльні Сажка, што робіць гэтыя варыянты больш паказальнымі. Характэрна, што па-за межамі памянёнага раёну гаворка ідзе ўжо ня столькі пра розныя варыянты назваў адной і той жа ракі, колькі пра розныя гідронімы, якія паказваюць мену ж з, параўн. *Залазенка, Залазінка, Залазна* — *Жаліжа, Жалаж, Жыложка, Жагуліна* — *Загуленка; Візенка* — *Віжэнка*. Да такога ж тыпу варыянтаў адносіцца Шмаргоўка — *Смаргоўка*. Наўрад ці можна лічыць дыялектнымі такія варыянты найменняў, як *Венча* — *Вяча, Морчанка* — *Морач, Марожа* — *Маржоўка, Лучоса* — *Лукесы; Кічэга* — *Чачотка, Гейшынка* — *Гіжынка, Мільча* — *Молч, Аткильня* — *Чойна, Чойска, Сенжа* — *Усяжа, Пуцьч* — *Іпта* і цэлы шэраг іншых. Варыянтнасьць гэтых гідронімаў, безумоўна, зьвязаная най-

перш з розноа храналёгіяй засваення. Магчмыма, што значэнне фанэтычных крытэрыяў пры высвятленні дыялектнай прыналежнасці верхнедняпроўскіх гідронімаў узрастае ў далейшых даследаваннях у сувязі з выяўленнем лексычных адпаведнасцяў паміж гэтымі назвамі і звязанымі зь імі апелятывамі ў балтыйскіх мовах.

Памятаючы пра выказаны вышэй абмежаваны пры вызначэнні дыялектнай прыналежнасці назваў рэк на матар'яле лексыкі, усё ж даводзіцца канстатаваць, што ў цяперашні час менавіта лексычны матар'ял ці не найбольш прыдатны дзеля гэтых мэтаў. Наатуральна, што самая дакладная дыялектная прыналежнасць гідронімаў у тых выпадках, калі для іх маюцца адпаведнікі ў старажытнапрускай мове і адсутнічаюць у літоўскай і латыскай. У прыватнасці, такі выпадак паказаны ў назвах *Стабна, Стабня, Стабенка, Стабніца*, адносна якіх можна з пэўнаю падставой гаварыць як пра гідронімы прускага тыпу, параўн. ст.-пруск. *Stabingen, Stabinoitile, Stabuniten, Stabayen, Stabelauken* — усе ад *stabis* «камень», у той час як у літоўскай і латыскай мовах для назвы «камень» існуюць іншыя карані. Відаць, назва старажытнапрускага тыпу адлюстравана ў *Поля*, параўн., ст.-пруск. *Ranuen* ад ст.-пруск. *rapnean* «балота», тады як ва ўсходнебалтыйскіх мовах для абазначэння балота ёсць іншыя словы. Супаставіўшы гэтыя надзейныя лексычныя факты пра дыялектную прыналежнасць балтыйскай гідраніміі Падняпроўя з адпаведнымі фактамі на матар'яле словаўтварэння й фанэтыкі, прыходзім да вельмі цікавай высновы. Аказваецца, што сукупнасць выяўленых фанэтычных словаўтваральных і лексычных асаблівасцяў у тых выпадках, калі яны могуць быць прыстававаны да аднаго і таго ж месца, не адпавядае ніводнаму зь вядомых балтыйскіх дыялектаў. Іншымі словамі, даводзіцца сутыкацца з выпадкамі сумяшчэння рысаў, вядомых нам з розных балтыйскіх моваў. Калі, напрыклад, браць тэрытарыяльна абмежаваны раён па вярхоўях Дняпра і па Сажы, дык лёгка заўважыць, што побач зь відавочна прускімі паводле тыпу назвамі накіталіт *Стабна* усудніваюць такія сло-

ваўтваральныя формы ўсходнебалтыйскага тыпу, як *-esa/-asa i*, з другога боку, фанэтычныя асаблівасці, што адносяцца да гаворак голядзі (мена ж:з). Гэта яшчэ раз гаворыць пра тое, што было б найўтым атаясмаўца зніклія дыялекты Падняпроўя зь нейкаю канкрэтнаю моваю Прыбалтыкі, таму трэба лічыцца з наяўнасцю ў Верхнім Падняпроўі асобнай групы балтыйскіх дыялектаў. На жаль, найвялікшая цяжкасць — менавіта ў выяўленні лексычнага складу гэтых невядомых дыялектаў, паколькі мы пазбаўленыя магчымасці параўнаць з нечым канкрэтна засведчаным, як у прыкладах зь літоўскаю, латыскаю і старажытнапрускаю мовамі. І толькі ў выключных выпадках можна ўмоўна аднавіць асобныя лексемы, якія ня маюць дакладных адпаведнікаў у вядомых балтыйскіх мовах. Відаць, такі выпадак мы маем у назве *Откільня/Аткільня* (параўн. таксама *Чолна, Чолкна*). У гэтым слове бачым старое абазначэнне крыніцы, выражанае пры дапамогу прыстаўкі *at-* і слабой ступені кораня *kel-/kil-* — «падмаца, адбывацца». У вядомых жа балтыйскіх мовах крыніца ажра абазначецца не такімі спосабамі.

Між іншых выпадкаў, якія дазваляюць гаварыць пра дыялектную дыферэнцыяцыю на матар'яле лексыкі, можна вылучыць групу прыкладаў з сепаратнымі апелятыўнымі адпаведнікамі ў вядомых балтыйскіх мовах, параўн. *Гейшынка* пры старапрускім *geeuze* «чапля», *Дакоўка*, параўн. ст.-пруск. *Dakow* пры доаске «шпак» ды інш. Сюды ж адносяцца прыклады з сепаратнымі гідранімічнымі звязкамі, параўн. *Абеста* пры літ. *Abista*; *Рамістава* пры ст.-пруск. *Ramestow*; *Арыжна* пры ст.-пруск. *Arungine*; *Іначка* пры ст.-пруск. *Inacus*; *Кубар* пры літ. *Kaubri* ды інш. Падобных прыкладаў з сепаратнымі адпаведнікамі на матар'яле лексыкі досыць шмат, што дазваляе вызначыць цэлы шэраг канкрэтных ізаглёсаў, якія аб'ядноўваюць Верхняе Падняпроўе з асобнымі раёнамі Прыбалтыкі. Апроч сказанага, мела б цікавасць вызначэнне дыялектнае прыналежнасці тых гідронімаў, якія на нашай тэрыторыі паўтараюцца неаднаразова і часта звязаныя ланцюгом складаных пераходаў, параўн., напрыклад, *Рэста, Рэхта, Рэста, Рышты* ды іншыя варыян-

ты. У звязку з назвай арэха дыялектная прыналежнасць павінна была б тлумачыцца як усходне-балтыйская (параўн. літ. *rieštas*, латыс. *rieksts* пры ст.-пруск. *reis*). Калі ж думаць пра звязак з балтыйскаю назвай балота, тады з пэўнасцю можна будзе гаварыць пра ўсходнебалтыйскае паходжанне толькі варыянт *Рэста* (параўн. літ. *raistas* «балота» і шматлікія гідронімы ад гэтага кораня на тэрыторыі Літвы, гл. Атрэмбскі, *Лр, I, 1949, 239*).

Хаця і аднаго прыведзена тут гідранімічнага матар'ялу цалкам стае, каб не сумнявацца ў наяўнасці балтыйскага насельніцтва ў Верхнім Падняпроўі, але ёсць і іншая крыніца, што сведчыць за гэта — расейская дыялектная лексыка, што адлюстравала сляды знаходжання тут балтаў. Можна спадзявацца, што, калі будуць па магчымасці поўна сабраныя звесткі з лексыкалогіі гаворак і прааналізаваныя з пункту гледжання выяўлення балтыйскіх запазычаньяў, аказацца, што ўклад асыміляваных балтыйскіх гаворак у слоўнік расейскіх і беларускіх дыялектаў быў непараўнальна большы, чым прынята лічыць. Практычна гутарка магла б ісці пра некалькі сотняў словаў. Пры гэтым варта памятаць, што наяўнасць балтыйскага паходжання слова за межамі старых балтыйскіх паселішчаў у прынтцыпе не падрывае аўтарытэту гэтага сведчання, паколькі ўжо ёсць нямала бясспрэчных балтыйскіх словаў, якія знаходзяцца далёка ад акрэсленых тэрыторыяў. Рэч у тым, што гэтыя словы, стаўшыя фактам дыялектнае лексыкі, маглі распаўсюджвацца ў розных кірунках. Вядомае пацверджанне гэтаму знаходзім у шматлікіх прозвішчах, якія этымалягічна тлумачацца балтыйскім матар'ялам, але фактычна звязаныя са старымі балтыйскімі тэрыторыямі, які з нашчаскамі балтаў: *Галадкін, Мажоў, Курпры, Чычэрын, Курбскі, Свідрыгайлаў* і, відаць, шмат іншых. У цяперашні час даследаванні ў галіне балтыйскіх запазычаньяў у беларускіх дыялектах вядуцца ў Польшчы і Беларусі. Яшчэ большую цікавасць мелі б падобныя даследаванні на матар'яле гаворак Смаленскае, Калускае, Тульскае, Арлоўскае, Курскае, Вранскае і Чарнігаўскае абласцей.

Акрамя іранскага й балтыйскага этнічнага элементу, на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя выразна праяўляецца прысутнасць фінамоўнага элементу. [...] Эрэшты, гідранімічныя звесткі часам аказваюцца, па сутнасці, адзінымі сведчаннямі знаходжання тут фінаў. Гідранімічны матар'ял Верхняга Падняпроўя дазваляе нам сярод фінскіх назваў гэтага раёну адрозніваць дзве даволі старыя групы: з аднаго боку — заходнефінскага, з другога — волска-фінскага паходжання.

Мы лічым магчымым інтэрпрэтаваць як волска-фінскія такія гідронімы Дняпроўскага вадазбору: *Варол*, вар. *Варгоў, Воробажа, Ворскла, Кіраўка*; зь меншаю дакладнасцю можна выказаць здагадку пра наяўнасць яшчэ некаторых назваў волска-фінскага паходжання ў гэтым жа раёне. Характэрна, што большая частка найменняў размешчана далей на захад, пра што можна меркаваць на падставе гістарычных сведчанняў пра ўсходнюю мяжу рассялення волска-фінскіх плямёнаў. Большасць памянёных вышэй назваў, размешчаных у паўднёва-ўсходняй частцы Верхняга Падняпроўя і нават ніжэй па плыні Дняпра, арганічна прадаўжаюць волска-фінскую гідранімію Данскога вадазбору, параўн., напрыклад, *Варонез* (неаднаразова). Трэба адзначыць, што прыведзеныя вышэй назвы ўтвараюць старажытнамардоўскі гідранімічны пласт, які досыць выразна адрозніваецца па структуры ад сучаснага тыпу мардоўскіх гідранімічных утварэнняў...

Яшчэ больш перыферыйныя для Верхняга Падняпроўя, нават у яго паўночнай частцы, сляды заходнефінскай гідраніміі, да якіх мы, перадасім, адносім назвы *Сіза/Сіва, Чыха, Сож, Царэвіч*. Зь меркаваннем пра этымалягічную прыналежнасць гэтых гідронімаў стасуецца іх размяшчэнне на паўночнай ускраіне Верхняга Падняпроўя. Гэтыя назвы можна разглядаць як паўднёвую мяжу распаўсюджання заходнефінскай гідраніміі ў Падняпроўі. Але ўдзельная вага хаця б аднаго такога гідроніма, як *Сож*, казвае старажытнасць і значнасць заходнефінскага кампаненту гідраніміі Верхняга Дняпра. Меркаванне пра заходнефінскі характар памянёных гідронімаў здаецца асаблі-

ва праўдападобнае, калі ўлічыць, што на поўнач ад іх пачынаецца суцэльны лагун заходнефінскай гідраніміі, дзе ў шэрагу выпадкаў паўтараюцца адпаведныя назвы ў вадазборы Дняпра, параўн. *Сож* — *Созь*. Наяўнасьць заходнефінскага элементу ў непасрэднай блізкасці з балтыйскім ці нават на тых жа тэрыторыях дазваляе разглядаць менавіта Верхняе Падняпроўе як арэну заходнефінска-балтыйскіх кантактаў. Відаць, адносна доўгае знаходжаньне фінаў у гэтых раёнах робіць актуальным пытаньне пра іх сувязі з усходнімі славянамі, што ішлі ў Верхняе Падняпроўе з поўдня.

Храналягічна найбольш позьні этнічны элемент Верхняга Падняпроўя усходнія славяне. Зьявіўшыся ў гэтым раёне адносна позна, славяне, тым ня менш, паступова ахапілі ўсю тэрыторыю, што знайшло сваё выяўленьне, у прыватнасьці, у вялікай колькасьці славянскіх гідронімаў ці іншамоўных назваў, якія прайшлі славянскую апрацоўку. Таму ў сучасным разуменьні мэтаэгодна гаварыць пра выключна славянскае аблічча верхнедняпроўскай гідраніміі, што было намі прадеманстравана ў разьдзеле «Словаўтваральныя тыпы славянскай гідраніміі Верхняга Падняпроўя».

У прыватнасьці, гідранімічныя звесткі недвухсэнсоўна пацвярджаюць, што расьсяленьне ўсходніх славянаў на поўнач ішло ў першую чаргу па рэках Дняпроўскага вадазбору, назвы якіх выяўляюць больш старыя славянскія рысы, чым рэкі Данскога вадазбору. У пэўнай ступені кірунак славянскае калінізацыі Верхняга Падняпроўя можа быць вызначаны арэаламі некаторых старых гідранімічных суфіксаў. Між іншым, адно з самых паказальных сьведчаньняў — разьмеркаваньне назваў рэк на -ля ў абмежаванай паласе на ўсход ад пльні Дняпра, ані для правабярэжжа Дняпра, ані для Данскога вадазбору такія назвы не характэрныя, паколькі яны сустракаюцца тут вельмі рэдка. За паўночны і паўночна-ўсходні кірунак перамяшчэньня славянаў у Падняпроўі сьведчыць факт паўтору назваў рэк славянскага паходжаньня, з аднаго боку, на правабярэжнай

Украіне, у сярэднім Днястры і вярхоўях Заходняга Бугу, што прылягаюць да яго, па Стыры, Гарні й Случы, а таксама па сярэднім Дняпры, і, з другога боку, у вадазборах Дзясны, Сажа ды Іпуці (трохі ў меншай ступені па Сейме). Зьвесткі славянскай гідраніміі з нашае тэрыторыі дазваляюць гаварыць, што ўсходнія славяне перамяшчаліся на поўнач і паўночны ўсход і па пльні самога Дняпра, і па Сажа, і па Дзясьне. Магчыма, што пры больш старанным аналізе гідранімічных зьвестак удацца акрэсьліць некаторыя дадатковыя, прамежавыя рубяжы перамяшчэньня ўсходніх славянаў. Але пакуль што такіх зьвестак замала. Гэтаксама ў нас няма пакуль сур'ёзных падставаў для таго, каб пры дапамозе гідранімічных фактаў меркаваць, ці славяне рухаліся адначасна па гэтых рэках, ці трэба гаварыць пра тры храналягічна розныя хвалі славянскае экспансіі. Затое можна сказаць, што славянская калінізацыя Пасем'я, незалежна ад ейных храналягічных межаў, прыкметна адрознівалася сваім характарам ад засваеньня прасторы паміж верхнім Дняпром і Дзясною. Яшчэ больш відавочны іншы, несумненна, пазьнейшы характар асваеньня правабярэжжа Дняпра на поўнач ад Прыпяці. Хоць, як было сказана вышэй, Прыпяць, відаць, не была непераадольным рубяжом, усё ж тэрыторыя на поўнач і поўдзень ад яе з гідранімічнага гледзішча выразна неаднародная. Калі на поўдзень ад гэтае ракі гідранімія мае найстаражытнейшы славянскі пласт, дык на поўнач ад яе валадарыць гідранімія балтыйскага тыпу, а славянскія назвы прадстаўлены, як правіла, вельмі позьнімі ўтварэньнямі (зрэшты, у шэрагу выпадкаў гаворка йдзе пра славянскае афармленьне балтыйскага каранёў). Аналіз славянскіх назваў рэк на поўнач ад Прыпяці і аж да вярхоўяў Нёмана робіць амаль бяспрэчным сьцьверджаньне, што ўсходнія славяне, якія асвойвалі гэтую тэрыторыю, прыйшлі сюды з усходу, з дняпроўскага левабярэжжа, і толькі потым, ужо на вачох гісторыі, сталі расьсяляцца на поўнач, выцскаючы ці асымілюючы больш старажытных насельнікаў.

ВЯЛІКАЯ АГРАРНАЯ РЭФОРМА XVI ст.

Зусім яшчэ нядаўна, распавядаючы пра падзеі нашае мінуўшчыны, гісторыкі мелі за правіла ўстаўць хоць нешта пра тое, як дрэнна было на Беларусі і як далёка яна адставала ў палітычным ды эканамічным разьвіцьці ад усходняга суседа. Здаецца, праўдзівыя гісторыкі ўжо змаглі паказаць, што ў палітыцы, дзяржаўным будаўніцтве, разьвоі юрыдычнае думкі ды культуры яшчэ ў пару фэадалізму наша краіна займала адно зь першых месцаў у Эўропе, далёка абышоўшы будучыя «настаўнікі».

Менш вядома пра эканамічны ды гаспадарчы стан Беларусі да таго, як яна была анэксаваная Расейскай імперыяй. Праўда ў тым, што Беларусь ішла папераду і ў эканоміцы, у прыватнасьці, у сельскай гаспадарцы, якая тады складала эканамічную аснову грамадства.

Канец XV—XVI стст., ці не найцікавейшы пэрыяд у гісторыі Бацькаўшчыны, атрымаў назву Залатога Веку. Азначаны ён быў, між іншым, і эканамічным росквітам дзяржавы. Павялічваліся плошчы ворных земляў, расла вытворчасць таварнай сельскагаспадарчай пра-

дукцыі. Сталы рост попыту на збожжа ў краінах Заходняй Эўропы, адным з асноўных пастаўшчыкоў якога было Вялікае Княства, вымушаў земляўласнікаў, найперш дзяржаву, да пэўных эканамічных захадаў, якія б стымулявалі сельскагаспадарчую вытворчасць. Дзеяла падвышэньня вытворчасці была распачатая рэарганізацыя панскай гаспадаркі. Плянавалася як пашырэнне старадаўніх фэадалічных гаспадарак («двароў»), так і стварэньне гэтак званых «фальваркаў» — новых гаспадарак з таварным характарам вытворчасці, заснаваных на працы прыгонных сялянаў. Разам з тым адсутнасць адзінае сыстэмы вымярэння зямлі, абкладаньня павіннасьцямі і падаткамі паставіла дзяржаву перад неабходнасьцю больш шырокіх аграрных пераўтварэньняў.

Дакладны ўлік, разьмеркаваньне зямлі ў дзяржаве, уніфікацыя павіннасьцяў і сталі мэтамі цэлага комплексу тэхнічных, эканамічных і сацыяльных захадаў, названых у гісторыі аграрнай рэформай сярэдзіны XVI ст., ці «Валочнай памерай». Назва гэтая ўтварылася ад найбольш вядомага дакуманту

Каралева Бона. Школа Лукаса Кранаха, XVI ст.

Жыгімонт Аўгуст. Школа Лукаса Кранаха, XVI ст.

аграрнае рэформы — «Уставы на валокі», датаванае 1 красавіка 1557 г.

Аграрныя пераўтварэнні на Беларусі, у тым ліку і перамер зямлі на валокі, у некаторых гаспадарскіх, прыватных і царкоўных уладаннях пачаліся ўжо з канца XV ст. Але гэты былі, як правіла, адзінкавыя спробы рэарганізацыі гаспадаркі ў межах асобнага маёнтку. Шырэйшыя пераўтварэнні, звязаныя з перамерам зямлі на валокі ды стварэннем фальваркаў, адбыліся ва ўладаннях каралевы Боны. Так, захаваўся комплекс дакументаў пра валочную памеру ў Пінскім і Клецкім княствах у 1552—1555 гг.¹ і 30—40-я гг. XVI ст. Спробы перамеру зямлі на валокі адзначаны і ў некаторых гаспадарскіх уладаннях. Аграрная рэформа пачалася тут раней за 1557 г., але менавіта «Устава на валокі» вызначыла асноўны змест рэформы, якая, аднак, пачалася раней за 1557 г.

На жаль, інструкцыя вялікакняскім (ці каралеўскім) мернічым, пра існаванне якой сьведчаць дакуманты, хутчэй за ўсё не захавалася. Вядома толь-

кі, што памеры пачаткова падлягалі тым вялікакняскім зямлі, дзе здавён існавалі гаспадарчыя двары. Там праводзіўся перамер сялянскай зямлі і ўводзілася абкладанне павіннасцямі прапарцыйнае яе колькасці, а ў прыватных месцах ствараліся новыя гаспадаркі-фальваркі.

З прычыны недакладнасцяў, допушчаных пры памеры (у тым ліку з-за нявызначанасці валокі як адзінкі зямельнае плошчы), вялікі князь выдаў загад аб рэвізіі правядзення памеры. Для рэвізораў і была зацверджаная «Устава на валокі». Гэты дакумант вызначаў асноўныя мэты аграрнае рэформы, прадугледжваў шэраг тэхнічных (перамер зямлі), сацыяльных (зьмены ў становішчы фэадальна залежнага насельніцтва), эканамічных (стварэнне новых гаспадарак, зьмены ў сістэме павіннаснага абкладання) захадаў.

У якасці меры плошчы і адначасна адзінкі павінснага абкладання ўводзілася валока (30 маргоў, ці 21, 36 га). Ставілася мэта пашырэння фальваркаў: «Фальваркі хочем мети, абы вездэ становены, яко набольшы быти могуть пры каждых замках и дворех наших, окром где бы кгрунты злые и непожиточны были...» Пад фальваркі звычайна адводзілі зямлі, лепшыя і якасцю глебы, і размяшчэннем. Вялічыні фаль-

варачнага і сялянскага ворыва суадносіліся як адзін да сямі, г. зн. на апрацоўку аднае фальварачнае валокі адводзілася сем валок сялянскіх. Кожная сялянская сям'я атрымлівала зямельны надзел памерам у валокі ці яе частку, зь якой і выконвала дакладна вызначаны павіннасці. Атрыманыя валокі, з увагі на павіннасці сялянаў, дзяліліся на «цяглыя», «асадныя» (чыншавыя) і «службовыя». Цяглыя сяляне абавязаны былі адбываць паншчыну два дні на тыдзень і выходзіць на дадатковыя працы — гвалты, талокі. Акрамя таго, яны мусілі плаціць чынш ад 6 да 21 гроша з валокі ў залежнасці ад якасці глебы (грунт добры, сярэдні, дрэнны і вельмі дрэнны). Асадныя сяляне мелі павіннасць плаціць з валокі па 30 грошаў «асады», адбываць на год 12 талок ці плаціць за іх 12 грошаў, а за гвалты даваць бочку жыта ці 10 грошаў. Асноўным са

«службовых» валок было выкананне на карысць фэадала дваровай, рамеснай, прамысловай і да т. п. службаў. Устава складалася з 49 артыкулаў, дзе, акрамя правілаў вымярэння зямлі на валокі (арт. 29), зьмешчаныя, між іншым, абавязкі сельскай адміністрацыі (7 і 8) статус гарадоў, што ня мелі магдэбургскага права (9—14), сялянскія павіннасці (15—19), парадак арганізацыі фальваркаў (20—25) ды інш.

Аграрная рэформа («валочная памера») у дзяржаўных уладаннях, праведзеная паводле «Уставы на валокі», дала пачатак перабудове сельскай гаспадаркі Вялікага Княства Літоўскага. Увядзенне аднастайнай адзінкі паземельнай меры, абкладання павіннасцямі, дакладны памер апошніх сьведчуй пра пераход эканомікі на новы узровень, спрыяў гаспадарчай стабільнасці дзяржавы.

Валянцін ГОЛУБЕЎ

УСТАВА НА ВОЛОКИ

и

дополняющие ее документы Шестой Книги Литовских Публичных Дел Метрики Литовской.

Реестр уставы короля его милости у-во всем Великом Князстве Литовском. Лет Бож'его Нароженья 1557, месеца апреля 1 дня.

1. О боярх путных и о служках.
2. О бортях.
3. О конюхох.
4. О стрельцох.
5. О одверных.
6. О осочниках.
7. О войтах и всих их повинностях, о переоре меж и о винах.
8. О лавниках.
9. О местах и их повинностях.
10. О капщизне.
11. О резниках.
12. О коморниках в местах.
13. О корчмах.
14. О торгох.
15. О цыншох и повинностях и о роботах людей тяглых.
16. О огородниках.
17. О овсе и сене.
18. О серебщизнах с подданных.
19. Естли на роботу подданий не выйдеть.

Фрагменты друкоўцы з адаптацыі прапісу паводле выдання: «Устава на валокі». Выданне Імператарскай Археаграфічнай Камісіі, Юр'ев, 1913. Правілы чытання старабеларускіх тэкстаў гл. у «Спадчыне», № 2, 1992.

¹ Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552—1555 гг. Вильна, 1884.

20. О фолваркох у гумнех, о засеваньи и ужатьи и о даваньи в отсоп, о евьях и о семи волоках.

21. О оборе быдла и о скурах всяких.

22. О огородах дворные.

23. О ставех и сажавках и о млынех и млынарех.

24. О сеножатах дворных.

25. Где кони в дворех наших стоятъ.

26. О листех на данину.

27. О платех и всих иных доходах, яко мають выбирати.

28. О днех, лицбам назначонных, и о писарех скарбных и абы врад пенезей пры собе не задерживал.

29. О ревизорах, мерниках и о помере волочной и о селидбах и о отменах им, о затаеных кгрунтех.

30. О битью на вrade пры ревизору и о усправедливенью.

31. О докодах на врад и о лежни.

32. О судервных лесох, пуцах и бобровых гонех, о борти, сеножати и оступех и лесех розмеронных.

33. О вольности подданных до пуцы.

34. О вольности подданных до рек и озер и часов голодных отходити, будованье и ведомство продати и о пустых и нерозробленых волоках.

35. О подводах далеких и о будованью замков, дворов, и ажбы врад на свою потребу подвод не выганял и о подводы под пенези, о воженье до портов.

36. О воженье камня.

37. О мосты.

38. О сторожу.

39. О ремесники.

40. О ловенье рыб в озерах.

41. О позвы и децкие на подданных и о кривды и грабежи, им починеные.

42. О мысьливстве.

43. О злодеях и злочинцах.

44. О повинности замку Виленского и Троцкого.

45. О шляхте в земли Жомойтской.

46. О волостях Руских.

47. О зештьи старост и державец.

48. О входы до пуцы, абы никому, одно подданным даваны на цыншох.

49. О дерево стоячое в пуцы.

Устава на волоки господара короля его милости у-во всем Великом Князстве Литовском. Лета Божьего Нароженья 1557, месеца апреля 1 дня.

Артикул 1. О боярохъ путных и о служках.

Бояре путные стародавние, а не вкупные хочем мети, абы были на двух волоках постановены, с которых абы за вси повинности, пенезми ошцовавши водле кгрунту, яко люди осадные, платили, а на службу тяг-луко и в подводу ходити не повинни; а коли з росказанья нашего на дорогу поедуть, того году ничего платити не мають, а без воли и росказанья нашего вrade нашему их на дорогу и нигде не посылати; а будучи на дорозе, служити им по-старому; навезка им, яко и перед тым, водле статуту; служок с таких же бояр ревизорове обирати и не болш, толко с потребу пры каждом замку и дворе нашом зоставити мають, которых служба будетъ ездити з листы нашими до дворов, оному вradeви прылеглих, а с пенязми платов наших до Вильни до скарбу и за кривдами подданных колею з росказанья вradeвого ездити, а за то им на один конь две волоки вольных от всих платов мети, а на потребу вradeу ездити не повинни. [...]

Артикул 7. Войтове на селах мають мети по одной волоце вольной, а похочет ли, маеть ему и другая быти придана на цыншу, ошцовавши вси повинности и доходы водле кгрунту; а служба их то — з росказанья вradeвого

на роботу и цыншы и с платы нашими выгоняти и пры отдаваньи платов быти, подданных куправу место децкого перед урадом ставити, пры роботах всяких место пристава над людьми войтовства своего стояти, пры отжоженью овсов и сен до Вильни и инде з людьми войтовства своего ездити и их отдавати, переоры волок не прынятых, стены, границы и концы на каждый рок межы подданными нашими поправовати и поновляти под виною копою грошей. А где бы от которого суседа видел копцы альбо границы покажоны, маеть то вradeви оповедити под тою ж виною; а судити вradeу подданных о всем дня торгового, кром прычины кравое и квалтовное; о такой вине, коли ж кольвек повелити урад, ставити ку праву подданого войт повинен. А который бы с подданных войта послушон не был, а за позаваньем его перед урадом не стал, по такового свольного врад децкого послати маеть, и от непослушного децкованья на мило в обе стороне грош; а пры суде войту быти и справедливости подданому допомогати, вин наших ведомость мети и ревизором оповедати и того стеречи, абы врад вин и пересудов над уставу не брал. А естли бы за мовеньем его врад того не перестал, маеть то войт ревизору оповедити. А войта вradeу о всякую вину судити, только войтовства в него не отнимати, аж послолу з ревизором дознавши вину и неслушную справу его, и, того скинувши войта, иншого уставити, мужа тое ж волости неподзанного, на которого поддани зволять. Которые войтове и теж лавники по селам судов жадных судити, поклонов и вымыслов над подданными чинити не мають под виною до скарбу нашего рублем грошей, одно, обачивши где кольве шкоду нашу господарскую, урадови и ревизору оповедати, ничего не закрываючы, под тою ж виною. А коли войтовство кому дають, прысегати ему не надобе, кгды ж вже вина на войта описана. А откупов урад с подданных за роботу брати не маеть; а где бы брал, маеть то войт ревизору оповедати под виною копою грошей. А естли бы войт волоку пустую кому нанял, альбо от ураду нанятую перед ревизором утаил, тогда за то скарати его, яко злодея, горлом. А у войтовство каждому маеть быти волок сто, мало болш альбо менш, водле прылеглости, хотя два и тры села и большей злучити. А для розозанья подданных войт маеть мети шнур, однако меры справений и досветчоний, и часу мокро-го альбо сухого жавжды его лихтовати и досветчати, и естли подданный один другому межы переореть и сказити, ино вradeнику на копу не ездити, пересуду и проезду не брати, але войт межы направить и возметь на том, хто казал, на врад дванадцать грошей, а себе за працу чотыры грошы; а вина битая, правом переведеная, — дванадцать грошей; а хотя б не переведена, а за обжалованьем поеднана, — таковая ж вина; а естли будетъ станеть ся, а не жалуючы вradeу, поеднають ся, тая вина — шесть грошей, хто еднаеть, и обявити того вradeви войт и лавники повинни под виною копы грошей.

Артикул 8. Лавники в селах по два, по тры, альбо и болш, подле великости села, люди неподзанранные, веры годные, мають быти становлены, которых повинность шод межы подданных в выпсахх и в иных речах огледати; и за працу лавнику оглядного от шкоды грош; за тым жо грошом то, што ему оказывано, справедливое под прысегою перед урадом сознавати повинен, а позыветчы ли несправедливие, карати его за слушным доводом, яко кривоприсяжцу, горлом; а безчестья лавнику рубль грошей; нижли от потяглей и всяких повинностей с подданными з волок своих вызволены быти не мають.

Артикул 9. О местах и их повинностях. Места упривильеванные привильев своих ужывати будутъ; а которые не вызволены от платов, мають платити з волоки кгрунту преднего цыншу 50 грошей, а з среднего кгрунту — 40 грошей, с подлого — 30 грошей, а зо всякого кгрунту за толоки — по 12 грошей; а з домов в рынку от прута — по пол 8 пенезя, у-в улицах от прута — 5 пенезей, з огородов в месте от прута — пол 3 пенезя, а з гуменных пляцов на передместью от прута один пенезя, то есть от моркгу 3 грошы; а иных повинностей полнити и стацей давати и з листы нашими и вradeников наших ездити не повинни. А войту местскому, где пры болшом месте, по волоце, а пры меншом по пол волоки ре-

визорове наши давати мають, за што они повинни будуть порадку в местах и пожитков наших примножати и доглядати, на подводи складати и платити всим по тому, яко в особливоу уставе нашей описано.

Артикул 10. Капщина однакова по всему Великому Князству Литовскому маеть быти брана, то есть од меду — копа грошей, от пива — копа грошей, от горелки — 30 грошей; а пры отбиранию капщины и вписыванию в рейстр, хто ново прийметь, врад не большей брати маеть, только от меду, от пива чотыры пенези, от горелки — 2 пенези, от волоки — 12 пенезей; а хто шынку и волоки не маеть, тот от ворот — 2 пенези; а обачывши лепший пожиток знаймованья шынку, вольно будеть кому хотя наняти, або тым же мешаном, за ведомостью подскарбего нашего.

Артикул 11. Резники вси в местах наших абы ся вписывали в рейстр ревизора, а в небытности его в раду; с которых на нас маеть быти брано у каждый год за камень лою по 15 грошей, а особно на врад за лопатку от каждого быдляти пенязми дня торгового, то есть за воловую и яловичую — грош 1, а за вепровую — 5 пенезей, за баранью, козью, теллячю — по три пенези; а пищого от камня лою, то есть от пятнадцати грошей на врад по 2 пенези. Даем теж вольность всим подданным нашим и чьи кольвек будь, абы дня торгового возили до мест на торг мясо всякого быдляти битого, почавши от дня светого Болтроея аж до Месопуст; а торговое на врад так же мають давати пенязми, а большей ничего; а хто бы здохлое, шаленое и вродоватое на продажу привозил, а то на него слыше переведено будеть, водле права того скарати горлом, яко фалшера, для чого подданные наши, б'ючы быдла в селах, мають оказывати лавником; а хто кольвек мяса на торг везеть, тот и скуру быдляти забитого з собою взяти маеть для подозренья в злодействе.

Артикул 12. Коморники в местах быти могут, которые жадных робот на нас ани на врад наш делати не мають, одно, иж торгов и вольностей местных ужывають, и абы теж ничто побудне а без ведомости в раду на кгрунтех наших не мешкал, мають давати в каждый год до скарбу нашего по 2 грошы; и про то вradoви мають господары, коморники приймуочы, оповедати для того, жебы межы такими коморники збродня в местах не была.

Артикул 13. Корчмы покутные конечно по селам абы не были для злодейства и иных збытков, што врад забороняти маеть водле статуту; так же пива ничто с подданных наших на села варити не смел под виною колоу грошей на нас, бо с того многие з них в распустность и вбозство прыходят; вежде в каждом войтовстве а в слышном селе, злаца пры гоштинцу, можеть быти корчма за ведомостью в раду альбо ревизора постановлена, одно так, яко бы капщызна наша не гинула; с которое подданным нашим кгрунтов шынковных ужывати не заборонено.

Артикул 14. Торги ничые новые подле мест наших ближей трох миль ку переказе местом и торгов нашим абы не были, окром торгов старых, — тые по давному быти мають.

Артикул 15. Цыншу з волоки кгрунту доброго — 21 грош, з середнего — 12 грошей, с подлого — 8 грошей, а з вельми подлого, песковатого альбо блотливого — 6 грошей; овса з волок доброго и середнего кгрунту — по две бочки, а с подлого — одна бочка, а естли пенязми за овес будеть казано давати, ино за каждую бочку — пять грошей, а за отвоз бочки каждое — 5 грошей; с тых же менованных кгрунтов с каждое волоки сена воз один альбо 3 грошы за сено а за отвоз 2 грошы, а з вельми подлого кгрунту сена и овса давати не повинни; нижли с каждое волоки всякого кгрунту мають давати гусь альбо полтора гроша, кур двое альбо пенезей 16, яец двадцать або пенезей 4; на неводы грошей два, за стацю грошей полтрета, а коли стацю кажем брати, ино один раз в год за тые пенязи мають давати с тридцати волок яловичу одну, бараны два а с каждое волоки по курати и по десяти яец, а пенезей вже того году за стацю не давати. Робота тыглым людем с каждое волоки по два дни на неделю, а толки чотыры лете, с чым кажуть, за што маеть быти отпущина им робота о Бож'ем Нароженьи тыйдень, о Месопустех тыйдень, о Великодни тый-

день; а которых на роботу не надобе, ино их на осаде посадити, и будуть давати с каждого кгрунту осады грошей 30, толок 12, або за толки грошей дванадцать; а з кгалты перво уставленные — жыта бочка альбо грошей 10; и вже такие осадники робити ничего не повинни, кром сена, розделивши на войтовства тяглые и осадные сеножати ровно, и то им зробити и в час спратати; а з застенков тая повинность, где волока быти не можеть, от моркгу кгрунту доброго — грошы 3 и пенези 4, а з середнего моркгу — грошы 3, а з подлого — грошы 2, а з наддар подлого — пол 2 гроша, а з волоки сеножатное, где могут быти дрова и проробки и сеножати добрые, — 50 грошей, а з середние — 30 грошей, а с подлое — 20 грошей, а з наддар подлое, блотливое або песковатое — 15 грошей; а, иж вже подданные наши на тых патех и повинностях волочных суть осажоны и постановены, про то жадных стацей давати ани пойдйимованья чинити на послы наши и чужоземские не повинни.

Артикул 16. Огородники пры дворех наших мають быти, даючы кождому по три моркги земли, а им с того служыти по одному дню в тый день пешо, а жоны их лете не больш, одно шесть дней до жнива альбо до полотья будут повинни.

Артикул 17. Овсы дякольные подданные наши волостные з волок мають отвозити до Вильни, до ловов, до портов и до иных дворов наших, где кажем, за 20 миль, а сено за 15 миль; а к тому ещо сена дворного с каждое волоки по возу одному отвезти повинни, где им будеть розказано; а коли дворных сен и овсов с потребу на наши кони быти можеть, тогда пенязми сено и овес заплатити; а, отдаючы овсы дякольные, не мають в иншую меру, только в бочку давати, в которой чотыры корцы Краковских, под стрых, без верху и топтанья, а болшей им не надобе платити, только вписного в рейстр от бочки овса пенязи; и много хто откуль сен и овсов прийметь, маеть с того квитовати, не беручы за квит ничего; а, коли сен и овсов потреба наша укажеть где инде кольве провадити, такыые далекости, яко выше описано, до порту и инде до дворов и ловов, о том за часу, о Светом Болтроею от нас альбо з скарбу через лист ведомо учинити вradoником нашим. А с того не вымовляти ся всим подданным нашим в Жомойти и с Подляское земли. А, иж за отвоз овса платять подданные от двух бочок по 10 грошей за 20 миль, то за каждую милю прыидеть по полгршоку; тогда такыые, хто до Вильня, альбо где кольве, уставичне овсов не возять, а будеть на то розказанье наше, ино колько миль до порту, альбо где инде провадити будуть тот овес, так много им з отвозовых пенезей отпустити, за милю от каждое бочки по полтрета пенезя, а остатком тых пенезей отвозовых наймовати судины на отправаженье водою таких овсов до Вильни; альбо где потреба наша укажеть. А которие уставичне овсы возять, ино и того останку отвозов на них не брати.

Артикул 18. Серебщызна на подданных наших абы николи от волов и кляч не брана, одно з волок, однако с кождое, не ужываючы розности кгрунту доброго и подлого; а з Руских волостей серебщызна по старому и там, где померы нет.

Артикул 19. Робота подданным через войта маеть быти заказана дня неделного, с чым и на который день волость до роботы прыити мають; а войт того ж дня людем закажеть работу, и который человек не выидеть на роботу, ино за первый день огурного заплатит грош, а за другой день барана, а коли и третей раз огурить ся або за п'янством не выидеть, ино бичом на лавце скарати, а дни повинные заробити; а вежде, где бы з якое прыгоды не мог подданный выйти на роботу, он маеть через суседа альбо лавника в раду оповедати, а врад, порозумевшы слышной прычине, не маеть его никотороу с тых виною казнити, а иншого дня заробити повинное, што змешкал, а не откупати ся от роботы никому. Пустых волок подданным не пахати; а который, не вписавшы ся в рейстр, смееть то чинити, збож'е до гумна нашего тратить и вины рубль грошей до скарбу нашего заплатити. А становити ся ку работе подданным, як слонце всходить, а зыйти, як заходит; а отпочевку тым, што з былом робять, перед

обедом година, в полудню година, над вечером година; а которые пешо робяты, тым опточывку и в тые часы, одно по полгодини маеть быти; а то лете на великом дни опточыненье; а хто рано на роботу не выйдеть за огурством, таковой другого дня только часу, як оmeshкал, заробити маеть.

Артикул 20. Фолварки хочем мети, абы везде становены, яко наболшы быти могут, пры каждых замках и дворех наших, окром где бы кгрунты злые и непожыточные были,—таковые казати людьми осажати, zostавившы на врад в каждом поли по одной волоце; а то врад огородники и своим быдлом заробити маеть, а к тому моркг земли на огорог, з чого личбы чынити и платити не повинен. Урад наш гумно в пыльной опатрности мети маеть, яко бы в нем ни в чом шкоды нам не было, а збож'я ужатья всякого маеть мети на себе третей сноп, отдавши первой десетину и засеявши пашню нашу; а умолоты всякого збож'я ревизорове наши у-во всех гумнах пры дворех наших пробовати мають, и того догледати и научыти, абы везде з выбоем и без опилку збож'я молочоны были. А продаваны збож'я гуменного маеть быти на личбе принято, по чему врадник положить, яко продавал; для того и для всех подданных мають быти бочки в местах торговые, в дворех и гумнах наших, в селах и на всех гостинцах, однако меры, по чотыры корцы Краковских, которых корцов на тот час десеть в полубочку Виленском; и тою ж мерою продавати и засевати пашню з гумна и под клеймом одинак такие бочки держати. А в гумнех наших маеть быти гуменик, подданный наш, в той же волости оселый, человек добрый, справный, не подозранный, который на тую службу гуменную маеть мети волоку, от цыншов и всяких иных платов, робот и повинностей вольную. А около засевастья пашни урад маеть пыльность чынити, абы вси засеваны; а где бы который за небальостью не засеял альбо теж пашню кому наймовал, а то бы ся слушне перед ревизором оказалось, таковой маеть дати с каждого моркгу незасеяного або кому нанятого по десети коп збож'я, о чом с пыльностью ревизорове мають ся доведывати от войтов, лавников и иных подданных наших; ведже, где бы в котором году неурожай был, а так много, чым бы пашню засеял, не жалал, маеть о то по науку послати до подскарбего нашего за часу, а подскарбий маеть ему казати старым збож'ем засевати; а где бы не было, за пенези цыншовые куповати альбо з ыншого двора прибавляти, абы ся тым николи пашни наши не зменшывали, а з гумна нашего жыта в отсоп не давати, одно леть голодных, и то алиж з нашим альбо подскарбего нашего листом; а дати то на волю подданных, усхотять ли у копах альбо молочоным жытом брати. Ев'и теж, где бы врад розумял непотребные, маеть з гумна нашего выкинути, кгды ж на быдло и на стадо солома от збож'я не з ев'и молочоного пожиточнейшая есть; а где бы ев'и мети потреба, там оподаль стол и стирт у гумнех наших и подданных для небезпечности от огня мають быти вделаны. А на заробенье пашни на кождую волоку абы было оставлено по семи волок оселых подданных наших з воли и с ключами, поблизу двора и пашни, которые по два дни в тыйдень служыти мають с чим урад роскажеть.

Артикул 21. О оборе быдла всякого и о рыкунях. Пры каждом фолварку нашом хочем мети дворнички, то есть рыкуни порадные, котрым на рок за працу их з наших пенезей по две копе грошей маеть быти давано от ураду а тры бочки жыта з гумна нашего, а четвертая з третего снопа врадничого на выхованье, для чого пры каждом фолварку нашом мають ховати прынайней до двадцати коров; а если бы так много не было, ино з гуменных пенезей купити, колько можеть который двор выховати, и то перед ревизором оказати, и маеть врад в дойзренью и доброй опатрности быдло дворное мети. А до скарбу нашего от коровы дойное не больше платити, только двадцать грошей, а от овцы старое за волну на рок один грощ, а от молодое по полугрошку, а прыплодки в рейстр писати и ведомости пры личбе чынити. А где дойные овцы и козы быти могут, маеть с таковых ревизор плат становити, а врад дворничок к тому прымушати маеть, абы и с того пожиток был, кгды ж то на многих местах за добрым дозреньем быти можеть; а где бы ку рыкунии невест альбо девок

была потреба, то ревизор постановити маеть водле великости быдла, которым урад с пенезей наших наем платити маеть; а, старое быдло, скопы и козлы продаючы, пенези до скарбу нашего отдавати, а згоже, а злаца поблизу, до кухни наше отсылати. А которое быдла здохнеть, ино за скуру воловую пять грошей, за коровью 3 грошы, а иншого дробного быдла здохлого скур не платити в скарбе, нижи свереп стадных скур не продаючы, оказывати конюшому нашему дворному. А то все ревизорове мають в бачности мети и на местцу пры пописыванью обору в рейстра писати для того, абы не было забавены пры личбе.

Артикул 22. Огороды дворные абы были везде розмероны, с которых врад маеть дати до скарбу с каждого моркгу по 12 грошей; а с конопель дворных вжо не повинно неводно робити; а если бы огородных речей до кухни наше потреба была, тогда врад маеть отсылати, где будет росказанье наше, а пенязми вже не будет повинен платити.

Артикул 23. Врадники наши, обробившы ся от пашни у-в осень и на весне, ставы и сажавки подданными будовати мають, а пенезей гуменных и за рыбы и с продаваны старого быдла браных можеть выдати до двадцати коп на наемника и на грабары до такое работы; а коли ревизор прыедеть, тую роботу и наклад ему окажеть; а где пры местце на став большого накладу потребовало, то ревизор, огледавши, маеть нам поведити, а з нашего росказанья будет справовати такые ставы; а за працу враднику — с каждого ставу пры спусе десятая рыба; нижи не сплущати ставов без нашего веданья; а в сплущных ставех врад и ниhto ины нижакою сетью рыб ловити не мають под карностью срогною; а где пры ставех могут быти млыны и фолюше, альбо млыны на руду, маеть врад казати будовати звычайем тым, яко ся заховывает, намовившы ся з ревизором а млынарю,— третей мерка з млива и волоку одну давати, а две мерки на пожиток скарбу нашего, и с тое третее мерки повинен млынар до работы млына и сплустов мистром быти, и оправовати и квалтов стеречи, и с помощью подданных гамовати железа, и вси потребы до млына своим накладом маеть справовати, а з волоки до замку службо двора, которому послушон, один день в тыйдень тесельскою работою служыти; а который млынар в злодействе будет досветочон, таковой маеть оддавати права млынарского и от млына, а ведже олж з явного суда поконанный; а где бы што воптпливого в таком суде около справы млынарское было, маеть врад иных млынаров к тому везвати и, взявши порозуменье от них, так млынара отсудити.

Артикул 24. Сена з дворных сеножатей на врад наш даем пятый воз, так же пятаю стирту альбо оборог, ровно кладучы наш и врадовой; але врад маеть с пыльностью причыняти ся, абы сеножати дворные не залегали и зарослые выправованы и в час покошоны были; а где бы иначе, а нам бы в том шкода ся деяла, тогда маеть то нам нагородити з своего пятого воза, чого ревизор пыльне дозрети маеть.

Артикул 25. Где кони в дворех наших стоят, ино, што на тые кони и машталеры пры них выдано будет, яко в нашем альбо конюшого нашего листе оброк им на тийдень описан будет, за квитом машталерским, под печатью шляхтича, человека доброго, одного, альбо двух, на личбе приняти; ведже врадники наши мають в дозренью своею мети, абы овсы и сена на сторону не шли, а пры наших конех машталеры своих коней не ховали бы; а где посланец наш пры конех будет, тогда од того з его печатью, а не от машталера, квит взяти; и што бы теж врад на узденицы, попонки и на иншы потребы коней наших пенезей выдал, а то на квите посланца або машталерском окажеть, и то так же на личбе ему приняти. [...]

Артикул 28. О днех, личбам назначонных, и о писарех скарбных и абы врад пенезей при себе не держивал. К тому хочем мети, абы врадники в пожиткох наших так заховали ся, а платы и доходы, што кольвек можеть быти выбрано, отдавали в скарб наш, первой свята Бож'его Нароженья, а отдавши пенези, маеть взяти квит подскарбего ку личбе альбо скарбного, за который квит не мають болшей брать в скарбе, только два грошы; а можеть ли и личбу учынити на тот же час, маеть быти слухан, и по личбе, чого справить ся, квитовати такового; а пенези и личбу отбирати на замку нашом,

где дом з росказанья нашего усказан будеть; а брати личбу по рейстрах и уставе ревизорской, а там, где ревизор не был, ино по первой уставе.

А певные часы врадником всем чинити личбу складаем: от Нового Лета напервей личба почнаеть ся генвара дня первого з земли Жомойтское, с тивунств и з держав тамошних, то есть с Плотель, с Телш, з Биржань, з Бирженя, з Тверы, з Кгондинки, з Дирван обоих половиц, з Ужвенты, з Ретова, з Шовдов, с Поюря обоих половиц, з Вешвень, з Ойрагольи, с Коршова, а доконають ся дня 15 того ж месеца.

Шестнадцатого дня генвара почнуть ся личбы з Велены, с Керстомони, з Росейны, з Явонины, з Вилькеи, с Крож, з Боток и зо всее волости Упитское, кгда ж там фольварков нет; а доконають ся дня первого феврала.

Второго дня феврала почнуть ся личбы з восковничого Виленского, с ключа Луцкого и зо всех мыт Волянских и Подляских, Руских, с корчмами, с Ковенских мыт и Жомойтских; а доконають ся личбы 23 дня, у вилею Светого Матея.

А по том феврала дня 24 почнуть ся личбы з замков и дворов Троцкого повету, з Берестья, з Милейчы, з Мельника, з Лосич, з Дорогичина и с подымного, с Каменца, з Городка, з Высокого, с Тыкотина, с Книшына, з Забелы; а доконають ся до дня шостого марца.

Семого дня того ж месеца марца почнуть ся личбы зо Мстибогова, з Зельвы, з Волпы, з Волковыска и з войтовства тамошнего, з Лыскова, з Межыреча, з Слонимского староства, з Лососиное, з Байкевич; а доконають ся марца семогонадцать дня.

Того ж месеца осмогонадцать дня почнуть ся личбы з Белицы, з Ожы, с Перелома, и з неводництвом, с Перевалки, з Василюшк, з Острыны, з Мереча и фольварков тамошних, с Конева, з Дубич, з Радуны, з Ейшышк, з Воран, з Волкиник и Лепун; а доконають ся марца 28 дня.

Того ж месеца 29 дня почнуть ся личбы з Олиты, с фольварков и неводництва тамошнего, з Симна, з Бирштан, з Дорсунюшк, с Ковна, з Румшышк, с Кормялова, з Сомлишк, з Жыжмор, з Жослей, с тивунства, городництва и с ключа Троцкого, с капцызны места тамошнего и с капцызны места Городенского; а доконають ся личбы с Троцкого повету до дня 7 апрыля.

Осмого дня месеца апреля почнуть ся личбы з замков и дворов повету Виленского, з Браславля, з Опсы и з неводництв тамошних, з Дисен, з Довгялишк з неводництвом, з Ляхович, з Аины, с Красного Села, з Маркова, з Мядела, з Лебедева, з Дунилович, з Ушполь, с Пеня, з Абелы, з Утяны, з Оникшт, з Вилкомиря, з Воложина, з Болник, а доконають ся того ж месеца 21 дня.

Апреля 22 дня почнуть ся личбы з Лиды, с Траб, з Кгеранои, и с фольварков, с тивунства, з неводництва, з городництва, с ключа и с капцызны Виленское, с капцызны Новгородское и от права Майдемборского тамошнего, с капцызны Черыньское и места Менского, с Крева, з Ошмяны, з Медник, з Любова, з Ракантышк, з Вирушн и з млына Виленского; а доконають ся личбы повету Виленского мая 5 дня.

Шостого дня месеца мая почнуть ся личбы з волостей Руских, напервей з Речыцы, з Мозыра, з Бобруйска, с Чычерска, с Пропойска, з Омстиславля, з Оршы, з Любеча; доконають ся 18 дня того ж месеца.

Десятогонадцать дня мая почнуть ся личбы з Гом'я, з Глуска, з Могилева, з Свислочки, з Борысова, з Любошан, от права Майдемборского и з бобровицтва Полоцкого; а доконають ся личбы з волостей Руских остатнего дня того ж месеца мая.

А иные дворы, которые кгда будут влучоны в ту справу, мають ити в личбе тых дней и в тые же поветы назначоны, каждый ку которому належить; в тых часех, назначоны личбы, маеть каждый урадник первого дня, яко которым державам описано, ку личбе становити и оказати ся подскарбему нашому, а подскарбий маеть росказати писаром скарбным отправати и личбу брати, ничым не задержываючи. И про то хочем мети два писары скарбных на прыймованье личбы, которые иж бы одностайне, однакою моцью и згодливье брали личбу, кому подскарбий отправати роскажет, пыльне догледаючи пожитков наших, а маючи рейстра прошлое личбы, и в чом

бы вонтпливость альбо шкоду бачили, не мають того никому замолчывати, але подскарбему оповедати, а подскарбий нам; и во всем послушество абы чинили ку подскарбему и всякие sprawy нигде индей, одно ку нему, доносили, так же и рейстра личб, с одного складаючи, ку подскарбему приносити мають. А без ведома подскарбего, яко писары личбы, так и скарбные пенезей прыймовати не мають. А за квиты абы болшей не брали дяки скарбные, только по 12 грошей. А не даючи розных квитов, вси доходы и пожитки одного двора с фольварки а по том гумно со всем господарством на одном выписати, и в чом бы ся усправедливил прошлое личбы, што на ревизора оставлено было, со всего один квит; в тых же квитех описывати, где, в котором ураде што прибавлено, а што зменшало пожитков. А за писанье квитов их дяки не мають болшей брати, только 2 грошы, хотя бы на аркушу цалом и болшей был; то всего за один квит грошей 14. А над то таким писаром скарбным з ласки нашое з скарбу давати на год за их службу и на страву, каждому з них, по сту и шестидесят коп грошей, по пятнадцати локот одомашки, а на их слуги и дяки обоим по поставу сукна колтрышового. Тые ж писары скарбные не мають ся забавляти своими потребами на тот час, личбам назначоны, абы ничым предлуженье и омешканье не было в отправе личбы; а естли бы который своими потребами альбо вымыслы которыми день личбы не беручы, альбо личбу писары скарбные и скарбный пенези без воли и ведома подскарбего прыймовали и, послушества ку старшому своему не чинячи, нам чым забавенье в скарбных делех, што бы належало через подскарбего доносити до нас, а сам доносил, в чом коли будеть дозан, иж, вымышляючи пожиток, то себе чынил и предлужыл личбы, то нам объявити подскарбий винен; а мы, вины его дознавши, с тым учиним, што будеть воля наша. Ведже то все, што бы они видели и розумели шкодного в пожитках и потребного ку ведомости нашой, кгда подскарбему объявить, подскарбий нам объявити винен, а на што будеть воля наша, то им озвямити, а они по тому, яко им подскарбий именем нашим роскажет, мають справити ся; а где бы подскарбий того занежал, а нам не оповедал, тогда тые писары нашы мають то нам доносити и оповедати, водле присяги своее и повинности ку нам, пану своему.

То теж опатруючи, абы ниhto платов наших пры себе не задержывал и личбу чынил на часы назначоны, про то так постановляем: с которого бы владу пенези до Бож'его Нароженья в скарб наш не отданы, такового врадники, якого стану будь, по Бож'ем Нароженья подскарбий, оповедавши нам, а з волею и за листом нашим, маеть уваслати дворанина в ыменье его, што бы за оную суму стояло, и, естли заставить в суме альбо ку которому дворови прылучить, маеть ся в том водле росказанья нашего заховати; а вже таковым вымова не будеть пуцона на спустошенье, згоренье, вымеретье и взобство на волоках подданых, але, всю суму сполна алиж заплатити, то ж ыменье з рук в заставника возьметь...

Артикул 29. О ревизорех, мерниках, о померы волочной по селидбах подданных. Ревизоры мають быти присяглые, люди добрые, сумненья побожного, оселье, а не голоты, в помере волочной и в господарстве добре умеетные, абы емел всего достаточне и справедливье выведати и вказати пожиток наш вradoви, в чом можеть причинити; теж ревизор маеть догледати, а с пыльностью доведывати ся, абы ниhto з шляхты и подданных наших в пуцах на власных кгрунтех наших проробков не чинили и никак не привлащали, и оповедати нам так неблагое врадника, в чьем бы ся то ураде деяло. Тые ж ревизоры мають догледати, абы от мерников селидбы назначиваны в третем середнем поли, а где бы мерник того не чынил, тогда сам ревизор маеть назначити селидбы, а врад маеть с пыльностью прымусити подданных селити ся на местах назначоных, чого тот же ревизор маеть догледати и всех справ господарства вradoвого, естли слушне а радне справують ся, а нерадного и такового, который бы ся водле уставы и росказанья нашого справовал, маеть ревизор под тою ж присягою, которою обовязан, не закрывати, але нам оповедати и довести того на него, а мы учиним с тым, што ся слушного нам повидити. Ревизор, где бы в ревизии его помера ещо не дошла або не порадная была, маеть мети до каждого двора одно-

го слугу, к тому мерника одного, через которых померу справовати будеть, а плату такому слuze на год по десети коп грошей з скарбу нашого; а от померы знову альбо перемеренья брати мають по десети грошей с кождое волоки, а где бы только поправовал — 2 грошы от волоки; а таковыи мерники естли бы ся неслюшко справовали и лениво, для своего пожитку мерили, за то ревизор сам маеть отповедати; естли бы теж до колка дворов наших потреба мерников, ино одного уставити и дати тры волоки ему вольных от всех повинностей, к тому войтовство одно, а то вчинити за нашим ведомом; а не иный хто обирати маеть таковых мерников, одно ревизор; а где помера пойдеть, мають мерити всякий кгрунт куплений и заставный, кгда ж кметь и вся его маетность наша ест; а писати кгрунт, яко велики волоки вдлож и поперок на которых местцах, и, естли бы с причыны лихого кгрунту наддавки чынили, то мають пры том же описывати; а где могут быти волоки прогоняные, мерити в тры поля, в кождое поле 11 моргков, то есть у волоку 33 моркги з наддавом, а не могут ли быти прогоняные волоки с причын розных, ино моргговати; а где без землянских кгрунтов не выпустуют ся, таковыи земли беручи, нашими кгрунты мають отдавати, где бы земляном споручку их именьям, и ровно, яким кгрунтом возьмет, и колько таких, и так много отдати; а где бы ся ровный кгрунт на отмену не трафил, ино за волоку кгрунту предним кгрунтом полторы волоки дати, а за среднего кгрунту волоку подлым две дати, то то вчинити за волоку кгрунту преднего подлого кгрунту тры волоки; а где наддар подлым, блотливым або песковатым, кгрунтом прийдеть отмену давати, то даем на пилное уваженье ураду нашего, ревизора и мерников, абы нам и оному, в кого беруть, шкода не была, для чого отмена абы не была без ураду давана; але, хто бы таковое отмены за упором приймовати не хотел, мають зоставити таковую отмену, уписавшы до книг оног ж ураду нашего, а врад маеть напоминати его о бранье отмены, на чом естли бы не переставаячы и нам не обжаловавши, упорне стены волокам и границы казил и в оный кгрунт, в померу взятый, уступовал ся, того врад наш маеть мощно боронити альбо правом квалту на таком позыскивати. Ревизор и мерники мають на то бачность мети, абы ку прилежлым замком и двором села и всякие кгрунты наши прилучали, яко ку которому двору ближе а споруч, а ведже так, иж бы можности и шырокости вравов тым таковым переменянем в подданных и кгрунтех не зменьшывало. Тыи ж ревизоры и мерники мають ся доведывати послосу з урадотом от войтов и лавников и подданных о землях и всяких кгрунтых наших затаенных, або от кого кольве забранных, и то нам, господару, доносити и оповедати водле присяги и повинности своее.

Артикул 30. Все владники наши сами особами своими мають бывати на вradeх своих в час приеханья ревизора, кром панов рад наших альбо тых, которые поселъство и иными послугами нашими альбо потребами речи послолитое обяваны; ведже таковыи владником альбо наместником своим росказати повинни, абы всякое послушенство в наших пожиткох ку ревизором и посланцом нашим мели, около всего ведомость им давали, а в чом бы ся яка шкода нам альбо крывда подданным деяла, абы владники або наместник на вrade во всем перед ревизором отказывал; а владники и наместники мають быти люди добрые, веры годные. А естли бы наш владник з своего наместника або з слуги за прошеньем от войта або подданого справедливости укывжоному подданому не вчинил, ино хотя б того слуги не было, повинен сам пан перед ревизором о тую кривду ему отказывати и с права всказаное нагородити, а собе на том слuze шкоды доходити; а который бы владник о такую кривду не отповедал альбо нагороджати кривды и шкоды подданным не хотел, то маеть ревизор нам, господару, а в небытности нас подскарбему ознаймити, не эждчаючи з оног вrade, и возьмет науку, яко ся в том заховати.

Артикул 31. О доходы на врад з ласки наше и о лежни. Во всех замках и дворах наших, где земли на волоки суть размероны, даем з ласки наше господарское на врад наш плат весь з десятое волоки, кром овса и сена, третей сноп з гуген наших всякого збожья, торговое и померное все и за лопатки пенязми дня торгового, десятая рыба пры спущанью

ставов; вина — который подданный на работу не выйдет — грош 1 за день, а за другой день барана; списного — от волоки пенезей 14, а где и за овес отбирають — ино от бочки по пенезю, вживованья — грош, от присяги — 2 грошы, перусуду — от копы грошей 3, децкованье и помилное слугам — куница, за девкою и вдовою, кгда до другое волости замуж идет, — грошей 12, поколодного — грош, з нив наших — третей грош, за скаженье межы — 12 грошей; нижли врад наш за вины подданных, заруки и ни за што много лежен в домы, ани теж по коледы Великодные и пожитки вымышленные и о скаженье меж в'ездчати ани выслати на суды не маеть, чого ревизор пилне стеречи и боронити повинен.

Артикул 32. О судеревных лесох и пуцах и бобровых гонех, о борти, сеножати, о оступех и лесех размеронных. Ест некоторые лесы пуцы и дубровы наши, до которых з стародавна шляхта и подданные их уступы и входы мають весполек с подданными нашими; о таковых пуцах и лесох все владники наши и их наместники мають ревизором ведомость чынити и спольне а пилне ся о том выведывати, хто за якою справедливостью и з много служоб людей свои маеть; и, выведавши певне яко много того кгрунту, мають о том справу давати нам, водле которе ведомости великости и малости кгрунту нашего комисары заслати маем; а поколь комисары наши на то выедуть, маеть урад подданным росказати ужывати тых кгрунтов по первому, абы з держанья не выпущоны, а пожиток до скарбу с того множити; ведже, где бы спор шол о реч ровную, меншую альбо мало большую, нижли о волоку, тогда таковыи речи можеть врад з ревизором альбо с померчым кончыти и становити, не ждучи зослания комисаров от нас, абы ся для так ровное речи в замкненью померы волок омешканье не деяло; а врад, яко повинен, с пильностью маеть доизрети, жебышко шкоды в справедливости кгрунту нашего не мели. А лесы, на волоки размеронные, где годно, на пашню людям осажати и волности маеть давати урад на пять альбо на шесть лет, аж и до десети; а то маеть быти, где черные лесы, а тяжкие ку выробленью; и то даем на баченье вradeвое, а ревизор, приехавшы, волность оную уважить и цынш постановити по выседенью воли платити водле уставы; ведже таковыи лесы, где бы на пашню згодити ся не могли, помераючи, не мають прогоняти и прорубывати волок, одно, в коло обмерывшы и границы положывшы, пописати довгость и шырокость шнуров и колько волок и моргков, яко ся вымерить, и, зморговавши, на рейстра пописати; а ведже от таковое померы меншы брати, то есть от десети моргков грош 1; а где сеножати в пуцах наших суть, ино врад и лесничий мають давати ведомость ревизору, а ревизор маеть, где бы потреба, до двора нашего таковыи сеножати привернути альбо межы подданных на плате роздати. А подданные на козбу все, колько их наймут, одним разом мають ходити, оповедавшы ся лесничному; а ручицы, пса, рогатины и ничего, чым бы зверга забил, не брати ему з собою. А где бы межы пуцою, болота и лесы кгрунту на пашню годного трох волок меншей было, там людей не садити для злодейства и прокрадыванья мыт, але на плате роздавати. У-в оступех и ловех наших проробков и сеножатей никому не мети водле уфалы. Ловы и оступы в пуцах наших ревизоры з лесничими и теж осочники, почавши от Беловеж, аж до Ковна, порадком слухным росправити и ростесати казати мають на розные часы для вольнейшого перебиванья и ведомости о зверу, и яко много до которого оступу людей потреба, и о далекости оступов мають, с пильностью межы собою то постановившы, в рейстр уписати и на вrade зоставити, абы за ведомостью потребы певное личбы людей з далеких волостей не гнано, кгда ж ся и без того обыйти може. А подданные наши тьялые и осадные, каждый з волок своих, повинни будуть до оступов наших пешо ходити и з возми ездити; а поколь в ловех наших мешкати будуть, потоль на иные роботы ходити не повинни; але хлопята и старые абы в ловы не ходили. К тому теж врад без ведомости, листу и росказанья нашего подданных в ловы выгоняти не маеть под ласкою нашою. Бортное дерево наше все абы врад в своей ведомости мел, чого ревизором доглядати мають; дани теж медовые водле старых зывчаев ити мають с пуца, а з ульев домовых и з бортей на волоках жадин

с подданных плату давати не повинен; а за борть шляхецкую, которая бы ся подданому у волоце достала, так с пчололами, маеть быти заплаата водле статуту, то есть за борть пустую 15 грошей, со пчололами — 30 грошей; а хто бы заплааты прыняти не хотел, тому вольне борть свою зо пня спустити и взяти. А во всех наших и обчых пуцах, где перед тыме подданные наши бобры на нас гонили, и тепер по первому гонити мають; а где бы в реках и озерах наших ново бобры ся показали, и там ловити мають; а за працу их брати им бобра пятого альбо почереве от каждого бобра. А где подданные в пуцах наших лазни для входов мають, пры таковых лазнях абы конечно быдла и собак не ховали, чоги им врандик и лесничий боронити мають.

Артыкул 33. Вольность подданные до пуцы нашею, хотя ж и головное, ведже не глубоко, мають мети по дрова, по хворост на гороженье, по дереву на будованье, по лыка, на свою только потребу, а не на продажу; а где для оступова закажутъ им, ино, поколь заграничатъ ревизорове, того вжывати, и то так, абы на одном местцу брали, а на другом загаили; а робятям малым и невестам губ, овоцу лесного всякого, ягод и хмелю во всяких пуцах наших не боронити. А на своих волоках подданым вольно забити волка, лисицу, рся, росомаку, заеца, белку и иншый звер малый, так же птахи всякие, и продавати, кому хочати, не оповедати в раду; але серны, иншого болшого зверу не бити и на своих волоках, а особливо в пуцах и под пуцами нашими ручниц ховати и жадного зверу ловити не мають под горлом. Вольность подданым до рек и озер наших рыб ловити крыгою, удою, броднем, трыгубицею, обором и иншими малыми сетками урад и неводничий не мають заборонити, нижи езов забивати не могутъ, а месеца апреля, мая, июня ничим рыб не ловити в озерах, только для множенья их в тых месецах, чога врад и неводничые заборонити мають, ведже в реках вольных завжды подданым улов на рыбы. Подданный убогий и недостаточный часов голодных, засеявши на зиму, кгда отходить кормити ся, маеть оповедати ся в раду пры войте и указати убожество и недостаток свой, для чога то учинити мусит; такового домовство и засевок не маеть быти бран аж до Светого Яна; а не вернуть ли ся до того часу, тратитъ засевок, и будетъ то все отдано иншому без поклону врандичого. А который бы человек, не оповедавшы ся врандику пры войте, втек за волоки, тая земля зо всем домовством, што останеть, иншому дати, а збеглого сам врад и через войта искати мають; а где найдутъ, а выдати не схотятъ, ино правом доходити. Пак ли сам отходень после часу назначеного, альбо збег, правом зысканный, любо и без права, вернуть ся, таковых на пустых волоках осажати. А естли за кривдою от врандика и войта выидеть подданный, а потом прыидеть; ревизор винности его маеть ся доведати и вважыти причыну, естли прыпусти его ку засевок и будованью альбо ин. Продати на волоце будованье и домовство подданому вольно перед урадом пры войте и лавничкох, а тым, хто купитъ, засадиwszy волоку свою, который бы дуж потягли тягнути, можеть у месте або на пустой волоце сести; а тот, хто купитъ, не маеть большей дати врандику, только 2 гроши; а записного в реестр грош; а, естли в том ураде нет места и волоки пустое, ино ему до иншого имения нашего вольно ити, вземшы лист от ураду до оного, где ся переноситъ, же добровольне вышол, волоку осадившы, и в том ему перед урадом або войтом уистити ся, абы инде не шол, только до волости нашею. [...]

Артыкул 37. Мосты на местцах звыклых подданные мають робити, как бы безлечный переезд был, без мостовничого, каждый за своим войтом; а, коли войт недбале ся заховываеть, ино врад его маеть напоменути; и естли непослушны подданные войта, ино их врад кажетъ выгнати ку той роботе за войтом; а на гостинцах и дорогах, где мы, господар, с двором нашим едем, там за дойзреньем врадovým звыклыми мосты робити; а за то ничего на подданных врандик и мостовничий его брати не маеть. А мостовничий, от нас посланный, маеть только людей боярских у мощенью мостов доледати, абы были добре зароблены; а естли бы подданные наши осадне за росказаньем и листом нашим мосты мостили незвыклые, им неповинные, за то им будетъ отпущено с платов наших; а подданными тяглыми мо-

сты робити за дни, им повиноватые.

Артыкул 38. На сторожу замков и дворов наших чергою подданные ходити повинни, але не большей их врад брати маеть, одно ако ревизор уставитъ; а ревизор не маеть по особе в раду ставити сторожи, только водле потребности, великости и важности дворов наших; а с тых же сторожов до коней наших, где будутъ стояти, до каждого стайни, один сторож, а до дванадцати волов кормных так же одного сторожа.

Артыкул 39. Ремесники всякого ремесла мають быти на одной вольной волоце ставены от ревизора пры всех замках и дворах наших, водле потребности, а злща пры гостинцах и тых дворах, в которых частей бываем, то естли тесли, ковали, слесари, колодеи, бондары, рыболове, крбары; а тых ремесников не маеть урад до домов своих посылати; ани работами своими забавляти. [...]

Артыкул 41. Позвы жадные и децкие од панов воевод, так же и в земли Жомойтской от старосты, абы не были даваны на подданных наших, але врад, под которым есть подданный, маеть с ним справедливость неомешканую водле права делати; так же теж, естли подданный панов рад наших з особна стану вшелякого, вчинил бой який, кривду або грабеж подданным нашим, старостове, державцы, тивуны и их врандики мають подданным нашим во всем справедливости доводити так, ако бы ся подданным нашим на всем кривда и шкода нагородила; а посылати в раду своего слугу з войтом и служкою за кривдами подданных без вымовы, которому слуге врандичому помилного от каждое мили по грошу, и то, коли што презыщеть, а не зыщеть ли, на том ничего не брати. А хто бы справедливости делати и шкода нагороджати подданным нашим за обосланьем врадovým не хотел, ну такового врад маеть ся заховати водле статуту; а которые оселости и людей не мають, тогда вземшы лист от ураду, ку справе рок положити, а не станеть ли альбо на позов отзоветь ся, маеть урад досылати, а, с права грабеж вчинившы, шкодному дати, што бы за его шкоду стояло.

Артыкул 42. Многие з шляхты и подданных наших, ужываючи мысливства, збожя и ярыны подданных наших топчуть и шкоду им чинятъ; такового шкодливое мысливство маеть быти от ураду заказано и боронено; а хто ся не уйметь, правом его о то умовляти и шкоды позыскивати.

Артыкул 43. Старостове, державцы и тивунове абы злодеев и иных злочынцов карати казали водле статуту, без вины злодейское, которая перед тым бывала, а маетности злодейское и каждого злочынцы абы конечно на врад и никого иного не брано, одно ее пры земли, жоне и детех заставовати; а не будетъ ли жоны и детей, иншого на том осадити; так же теж от умерщцын от бегщых абы конечно брати не смели, але на той маетности и том кгрунте инших годных подданных наших осажали, абы тым не множили ся пустки. [...]

Артыкул 47. Кгда ж вже через ревизоров и померчых о всех кгрунтех и подданных наших вшелякая ведомость до скарбу нашего дошла, хочем мети, абы по смерти старост, державец и тивунову ужываче подданных наших не пописывали, списного и стацей некоторых на них не брали под ласкою нашою и нагородженьем совете шкод подданным, одно маеть реестр ревизорский з скарбу нашего взяти, або з реестров войтовских во всем ся справити, што в том ураде прыбыло, або теж спустошало, а з якое причыны; которая ведомость и досятченье пры вrade, войте и лавничкох маеть быти, а по смерти старост, державец и тивунов наших, естли бы была потреба всыланья на врад от панов рад альбо от пана подскарбего, тогда того ж ревизора послати, который там на ревизию будетъ; а што с третего снопа врандичого там зостанеть, маеть ревизор на зешлого половину дати, а другую наставаочому врандику а себе на выхованье взяти; а што ся дотычет замков наших украинных, там по смерти в раду нашего маеть быти послано от нас або от панов рад наших, которых в раду то належить, для осторожности от неприятелиа.

Артыкул 48. Хочем мети, абы вси уходы до пуц и лесов, озер и рек наших и забиванье езов и дерево бортное, сеножати и инные всякие пожитки на кгрунтех властных наших никому иному, одно подданным местъ и волостей

наших от ураду на цыншох и платех наших даваны были для прымноженья пожитков скарбу нашего, чога ревизорове пильне выведывати и стеречи мають, жебы то было без шкоды нашею, абы теж такими вступы и входы за вкупы и поклоны ништо влостности нашею забирати не мог.

Артыкул 49. Хотем теж мети, абы в пуцах наших лесничые никому дерева стоячого на будованье ани на жадную реч, для пожитков своих давати не смели, под сроковою карностью нашою; ведже лежачое дерево могут давати, але не иному кому, одно нашим подданным, которые бы на волах своих ку их потребам лесу не мели.

А во всех тых справах коло размноженья пожитков наших и порадности господарства в помере кгрунтов наших обравшы на то первей сего справою, поручыли есмо державцы Кнышынскому, пану Петру Фальчевскому, где ж и на сесь час подле оного першого злеценья и сее уставы нашею хочем мети: где бы в котором именьи нашою потреба вказывала, абы он з нашего росказанья догледал и доеждчал, яко около померы, так и в иных речах, господарству належачых, становячы ку пожитку скарбному подд: воли нашею господарское.

Панцэрныя байры. Мал. В. Шэрнера.

Юзаф ВОЛЬФ

КНЯЗИ НА АБШАРАХ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА АД КАНЦА XIV ст.

Князь Міхал Іванавіч, як Кіеўскі намеснік, у 1422 г. падпісаў дамову Літвы з Ордэнам. Пасьля ўзвядзеньня Швідрыгайлы на вялікае княства, князь Міхал стаў адным зь ягоных гарачых прыхільнікаў. У 1431 г. падпісаў наступальна-абараняльны трактат Швідрыгайлы з Ордэнам. Заставаўся пры ім нават тады, калі той страціў вялікакняскі тытул і ў сьнежні 1432 г. пасьпяшаўся з падмацаваньнем на дапамогу Швідрыгайлу. У карэспандэнцыі магістра з Швідрыгайлам ён згадваецца ў красавіку, траўні й чэрвені 1433 г. як слаборнік апошняга. У гэты ж час князь Міхал, Кіеўскі *важода*, стоячы на чале войскаў Швідрыгайлы, разбіў вялікага князя Жыгімонта, войскамі якога кіраваў Петраш Мантыгірдавіч. Невядома, што сталася прычынаю дзеля ягонага пераходу на бок Жыгімонта, вядома толькі тое, што, ваюючы за апошняга, у жніўні 1433 г. пад Коўнам трапіў у палон да Швідрыгайлы, і, як падаюць літоўскія крыніцы, болей пра яго зьвесткаў не было.

Андрэй Іванавіч, у 1401 г. фігуруе ў дакументах разам са сваім бацькам; гэта адзіная тагачасная ўзгадка пра

яго. Хроніка Літоўская называе яго князем *Вязанскім*, а дакладней, Вязынскім, верагодна, ад Вязыню, які нападальку Лебедзева, Лоску, Гальшанаў, Трабаў, Валожыну ды г. д., што паслужыла падставаю Нарбуту назваць яго князем Вяземскім і павесці ад яго лінію князёў Вяземскіх. Князь Андрэй Іванавіч памёр рана, пакінуўшы ад сваёй жонкі кн. Аляксандры Дзімітраўны Друцкага, што памерла ў 1426 г., дочка, якая выхоўвалася ў Друцку ў сваёго дзядзькі князя *Івана Дзімітравіча Друцкага*. Ягоныя дзеці: Васіліса, Бельская князёўна, Соф'я, каралева Польшчы, і Марыя, жонка гаспадара Валахіі.

Васіліса Андрэюна, падобна мела мянушку *Бялюха*, пабралася шлюбам з князем Іванам Уладзіміравічам Альгердавічам (Бельскім) перад лютым 1422 г.; потым аднавіла шлюбныя зьвязкі з нейкім князем Міхалам Сямёнавічам (Гарадзецкім?).

Соф'я Андрэюна (Сонька), другая дачка, пашлюбавалася ў лютым 1422 г. з Уладзіславам Ягайлам, каралём Польшчы, каранаваная ў Кракаве 12 лютага 1424 г., аўдавала ў 1434 г. і памерла 21 верасьня 1461 г.

Марыя Андрэюна (Манька), трэцяя дачка, ужо ў 1433 г. жонка Эліяша, Малдаўскага гаспадара. Эліяш, ня

Працяг. Пачатак у №№ 4—6 за 1992 г. і №№ 1—3 за 1993 г.

маючы магчымасьцяў вярнуцца ў Валахію, дзе панаваў ягоны брат Аляксандар, жыў у Серадзі з жонкаю і дзецьмі, але хутка яму абрыд побыт у Польшчы, і ён вярнуўся ў Малдавію, дзе ваяваў з братам Стэфанам, пакуль той не саступіў яму палову краю; пасля гэтага, у 1436 г., Эліяш склаў пашану каралю Уладзіславу. Такое становішча трывала да 1444 г., у якім Стэфан незадаволены сваёю часткаю захацеў і братаву частку; сабраўшы войска, ён напаў на Сучавы, асьляпіў Эліяша і забраў у яго гаспадарства; у тым жа 1444 г. ягоная жонка *Манька* аддае свае замкі Хоцім, Цацоры і Хмелеў Пётру Адрэвэнжу, рускаму ваяводу, а потым сама шукае прыхілку ў Польшчы. У 1448 г. яна прыехала да караля, які тады быў у Галіцыі, і той даў ёй мястэчка Каламье для пражываньня. Яшчэ ў 1451 г. сустракаем яе пры каралю ў Самборы. *Ейны сын Аляксандар*, стаўшыся гаспадаром, у 1455 г. складае пашану каралю і адначасна пасьвядждае сваёй маці *Марыі* прывілей на Сярочка і Таргавіска. Але ў тым жа годзе Аляксандра атруціў Пётра, які ў 1456 г., складаючы пашану каралю, абяцае *Марыі*, удаве *Эліяша*, *Малаўскага гаспадара*, захаваць ёй гарады Сэрац і Альховец ды інш., а пра Хоцім і Цацоры, што складаюць пасаг, дамовіцца з каралём, і ейную дачку Настасья выдаць замуж з каралеўскае парады.

Сямён Іванавіч, згаданы ў 1401 г. разам з бацькам і братам Андрэем. Каля 1420 г. Вітаўт назваў яго сваім намесьнікам у Вялікім Ноўгарадзе, хроніка дае яму мянушку «Люты», г. зн. жорсткі, а таксама называе шваграм Вітаўта. У 1422 г. ён падпісаў дамову з Ордэнам ля возера Мельна. Пасля ўзьявядзеньня Швідрыгайлы на вялікае княства, *князь Сямён Іванавіч* напачатку служыў яму верна, але з часам перайшоў на бок вялікага князя Жыгімонта і прыступіў да арганізацыі змовы супраць Швідрыгайлы. У жніўні 1432 г., калі апошні быў у Ашмянах, на яго напалі Жыгімонт Кейстутавіч і *князь Сямён Гальшанскі*. Швідрыгайла ледзь уцёк. А праз колькі дзён быў урачыста ўзьвядзены ў Вільні на вялікакняжэй сталец Жыгімонт. У тым жа годзе *князь Сямён Іванавіч* яшчэ некалькі разоў выступае ў дакумантах,

якія выдаваліся вялікім князем Жыгімонтам. А Швідрыгайла ў жніўні 1433 г. у Барысаве, узяўшы князя Сямёна ў палон, жорстка адпомсціў яму — загадаў адвесьці ў Віцебск і ўтапіць у Дзьвіне. Ягоная удава, *княгіня Марыя Сямёнава Гальшанская*, атрымала ад вялікага князя Казіміра прывілей на сяло Прадашэвічы. *Князь Сямён Іванавіч* пакінуў сыноў: Андрэя, Сямёна, Данілу, Аляксандра, Глеба, Юрыя і дачку Юльяну.

Князь Андрэй Сямёнавіч, разам з братамі Юрыем і Сямёнам у 1455 г. згадваецца ў заповеце складзеным для сястры Юльяны ейным мужам князем Сямёнам Раманавічам Кобрынскім. У 1457 г. *князь Андрэй Сямёнавіч* запісаў на свайго слугу сёлы Ерасімінкі і Войшышкі. Валодаў Даргішкамі, Глускам (часткова) і Больніцамі, якія па ім перайшлі да ягонай удавы, *княгіні Андрэявай Сямёнавіча*, а пасля сьмерці княгіні ў 1486 г. вышэйпамяняны маёнтакі кароль надаў Ганне Марцінавай Гаштолдавай, жонцы Троцкага ваяводу.

Князь Даніла Сямёнавіч Гальшанскі, загінуў у 1435 г. у бітве пад Вількамірам, змагаючыся на баку Швідрыгайлы.

Князь Аляксандар Сямёнавіч Гальшанскі, у 1473 г. (?), збіраючыся ў Польшчу з даручэньнем, складае тастамант, у якім маёнтак Сьвіраны запісвае на касцёл Сьв. Станіслава ў Вільні.

Юры Сямёнавіч, князь Гальшанскі, у 1436 г. у Берасьці падпісаў дамову з Ордэнам. Даведаўшыся ў 1440 г. пра сьмерць вялікага князя Жыгімонта, *князь Юры Сямёнавіч Гальшанскі* склікаў у Гальшаных раду паюў Літоўскіх, якія адтуль выслалі пасланцоў з запрашэньнем караля Казіміра на вялікае княства, а пасля ў Берасьці вітаў каралевіча пры ягоным уездзе на Літву. Ужо ў наступным годзе падпісаў прывілей Казіміра на магдэбурскае права для Вільні. *Князь Юры Сямёнавіч* у студзені 1446 г. быў дэпутатам ад вялікага князя Казіміра на Пётркахскі сойм, а ў наступным годзе ў Кракаве прысутнічаў пры каранаванні караля (25 чэрвеня 1447 г.). У 1448 г. сустракаем яго на сойме ў Любліне. У студзені 1452 г. быў у Вільні пры каралю. У наступным (1453 г.) зноў дэпутат на сойм у Тарчове; згаданы яшчэ

ў 1456 г. як адзін з кіраўнікоў партыі, што мела намер зьняць караля Казіміра, а ўзьвесьці на сталец князя Сямёна Аляксавіча. *Князь Юры Сямёнавіч Гальшанскі* атрымаў ад караля Казіміра прывілей на Стэпань з Залатыёвам, Падалаянамі і Гарбачовам, Гародцам, Тутовічамі і Люхочай; гэтыя маёнты потым трымаў ягоны ўнук князь Юры Іванавіч Дубровіцкі, а ў 1511 г. яны былі наданыя князю Канстанціну Астроўскаму. Разам з братамі Андрэем і Сямёнам згаданы ў 1455 г. у заповеце князя Сямёна Раманавіча Кобрынскага на карысьць жонкі, сястры князя Юрыя, Юльяны. Падобна, памёр у 1457 г. *Князь Юры Сямёнавіч* пасьвядзіў Пячэрскаму манастыру ў Кіеве запавет *свайго дзеда князя Івана Алегмонтавіча* на людзей і дань у Глускіх і Парэцкіх уданьнях. У 1469 г. ягоныя сыны *князі Іван, Аляксандар, Васіль, Сямён і Юры Юрэвічы Гальшанскія* запісваюць на *сваю маці княгіню Юльяну Юрэву* сяло Дзянісаўскае. У 1507 г. перад каралём Жыгімонтам паўстала справа нашчадкаў *князя Юрыя Сямёнавіча*, а менавіта: «*князь Юры Іванавіч Дубровіцкі* выклікаў на суд *свайго дзядзьку князя Аляксандра Юрэвіча, Віленскага кашталяна і сваю цётку княгіню Сямёнаву Юрэвіча Настасью і ейную дачку Ганну* аб падзеле маёмасьці, даводзячы, што ягоны бацька Іван дзяліўся з братамі *Аляксандрам, Сямёнам, Васілём і Юрыем* бацькоўскай спадчынай. З таго падзелу Іван атрымаў Дубровіцы, Аляксандар — Лебедзеў, Васіль — Боры, Сямён — Шашолы, а Юры — Стэпань і Раманаў; Глуск і Гальшаны падзялілі пароўну. А іхняя маці, бабка Юрыя Іванавіча, *княгіня Юрэва Юльяна* атрымала Станькаў, Жытын, Падалаяны, Гарбачоў і Краева». Першым памёр бязьдзетны князь Васіль, а пасля князь Юры, і княгіня Юльяна забрала па іх усю спадчыну. Па сьмерці княгіні Юльяны ейныя сыны Аляксандар і Сямён падзялілі між сабою мацарынскую маёмасьць, сьрод якой было і добра князёў Васілія і Юрыя, а непаўналетняга на той час князя Юрыя Іванавіча і ягоную маці да падзелу не дапусьцілі (такім парадкам, княгіня Юльяна перажыла і сына Івана, страчанага ў 1481 г.). У выніку гэтага кароль прысудзіў князю Юрыю Іванавічу спадчыну

па бабулі Юльяне і дзядзьках Васілю ды Юрыю, а менавіта, трэцюю частку ў Стэпані, Раманаве, Жытыне, Станькаве, Гарбачове й Краеве ды адпаведную частку ў Гальшаных. Жонка кн. Юрыя Юльяна намерла пасьля 1481 г. На падставе выявы на гербе ейнага ўнука біскупа Паўла можна меркаваць, што паходзіла з таго ж роду, які карыстаўся гербам «збройнага вершніка» (Пагона?); зь ёю кн. Юры меў пяць сыноў: Івана, Аляксандра, Васіля, Сямёна і Юрыя і дзьве дачкі — Ганну і Юльяну.

Юльяна Юрэўна намерла ў 16 гадоў і паханаваная ў Пячорскай лаўры ў Кіеве, залічаная да ліку сьвятых усходняга касьцёла.

Князь Іван Юрэвіч, атрымаўшы Дубровіцы пры падзеле спадчыны з братамі, стаў пачынальнікам галіны *князёў Гальшанска-Дубровіцкіх*.

Сямён Юрэвіч, чацьвёртый сын князя Юрыя Сямёнавіча, пры падзеле спадчыны з братамі атрымаў Шапалы. Ужо ў 1481 г. пабраны шлюбам з князёўнай Настассяй Сямёнаўнай Збараскай, дачкою князя Сямёна Васілевіча Збараскага і ягонай жонкі *Марыі*, якая ўдавой валодала Роўнам і мела тытул княгіні Ровенскай. У тым жа годзе князь Міхал Васілевіч Збараскі заключыў пагадненьне, па-водле якога з маёнткаў, запісаных на яго нябожчыкам дзядзькам князем Сямёнам Васілевічам Каладзінскім, саступае *свайёй цётцы княгіні Сямёнавай Марыі, ейнаму зяцю князю Сямёну Юрэвічу і ягонай жонцы, а сваёй сястры Настасся* двор Гарадок зь сёламі. У 1483 г. *князь Сямён Юрэвіч* запісвае на сваю жонку *княгіню Настасью* 2000 коп з Барані і Глуску. З свайго боку, *княгіня Сямёнава Настасья* ў 1489 г. адказвае *свайму мужу князю Сямёну Юрэвічу* Забароль, Гарадок і Каскоў. У 1482—1486 гг. *князь Сямён Юрэвіч* некалькі разоў атрымлівае наданьні ад караля Казіміра. У 1490 г. стаў Луцкім старастам. У наступным годзе *князь Сямён Юрэвіч Гальшанскі, Луцкі стараста*, прыняў удзел у бітве з татарамі. З тытулам маршалка Валынскай зямлі ўпершыню выступае ў 1494 г. У траўні 1499 г. *Луцкі стараста, маршалак Валынскай зямлі, князь Сямён Юрэвіч* атрымлівае прывілей на кірмашы ў Стэпані ды пляц у Вільні. Пасля бітвы пад Вядрошай

(14 ліпеня 1500 г.), дзе шмат літоўскіх саноўнікаў, а між імі гетман князь Канстанцін Астроскі і Наваградкі ваявода Іван Літавор Храбровіч трапілі ў палон, князь Сямён атрымаў прызначэнне на пасады — Наваградзкага ваяводы і вярхоўнага гетмана, з гэтымі тытуламі фігуруе ў дакументах у сьнежні 1500 г., а ў хуткім часе стаў і дзяржаўцам Камянецка, якім валодаў ужо ў сакавіку 1501 г. Як *гетман, ваявода Наваградзкі, намесьнік Камянецкі*, выступае яшчэ ў красавіку 1501 г.; але хутка вярнуўся да пасады, што займаў раней, і ў чэрвені 1502 г. князь Сямён Юрэвіч з Гальшанаў, Луцкі стараста, маршалак Валынскай зямлі, Камянецкі намесьнік, атрымлівае прывілей на Галавін. У жніўні 1504 г. кароль паведамляе лістом старсту Луцкаму і Камянецкаму, князю Сямёну Юрэвічу, што Перасоннікі манастыр княгіні Міхалавай Васілевіча Чартарскай надаў княгіні Марыі. Яшчэ ў сакавіку 1505 г. пасылае яму падобнае паведамленне пра здачу ў арэнду Луцкага мэта. Гэта апошняя згадка пра князя Сямёна, які памёр у 1505 г.

Князьёна Тацьцяна Сямёнаўна, была выдана за князя Канстанціна Астроўскага, гетмана, старасту Луцкага, Браслаўскага і Вінніцкага, маршалака Валынскай зямлі, які ёй, *свайёй жонцы Тацьцяне Сямёнаўне*, 8 красавіка адпісае 1000 коп грошай з Турава, а ў 1511 г. разам з жонкаю Тацьцянай і сынам Ільлей падрыхтаваў заповіт на карысьць Тураўскай Праабражэнскай царквы. Жонка між іншым дабрам прынесьла ў пасаг Стэпань, за які ў 1511 г. князь Канстанцін меў судовую справу з князем Юрыем Іванавічам Дубровіцкім. У 1516 г. князь Канстанцін Іванавіч Астроскі, Віленскі пан, гетман і г. д. з *свайёй жонкаю Тацьцянай* надаюць Пячорскаму манастыру ў Кіеве двор Гарадок з дзюма хутарамі, што адпавядае заповіту нябожчыцы, маці жонкі і ягоннай цешчы княгіні Сямёнавай Юрэвіча Настасьі. У тым жа годзе князь Канстанцін Астроскі, выконваючы просьбу *свайёй цешчы* [бабулі ягонай жонкі] *княгіні Сямёнавай Васілевіча Марыі Ровенскай* вяртае Балабасовічу дабро Растокі і Парэчча, якія ягоны бацька прадаў князю Сямёну Юрэвічу, а па ім трымала ўдава апошняга, ягоная цешча, нябожчыца княгіня Сямёнава

Юрэвіча Настасьі. Яшчэ пры жыцці свайёй цешчы, княгіні Сямёнавай Юрэвіча Настасьі Гальшанскай, князь Канстанцін зрабіў адмену маёмасці, што прынесла яму ў пасаг жонка, з князем Аляксандрам Юрэвічам Гальшанскім (перад 1511 г.), а менавіта: за частку ў Гальшанах, Шашолах, Глуску, Раманаве і Станькаве ўзяў ягоную частку ў Стэпані. Але пасля сын князя Аляксандра, князь Павел, біскуп Луцкі, пакінуўшы сабе толькі Станькаў, вярнуў у 1519 г. князю Канстанціну Астроўскаму, *свайму швагру і ягонай жонцы, а свайёй сястры Тацьцяне, народжанай ад князя Сямёна, ягонага дзядзькі*, сваю долю ў Гальшанах, Шашолах, Глуску і Раманаве, на якія ў 1521 г. атрымлівае прывілей.

У наступным годзе (4 ліпеня 1522 г.) князь Канстанцін Іванавіч Астроскі, Троцкі ваявода, гетман, стараста Браслаўскі і Вінніцкі з жонкаю княгіняй Тацьцянай Сямёнаўнай Гальшанскай і сынам князем Ільлей запісае на саборную царкву ў Вільні двор Шашолы зь сядзібаю Крошты і двор Сьвіраны, што трымалі дзед жонкі князь Юры ды ейны бацька князь Сямён Гальшанскі. Гэта апошняя ўзгадка пра княгіню Тацьцяну, якая памерла 12 ліпеня 1522 г., пахаваная ў Пячорскім манастыры ў Кіеве. У жніўні т. г. князь Канстанцін Астроскі адпісае Стэпань свайму сыну Ільлі, згадвае сваю жонку Тацьцяну, *дачку князя Сямёна Юрэвіча Гальшанскага*, як нябожчыцу.

Аляксандр Юрэвіч, другі сын князя Юрыя Сямёнавіча Гальшанскага і Юльяны, пры падзеле спадчыны з братамі атрымаў Лебедзёў, таму названы *князем Лебедзёўскім*. Князь Аляксандр Юрэвіч ужо ў ліпені 1486 г. Літ. крайчы ды Горадзенскі намесьнік. Застаючыся Горадзенскім намесьнікам, з крайчага становіцца падчасым, з гэтай пасадаю фігуруе ў дакументах у траўні 1488 г. У 1492 г. князь Аляксандр Юрэвіч прыдбаў вёску Даксьняны. Пасля ўзыходжання Аляксандра на вялікія княскі сталец, князь Аляксандр быў першапачатна толькі старастам Горадзенскім і напрыканцы 1492 г. ці на пачатку 1493 г., захоўваючы Горадзенскае староства, атрымлівае пасаду Віленскага кашталяна. У сьнежні 1494 г. вялікі князь Аляксандр выправіў пасольства

ў Маскву па вялікую князьёўну Галену; у пасольстве былі паны: *Віленскі кашталян і Горадзенскі намесьнік князь Аляксандр Юрэвіч*. Троцкі кашталян і Полацкі намесьнік Ян Юрэвіч Забжэзніскі, Браслаўскі намесьнік Юры Зіновевіч і Станіслаў Янавіч Забжэзніскі. Паслы прыбылі ў Маскву 6 студзеня 1495 г. і выехалі адтуль 13 студзеня разам з князьёўнай Галенай. *Кн. Аляксандр Юрэвіч, Віленскі пан, Горадзенскі стараста*, атрымлівае ў 1502 г. прывілей на 7 слуг у Скідальскім маёнтку, а ў 1503 г. пацьверджанне на маёмасць Несудоўшчына з падданымі ў Краўскіх уладаньнях, а таксама ў Маркоўскіх на двор Пуцілаўскі. 2 ліпеня 1505 г. у Волпе складае тастамант. У жніўні т. г. князь Аляксандр Юрэвіч, *Віленскі пан, Горадзенскі стараста*, атрымлівае прывілей на 8 слуг у Скідальскім маёнтку, напрыканцы таго ж году страціў Горадзенскае староства, якое пасля яго атрымаў Ян Юрэвіч Забжэзніскі, земскі маршалак. *Кн. Аляксандр Юрэвіч, толькі Віленскі кашталян*, у чэрвені 1505 г. атрымлівае ад в. кн. Аляксандра даброўна на пляц у вялікім замку ў Троках, а ў наступным годзе судзіцца з сваім пляменьнікам кн. Дубровіцкім ды складае заповіт на сваю жонку. У канцы т. г. атрымаў Берасьцейскае староства. У лістападзе 1507 г. кароль пацьверджае *Віленскаму пану, Берасьцейскаму старсту, князю Аляксандру Юрэвічу* ягоную долю пры падзеле маёмасці з пляменьнікам князем Юрыем Іванавічам Дубровіцкім, каторы наступіў яму спадчыну па свайёй бабулі, маці Аляксандра, княгіні Юрэвай і дзядзьках, князёх Васілю і Юрыю, а менавіта — за Залатыёў, Гарбачоў, Падаляны і Раману кі. Юры наступіў князю Аляксандру свае долі ў Глуску, Гальшанах і Шашолах. Падобнае пагадненне заключыў князь Аляксандр з спадчынікам свайго брата Сямёна, князем Канстанцінам Астроўскім, якому за частку ў Гальшанах, Шашолах, Глуску, Раманаве і Станькаве наступіў частку ў Стэпані. Пасля сын князя Аляксандра, біскуп Павел вярнуў князю Канстанціну наступленыя часткі ў Гальшанах, Шашолах, Глуску ды Раманаве, пакінуўшы сабе толькі Станькаў. Яшчэ 14 лютага 1511 г. *кн. Аляксандр Юрэвіч* у лясце да

караля скардзіцца на кн. Дубровіцкага, што той чыніць крэмды ягоным падданым. Памёр вясною 1511 г. Меў дзьве жонкі. Першая, невядомага імені і паходжання, была маці сьной Януша і Юрыя. Другая — Софя, дачка Аляхны Судымонтавіча, Віленскага ваяводы і канцлера, народжаная ад Манівідоўны. У 1490 г. Аляхна Судымонтавіч, Віленскі ваявода і канцлер, запісае на *сваю дачку Софю, жонку князя Аляксандра Лебедзёўскага*, маёмасць Хажова і Заазер'е. У 1492 г. вялікі князь Аляксандр пацьверджае *Софі, жонцы князя Аляксандра з Гальшанаў*, двор Волпу над ракою Волпаю ды іншыя двары над ракою Сарнаю. У 1507 г. Аляксандр Юрэвіч, Гальшанскі князь, кашталян Віленскі запісае на *сваю жонку Софю, дачку Аляхны Судымонтавіча, Віленскага ваяводы і канцлера* 6000 коп грошай з сваіх маёнткаў Лебедзёва, Шашолаў, Сьвіранаў і даньнікаў Далькевічаў і Дуніловічаў. Гэты запіс кароль Жыгімонт пацьверджае ў 1507 г. Яшчэ ў 1509 г. Аляксандр Юрэвіч, *князь Гальшанскі, кашталян Віленскі, стараста Берасьцейскі*, забяспечвае сваю жонку Софю сумай 600 вугорскіх дукатаў і 650 коп грошай з замку Пуні. *Пані Віленская, жонка старасты Берасьцейскага, княгіня Аляксандра Юрэвіча Софя і (ейны швагер) Станіслаў Барташэвіч* мелі судовую справу аб памежжы з Кіеўскім мітрапалітам Езафам, дзеля ўрэгулявання якой кароль у 1516 г. прызначыў камісію. У траўні 1517 г. Софя, *удава князя Аляксандра Гальшанскага, Віленскага кашталяна*, склала тастамант і ў хуткім часе пасля гэтага памерла, бо 24 чэрвеня 1517 г. кароль Жыгімонт пацьверджае тастамант *Софі, удавы князя Аляксандра Гальшанскага, кашталяна Віленскага, маці вялебнага Паўла, біскупа Луцкага, князя Гальшанскага*. Тым самым днём кароль пацьверджае дакумант караля Аляксандра, дадзены *Софі, дачцэ Аляхны Судымонтавіча* на Волпу, а ў наступным годзе кароль пацьверджае Паўлу, біскупу Луцкаму валоданьне надалей сумай у 1000 дукатаў, замкам і мястэчкам Пуні, што трымала ягоная маці *Софя, дачка Аляхны Судымонтавіча*. Софя нарадзіла сына Паўла і чатыры дачкі: Ганну, Ядзьвігу, Аляксандру і Барбару,

гэта вынікае з долі, якую названыя дзеці мелі ў маёнтку Заазер'е, што прынесла ў дом Гальшанскіх іхная маці. Усе дзеці, відаць па маці, вызнавалі рыма-каталіцкую веру. Сыны ад першае жонкі памерлі перад бацькам. **Князь Януш Аляксандравіч** у 1488 г. запісаны ў ліку слухачоў Кракаўскае Акадэміі. За часы в. кн. **Аляксандра кн. Януш Аляксандравіч** быў намеснікам Скідалскім, пасля ў 1496 г. крайчым В. Літ. і адначасна ў 1501—1504 гг. старастам Слоніўскім. **Кн. Януш Аляксандравіч, крайчы**, выступае ў дакументах яшчэ ў верасні 1505 г., потым некалькі гадоў пра яго нічога невядома. Той ці іншы кн. Януш Аляксандравіч, намеснік Ваўкавыскі, згадваецца ў 1511 г.

Князь Павел Аляксандравіч, сын Соф'і Судымунтавічаўны, у 1504 г. быў у ліку слухачоў Кракаўскае Акадэміі; у 1507 г. Ян з Стобніці, апавядаючы пра свае ідэі, згадвае Паўла, што вучыцца ў Кракаве і вельмі захлоплены філзафіяй. У гэты ж час кн. Павел становіцца біскупам Луцкім пасля Войцеха Радзівіла, які 18 красавіка 1507 г. заступіў на Віленскае біскупства на нябожчыку Войцеху Табожу. У 1512 г. як біскуп Луцкі кн. Павел знаходзіўся на Лета-раненскім кансіліюме. У 1518 г. **князь Павел, біскуп Луцкі**, атрымлівае пацверджаньне на Пуні і ў тым жа годзе **князь Павел Гальшанскі, дзедзіч Станькава й Глуску, біскуп Луцкі**, дае Аўгусціну Фурсу двор Рамійкішкі, што ў 1526 г. пацвердзіў Фурсу кароль. У 1519 г. **Павел з Божаслаўкі, біскуп Луцкі, князь Гальшанскі** запісвае на князя Канстанціна Астроўскага сваю спадчыну ў Гальшанах, Шашолах, Глуску ды Раманаве, што ў тым жа годзе пацвердзіў кн. Астроўскаму кароль, а ў хуткім часе пасля гэтага і пляч у Гальшанах на пабудову палаца. У 1521 г. **князь Павел, біскуп Луцкі й Берасьцейскі**, адпаведна пагаднёньню, заключанаму паміж ягоным бацькам князем Аляксандрам Юр'евічам і князем Канстанцінам Астроўскім ды ягонаю цешчаю княгіняй Сямёнавай Юр'евіча Настасьёй Гальшанскай, саступае князю Канстанціну долю ў Стэпані, беручы ў адмену долю ў Станькаве й вызваляе яго ад саступленьня ягонай часткі спадчыны на князёх Васілію і

Юрыю Гальшанскіх у Гальшанах, Шашолах, Глуску й Раманаве. У 1522 г. **Павел, біскуп Луцкі й Берасьцейскі**, адісаў Альбрэхту Гаштольдзу, ваяводу Віленскаму й канцлеру ды ягонаму сыну Станіславу, на валоданьне пасля сваёй сьмерці частку маёмасьці ў Гальшанах, якая дасталася яму пры падзеле спадчыны з братамі, **князямі Гальшанскімі**, ды адначасна саступіў ім двор Ноздрышкі. У тым жа годзе князь біскуп атрымлівае пацверджаньне на прывілей, дадзены ягонаму бацьку князю Аляксандру Юр'евічу, кашталюну Віленскаму і старасту Горадзенскаму, дзеля пабудовы моста ад ягонага замку Волпы празь Нёман ды правядзеньня дарогі чужымі плямямі да бальшака. У 1527 г. кароль дае на пажыццёвае карыстаньне маёмасьць Пуні **Паўлу, біскупу Луцкаму, князю Гальшанскаму**, каторы сваю суму з таго добра запісаў на караля. У тым жа годзе **Павел, біскуп Луцкі, князь Гальшанскі, дзедзіч Воллы Мікалаю Юр'евічу Пацвічу, дзедзічу Ражанкі, падкаморуа і лоўчому Вялікага Княства Літоўскага, свайму швагру**, за ягоную любоў да сваёй жонкі, **сястры біскупа**, за якую нарадзіў сыноў, адісвае частку маёмасьці зь Вішнева, спадчыну па маці, што адказала яму **сястра Барбара, манашка, дачка Аляксандра, у мінулым князя Гальшанскага** з прылеглымі маёнткамі Волмай, Даксьнянамі, Сантомамі, Харэйкамі, а таксама частку ў Заазер'і, дадзеную й адпісаную той жа сястрою, як трэцюю частку маёмасьці Гануты, якая дасталася яму пасля сьмерці сястры Барбары. З свайго боку Пацвічы ў наступным годзе адказваюць і дораць Паўлу, Луцкаму біскупу а **свайму швагру** пляч у Вільні, а той зноў уступае пляч, які трымае ад Мікалая Пацвіча, падкаморага й лоўчага Вялікага Княства Літоўскага ды ягонай жонкі Аляксандры, Мікалаю Вежгайлаву, Кіеўскаму біскупу. У 1530 г. **Павел, князь Гальшанскі, біскуп Луцкі**, надае свайму двароваму Гарбачэўскаму маёмасьць Белаўшчыны, а ў 1533 г. **Павел, біскуп Луцкі, князь Гальшанскі** запісвае на каралеву Бону пляч і дом у Вільні, а маёмасьць Волпенскую і Дуніловіцкую адісвае каралева на карыстаньне пасля сваёй сьмерці. Тады ж перадаў каралева і Пуні, якія ў 1536 г. надае Яну Забжэ-

зінскаму, ваяводу Троцкаму. Калі ў 1526 г. Віленскі біскуп Ян з пасады Літоўскага ксяндза быў пераведзены на Плоцкае біскупства, на ягонае месца прызначылі Паўла, Луцкага біскупа, які ў выніку каралеўскае рэкамэндацыі Папу ды бульлі ад 24 красавіка 1536 г. быў выбраны Віленскім біскупам 2 чэрвеня 1536 г. Пакуль прыйшло з Рыму прызначэньне на пасаду, біскуп Павел выступае ў траўні 1536 г. з тытулам «электа Віленскага».

Ядзьвіга Аляксандраўна, другая дачка князя Аляксандра Юр'евіча Гальшанскага і Соф'і Судымунтавічаўны, жонка Івана (Івашкі) Багда-навіча Храбтовіча, празванага Літавор, які, будучы маршалкам, намеснікам Наваградзім і Слоніўскім, у бітве пад Вядрошай 14 ліпеня 1500 г. трапіў у палон да маскоўцаў. Па вяртанні з палону маршалак, намеснік Дарагічынскі Ян Літавор Храбтовіч, запісвае на пасаг сваёй жонкі **Ядзьвігі** 1000 коп грошай з Вышкава, мястэчка Мукабоды з сёламі: Ачакановам, Жыровіцамі й Каменкай, а таксама пазычаныя ў яе 1000 дукатаў з Гарадку, што **пані Ядзьвіге** пацвярджае кароль у 1511 г., пакідаючы ёй таксама на пажыццёвае карыстаньне горад Высокі ў Дарагічынскім павеце, што быў нададзены ейнаму мужу. Ядзьвіга аўдавала ў 1513 г. У студзені 1514 г. кароль дазваляе Наваградзкаму ваяводу Забжэзінскаму выкупіць у **маршалкавай пані Літаворавай Храбтовіча Ядзьвігі** маёнтак Гарадок у Дарагічынскім павеце, які нябожчык маршалак Літавор Храбтовіч адкупіў у пані Якубавай Давайновіча. Мела дзьве дачкі. Старэйшая Ганна Храбтовічаўна, у Берасьці напрыканцы 1515 г. пабралася шлюбам з панам Юрыем Рыгоравічам Астыковічам, сынам Троцкага ваяводы; нягледзячы на прынятыя шлюбы, жыла пры маці (праўдападобна, з увагі на малады век не маглі аддаць мужу), якая, не прызнаючы першага шлюбу, гвалтам, насуперак ейнай волі, змушала дапашлюбаваньня з падкаморым Андрэем Якубавічам Давайновічам. І нават быў шлюб з тым апошнім, але, даведаўшыся пра гэта ад маладой жонкі, Остык, на трэці дзень пасля шлюбу, калі Ганну павінны былі аддаць Давойну, напад на дом Мнішкаў, дзе жыла пані Літа-

ворава і ўкраў жонку. З гэтае прычыны Юрыя Рыгоравіча, сына Троцкага ваяводы, **маршалкава пані Літаворавы Храбтовіча Ядзьвіга** выклікае на суд за выкраданьне дачкі, пані Якубава Давайновіча за выкраданьне нявесткі, а Мнішкі за шкоды, нанесеныя пры нападзе на іхны дом. У выніку прызнаньня Ганны, што самахоць вышла на спатканьне да свайго мужа Юрыя Остыка й яні да маці, ані да Андрэя Давайновіча вярнуцца ня хоча, кароль рашэньнем ад 23 сьнежня 1516 г. пацвердзіў шлюб Юрыя й Ганны. Адначасна кароль прызначае тэрмін для судовае справы пана Юрыя Рыгоравіча, сына Троцкага ваяводы ды ягонай жонкі, **дачкі пана Літаворы Храбтовіча — Ганны** за ягонаю цешчаю, маці жонкі **пані Літаворавой Храбтовіча — Ядзьвігай** пра маёнткі Літаворы Храбтовіча. Да справы пані Літаворавы прыкладала памянёны запіс свайго мужа, але кароль з увагі на тое, што той дакумант пісаны насуперак законам вялікага княства, сваім рашэньнем (19 лютага 1517 г.) прызнае яго несапраўдным, — пані Літавораву пакідае пры Гарадку й Высокім, а рэшту маёнткаў загадаў падзяліць паміж дзьвюма дочкамі пана Літаворы, у выніку чаго Остык бярэ Сьвержань; а другая дачка, што мела на той час 4,5 гады (?), павінна атрымаць астатнія маёнткі, апроч тых, што знаходзіліся пад закладам — Кошава, Жыровіцаў і Сувекаў, якія абедзьве дачкі маюць права выкупіць на роўных частках. Падобная гісторыя была ў пані Ядзьвігі і з другою дачкою Соф'яй, што ў Мукабодах 22 верасня 1523 г. пашлюбавалася з Янам Аборскім, родам з Мазоўшы. Але падчас Пётркаўскага сойму ў 1525 г. пані Ядзьвіга Літаворавы паддала ў суд на Яна Аборскага за выкраданьне дачкі, кражу скарбаў ды г. д., жадаючы скасаваньня шлюбу й вяртаньня ёй дачкі. Кароль гэтую справу адсылае на суд Яна Ласкага, арцыбіскупа Гнезьненскага, прызнаючы тэрмін на Сьв. Яна і наказваючы Яну Аборскаму аддаць на гэты час жонку пад апеку арцыбіскупа. Пані Літаворавы не зьявілася на тэрмін, а Аборскі паставіў сьведкаў, якія далі паказаньні, што дачка пані Літаворавой пашлюбавалася з ім па сваёй ахвочы ў дзень, згаданы вышэй, а арцыбіскуп пацвердзіў іхны шлюб ды вярнуў

жонку мужу. У пастанове арцыбіскупа маецца рашэнне караля Жыгімонта, што накіраваў справу на суд арцыбіскупа (у Пётраў, 1525 г.), ліст *Ядзвігі Літаворавай, дачкі князя Аляксандра Гальшанскага, жонкі маршалка* да арцыбіскупа (з Макабаду, 1525 г., у дзень Божага Нараджэння) і адказ арцыбіскупа *Ядзвізе з Гальшанаў, у мінулыя жонцы Літавора, маршалка* (з Скарневічаў, 1525 г.). Пастанова яшчэ ў тым жа годзе была зацверджаная каралём. Тады ж кароль выносіць і рашэнне па судовай справе пра маентак Вітанскі, наказваючы *Ядзвізе, князёўне з Гальшанаў, удаве Яна Літвора, маршалка*, выплаціць за той маэнтак належных яшчэ 54 капы. У 1525 г. кароль дазваляе пані *Ядзвізе Янавай Літаворавай, жонцы маршалка* і ейнаму сыну Казіміру выкупіць у Рачка пасаду вайта ў мястэчку Высокім. Адначасна пасаду вайта ў Высокім і Гарадку, на суму 1000 дукатаў і 1000 коп грошай, Ядзвіга саступае свайму сыну Казіміру, што пацвярджае кароль.

Аляксандра Аляксандраўна, трэцяя дачка князя Аляксандра Юр'евіча Гальшанскага і Софі Судымонтавічы, жонка Мікалая Юр'евіча Пачэвіча, падкаморага і лоўчага.

Барбара Аляксандраўна, чацвёртая дачка князя Аляксандра Юр'евіча Гальшанскага і Софі Алехнаўны Судымонтавічы, манашка трэцяга закону Св. Францішка ў Вільні.

Галіна на Дубровіцкі

Князь Іван Юр'евіч, старэйшы сын князя Юрыя Сямёнавіча Гальшанскага, пры падзеле спадчыны з братамі атрымаў Дубровіцу. *Князь Іван Юр'евіч Дубровіцкі* мае судовыя справы: у 1473 г. з княгіняй Сямёнавай (Пінскай) пра межы, у 1475 г. з княгіняй Сямёнавай Трабскай, а ў 1477 г. з Марцінам Гаштольдавічам. У 1480 г. *князь Іван Юр'евіч і ягоныя браты* судзіцца з роднаю сястрою Ганнай, жонкаю Марціна Гаштольда, Троцкага ваяводы, за землі Міхалаўшчыну і Сямёнаўшчыну. У наступным годзе за ўдзел у бунце супроць караля былі пакараныя сьмерцю ў Кіеве 30 жніўня 1481 г. князі Міхал Аселькавіч і *Іван Юр'евіч*. Ягонаў жонкаю была Ганна, дачка князя Міхала Васілевіча Чаргарыскага; яна прынесла ў пасаг мужу Рычаў на Стыржы, які потым праз ейную дачку Юльяну

дастаўся князю Міхалу Іванавічу Месьціслаўскаму. Апроч памянёнай дачкі, князь Іван пакінуў яшчэ сына Юрыя.

Князь Юры Іванавіч Гальшанска-Дубровіцкі, атрымаў у спадчыну па бацьку Дубровіцу. У 1502 г. *кн. Рыгор (?), Іванавіч Юр'евіч Гальшанскі* запісвае на сваю жонку Юльяну, дачку *кн. Івана Яраславіча*, аправай 500 коп гр. з Глуску і Гальшанаў. У наступным годзе хацеў стрымаць напад татараў, але меў паразу на рацэ Уша. У 1507 г. *кн. Юры Іванавіч Дубровіцкі* судзіўся з сваім дзядзькам князем Аляксандрам Юр'евічам Гальшанскім за спадчыну па бабুলі й дзядзьках і ў выніку пагаднення атрымаў Залат'гёў, Гарбачоў, Падаляны ды Раманаў. *Князь Юры Іванавіч Дубровіцкі* ў 1508 г. атрымлівае прывілей на сёлы Каменнае й Баравое па князю Глінскім, а ў 1509 г. прывілей на кірмаш у Дубровіцы. Валодаў трэцяй часткаю Стэпано, якога другою часткаю — князь Канстанцін Астроўскі, (зяць князя Сямёна Юр'евіча Гальшанскага. Праз гэта сваркі й канфлікты паміж *князем Юрыем Дубровіцкім* ды князем Канстанцінам Астроўскім, што скончыліся з рашэннем (у чэрвені 1511 г.), якім кароль прусудзіў дзьве часткі Стэпано з кірмашом князю Канстанціну, пакінуўшы права князю Юрыю патрабаваць сваёй долі ад дзяцей князя Аляксандра. Адначасна князь Канстанцін Астроўскі атрымаў прывілей на Стэпан, Залат'гёў, Падаляны, Гарбачоў, Гарадзец, Тутовічы і Люхчу «на князю Юрыю Іванавічу Дубровіцкім», якія перад гэтым былі наданыя каралём Казімірам князю Юрыю Сямёнавічу Гальшанскаму. *Князю Юрыю Дубровіцкаму* засталася, аднак, трэцяя частка Стэпано, у якой атрымлівае ў тым жа годзе прывілей на ярмарку. Падчас спрэчкі з князем Астроўскім князь Юры Дубровіцкі зрабіў напад на Стэпаньскія ўладанні й абрабаваў іх; той наезд памылкова адносіць да 1591 г., такім парадкам, ствараючы новага князя Дубровіцкага, які нібыта жнаў у часы Жыгімонта III. У 1522 г. быў паўторна жанаты з *кн. Марыяй Андрэўнай Сангушковічэўнай*, дачкою *кн. Андрэя Аляксандравіча Сангушковіча*, маршалка Валынскай зямлі й старасты Уладзімірскага, пляменьніцай *кн. Канстанціна Астроўскага*, якому стаў зяцем у тым жа

годзе. У 1522 г. кароль пацвярджае менавы гандаль маёмасці паміж князем Юрыем Іванавічам Дубровіцкім ды Альбрэхтам Марцінавічам Гаштольдам, ваяводам Віленскім і канцлерам; за сёлы Дараўцы й Дарокі князь узаў Осаві і Ясень (у Наваградзкай воласці). *Князь Юры Іванавіч Дубровіцкі* ў 1525 г. атрымлівае прывілей на кірмаш пры Глускім замку, а ў 1528 г. пацвярджаньне на куплю дома ў Вільні ды валоданьне сёламі ў бабруйскіх уладаньнях; у апошнім прывілеі названы *Гальшанскім*. Паводле зямскага попісу 1528 г., *кн. Юры Іванавіч Дубровіцкі* абавязаны паставіць 28, а *князі Іван і Фёдар Дубровіцкія* 4 коні. У 1534 г. і ў лютым 1535 г. *князь Юры Іванавіч Дубровіцкі* некалькі разоў судзіцца з сынам Троцкага ваяводы, князем Ільлэй Канстанцінавічам Астроўскім за маёмасць; гэта апошняя ўзгадка пра яго, памёр напрыканцы 1536 г. ці на пачатку 1537 г. Каля 1528 г. (найпазней на пачатку 1529 г.) *князь Юры Іванавіч Гальшанскі і Дубровіцкі* склаў тастамант, у якім выказвае апошнюю волю сваёй жонцы і сынам Івану ды Уладзіміру, каб ягонае цела па сьмерці з пашаною перавезлі ў Кіеў і там пахавалі.

З шматлікіх запаветаў на цэрквы, манастыры ды расправджоньняў падчас пахаваньня даведваемся, што князь трымаў яшчэ адну жонку — *Марыю, дачку князя Андрэя Аляксандравіча Сангушковіча*, маршалка Валынскае зямлі й старасты Уладзімірскага, ды зь ёю меў дзяцей: *Сямёна, Андрэя, Марыю, Соф'ю, Ганну, Федку і Алёну*. На тую сваю жонку, прынесены пасаг якой складае 600 коп, князь запісвае (у агульнай суме 1200 коп) замак Вышгарад, двор Вельнь, палац Стругу, сёлы Матынічы, Гнявошава, Алехнава, палац Гальшанскі Доржы, невялікія сёлы: Шудойна й Валашэвічы, ды сваю спадчыну па маці пад Туравам, двор Рычаў, які князь трымаў напалоў з *князем Міхалам Месьціслаўскім*; на манастыр Міколы ў Дубровіцы адпісае сто коп гадавых з даходаў места Дубровіцы, 800 дукатаў і 800 коп грошай наяўнымі. *Чатыры сыны: два ад першага шлюбу — Іван ды Уладзімір, і два ад другога — Сямён ды Андрэй*, павінны падаляць пароўну спадчыныя маэнткі. *Дочкі ад другога шлюбу*

маюць братаў, і калі яны дасягнуць паўналецця, выдаць замуж ды даць ім такі пасаг, які атрымалі дочкі ад першага шлюбу. Службу гаспадарскую ў маэнтах, запісаных на маці, павінны выконваць сыны. Князь абавязвае іх, каб дамуравалі распачатую царку, пацвярджае запаветы на царку ды анулоў раней напісаны тастамант. Жонку й непаўналетнюю дачку князь аддае пад апеку каралевы Боны й пана Альбрэхта Марцінавіча Гаштольда, ваявода Віленскага. Нарэшце князь запісвае падарункі сыном Івану, Уладзіміру, Сямёну ды Андрэю, а таксама зяцю, *князю Кузьме Жослаўскаму і ягонай жонцы а сваёй дачцэ Бадаце*. Між сьведкамі князь згадвае сваёго дзядзьку князя Фёдара Міхалавіча Чаргарыскага. Нягледзячы на памянёны тастамант, князь Іван ды Уладзімір Дубровіцкі не хацелі выконваць запаветаў бацькі з гледзішча мацяхі й адзінкроўных братаў ды сёстраў, бо ўжо ў траўні 1537 г. кароль піша *князю Івану ды Уладзіміру Юр'евічам Дубровіцкім* у зьвязку з скаргаю іхнай мацяхі, *княгіні Юр'евай Іванавіча Дубровіцкай — Марыі (дачка кн. Андрэя Аляксандравіча Сангушковіча)*, каб сваёй мацэе аддалі па ўласнасьць маёмасць, замак Вышгарад, двор Вельнь, палац Стругу, вёскі: Матынічы, Гнявошава, Алехнава, палац Доржы каля Гальшанаў, вёскі ля Глуску, двор Рычаў пад Туравам, запісаны на яе мужам, *кн. Юрыем* а іхным бацькам, у агульнай суме на 1200 коп гр., апроч гэтага, каб ёй вярнулі рухомую маёмасць ды каштоўнасьці, якія яна прынесла ў пасагу, выходзячы за іхнага бацьку і якія атрымала ад *свайго бацькі кн. Андрэя, дзядзькі кн. Канстанціна Астроўскага, свайго швагра, падскарбія Богуша Багавітынавіча ды ягонай жонкі а сваёй сястры Федкі, кн. Сангушковічыны*; у хуткім часе (16 жніўня 1537 г.) кароль пацвярджае *кн. Марыі Юр'евай Дубровіцкай, дачцэ князя Андрэя Аляксандравіча Сангушковіча* тастамант ейнага мужа ды прызначае камісію, якая, прыехаўшы на меісца, павінна выдзеліць княгіні Марыі трэцюю частку ад маёмасці ейнага мужа; адначасна ў лісьце да панούрады даручае ім разабрацца ў спрэчцы князёў з мацяхаю. Нарэшце ў рашэнні ад 30 ліпеня 1538 г. кароль наказ-

вае памянёным вышэй князем саступіць княгіні Марыі запісаная на яе маенткі, якія складалі $\frac{1}{3}$ бацькоўскае маёмасці, а астатнія $\frac{2}{3}$ часткі дазваляе ім трымаць, пакуль малодшыя браты й сёстры не дасягнуць паўналецця, з умоваю — выдаваць на кожнага з тых дзяцей, 5 дачок і 2 сыноў, штогод на 10 коп, ці разам 70 коп, на што павінна маці гадаваць дзяцей. У гэтай справе ёсць узгадка, што маці князёў Івана ды Уладзіміра Юрэвічаў была дачкою князя Яраславіча. Спрэчка з пасынкамі трывала доўга; у 1541 г. княгіня Юрэва Дубровіцкая Марыя скардзіцца на сваіх пасынкаў, Януша, столніка й дзяржаўцу Гарвальскага ды Уладзіміра Юрэвічаў Дубровіцкіх за розныя крыўды, але гэтую справу кароль адкладвае з прычыны адсутнасці князя Януша. У 1549 г. княгіня Юрэва Іванавіча Гальшанская Марыя Андрэеўна падае скаргу ў суд на княгіню Канстанцінаву Іванавіча Астроўскую, Аляксандру Сямёнаўну, за крыўды, бойкі й рабаванні, і яшчэ ў 1551 г. княгіня Юрэва Іванавіча Гальшанская Марыя Андрэеўна разам з сваім сынам князем Сямёнам, выкупішы ў Солтанаў Станькаў, распачала судовы працэс за шкоды, зробленыя ў тым маентку. Памерла каля 1553 г. У сакавіку 1555 г. княгіня Канстанцінава Іванавіча Астроўская, жонка ваяводы й гетмана Троцкага, кн. Аляксандра Сямёнаўна выклікае на суд кн. Сямёна Юрэвіча Гальшанскага за крыўды, гвалты ды г. д., што ягоныя падданыя з Рычыва чыняць над ейнымі падданымі ў Тураве, а таксама за суму, прысуджаную ёй па праву яшчэ пры жыцці ягонай маці, княгіні Марыны Дубровіцкай. З прыведзеных дэталей пераконваемся, што князь Юры Іванавіч Дубровіцкі ад дзвюх жонак меў дванаццаць дзяцей, а менавіта, ад першай, князёўны Оўляны Іванаўны Яраславічаўны, сыноў: Івана, Фёдара ў Уладзіміра, а таксама дачку Настасью (кн. Жэслаўскую) і Багдану (кн. Вішнявецкую); ад другой, князёўны Марыі Андрэеўны Сангушковай, сыноў: Сямёна, Андрэя й дачок: Марыю (кн. Курбскую), Соф'ю (кн. Палубенскую), Ганну (Кірзеву), Фядору (кн. Саламярэцкую) і Алену (Сапезькую). Галаўшчынскі (Мікітыніч) ад Галаўшчына над ракою Вабіч, што

ўпадае ў Друць, цяпер у раёне і губэрні Магілёўскай, ды маентку Мікіты (Нікіта). Пачынальнікам той галіны быў князь Мацьвей Мікітыніч, што прыехаў з каралева Галенай з Масквы, як пра гэта выразна сьведчыць прывілей караля Аляксандра. Ягонья нашчадкі першпачатна ўжывалі хрышчоное прозьвішча «Мікітыніч» і толькі ў другой палове XVI ст. ад Галаўшчына ўзялі прозьвішча Галаўшчынскі, ды ўжо ў XVII ст. дадалі сабе яшчэ тытул князёў Рапалоўскіх. Спецыялісты ў галіне геральдыкі, Папроцкі й Акольскі, пра тых князёў ня згадваюць, Каялович сьведчыць, што князі Галаўшчынскі карыстаюцца мянушкаю «Рапалоўскі» ды гербам «Лебедзь», а Насецкі выводзіць іх ад князёў Северскіх, зь якіх Іван Фёдаравіч і ёсць продка князёў Рапалоўскіх ды Галаўшчынскіх. Барташэвіч прыпісвае ім паходжаньне ад расейскага княскага роду дыо князёў Рапалоўскіх, зь якіх князь Сямён Іванавіч Рапалоўскі ў 1495 г. адправіў вялікую княгіню Галену на Літву. Але звычайным, што радавод князёў Рапалоўскіх ня згадвае ніякага князя Мацьвея Мікітыніча, ды ў гербе князёў Рапалоўскіх не сустракаем «Лебедзя». Паходжаньне князя Мацьвея Мікітыніча не тлумачыць і пералік ягонага роду, у якім на чарзе пералічваюцца толькі імёны «князёў Мацьвея, Пётры, Міхала і Еана, княгіні Фецыніі і Васы». Хаця прывілей караля Аляксандра выразна згадвае, што з каралева Галенай прыбыў на Літву, тым ня менш у спісе князёў ды баяраў, якія спадарожнічалі Галене ў часе прыезду на Літву, ягонае імя не сустракаем, дакладна, што не з каралева Галенай, але трохі пазней, па ейным запрашэнні, прыбыў на Літву. Магчыма, замешаны быў у бунце, за які князь Сямён Рапалоўскі ў 1499 г. заплаціў жыццём, а кн. Мацьвеей уцёк на Літву. Відавочна, зьвязкі з тым князем Рапалоўскім, ягому мог быць далёкім сваяком, і спрычыны да таго, што ў XVII ст. ягоныя нашчадкі ўзялі тытул «Рапалоўскі».

Гарадзецкі

Існуе шмат мясыцінаў, што называюцца Гарадок, Гарадэн, Гарадзэн ці Гродак, ды якія ўсе ў старажытнасьці зваліся Гарадок. Гняздом князёў Гарадзецкіх, існуючых на Літве з канца XIV і да пачатку XV стст. ды нале-

жачых з Чацьвяртынскімі, Дольскімі, Нясьвіцкімі й Астроўскімі да групы князёў Пінска-Тураўскіх, зьяўляецца мясцовасьць Гарадок на Піншчыне, званая потым Гарадок-Давыдаў, цяпер Давыд-Гарадок.

Князь Іван Гарадзецкі і ягоны брат князь Юры каля 1390 г. выступаюць у ліку князёў, якія паручыліся Скіргайлу за Грыцьку Канстанцінавіча.

Князь Давыд Дзімітравіч (бяз прозьвішча), разам з князем Карыбутам Дзімітрам ды іншымі князямі й баярамі Ноўгарада-Северскага, у 1388 г. прысягае на вернасць каралева, каралю і Кароне Польскай. Дакладна, што той жа князь Давыд жаніўся з Марыяй, дачкою вялікага князя Альгерда, удавой Вайдзлы з 1382 г. Менавіта гэты «князь Давыд Дзімітравіч Гарадзецкі з сваёю князяняю Марыяй» запісаны ў Любецкім сінодзіку; п. Стадніцкі памылкова называе яго старастам Горадзенскага, хоць гэтая дэталі адносіцца да зяця Гедыміна, таксама Давыда, але ня князя. Князь Давыд быў заснавальнікам Гарадку, які па ім зваўся Гарадком Давыдавым, цяпер Давыд-Гарадок. Ягоным сынам быў князь Мітка Давыдавіч, уладальнік Гарадку ды іншых маенткаў у Гарадоцкім павеце; гэты князь названы пляменьнікам Швідрыгайлы, па загадзе вялікага князя Жыгімонта (1432—1440) быў пазбаўлены маёмасці ды кінуць ў турму. Перад гэтым, у 1412—1416 гг., князь Мітка ў таварыстве князёў Гуркі й Раманта быў пры двары караля Уладзіслава. Здаецца, пасля таго як страціў Гарадок, асеў на Курачы ў Ровенскім павеце, а таксама ў Пукаве Рагатынскага павету, і ў дакументах князь Мітка на Курачы выступае ў 1435—1442 гг. Пасля яго вялікім князем Казімірам Гарадок быў нададзены Швідрыгайлу, які ў 1451 г. надае Федку Вайніловічу сяло Новае ў Гарадоцкім павеце па нейкім Радзівілу, каторы той маентак трымаў ад пляменьніка, князя Міткі Давыдавіча, якога ачарніў перад вялікім князем Жыгімонтам, у выніку чаго Жыгімонт князя Мітку пазбавіў маёмасці ды кінуў у турму (князя Мітку прадаў і загубіў). Пасля сьмерці Швідрыгайлы Гарадок быў нададзены княгіні Швідрыгайлавай, якая ў адным з сваіх наданьняў згадвае, што трымае маенткі «па князю Мітку». Затым Гарадком валодаў кн. Іван Яраславіч.

Да роду князёў Гарадзецкіх мог належаць князь Міхал Сямёнавіч, названы князем Гарадзецкім (Гарадзецкі?), Бельскім ды Кобрынскім, муж кн. Васілісы Гальшанскай, удавы князя Івана Уладзіміравіча Бельскага.

Ямонтавіч-Падбярэскі

ад літоўскага імя Ямонт ды мясцовасці Падбярэзье, што ляжыць на поўдзень ад Лукомля, недалёка Чарэі.

Пачынальнікам тых князёў быў дакладна князь Ямонт Тулутовіч, якога мянуць сынам Гурды Гінвіловіча, нашчадка Гедруса. Ва ўсякім выпадку, ён быў чыстай крыві ліцьвінам, нараўне з Гедройцамі, Гальшанскімі ды Сьвірскімі, нашчадка даўнейшых удзельных літоўскіх князёў. Князь Ямонт у 1390 г. спадарожнічаў Вітаўту ў Прусію. Яму, князю Ямонту, сумесна з Васілём Барыкавічам, у 1396 г. Вітаўт даверыў кіраваць княствам Смаленскім. У 1398 г. кн. Ямонт як стараста Клецкі падпісаў трактат Літвы з Ордэнам, а ў 1399 г. князь Ямонт Тулутовіч, намеснік Смаленскі, загінуў у бітве над Ворсклай. Паводле Каяловіча, прыняў пры хрышчэнні імя Васіль.

Зь ягоных сыноў: князь Сямён (Сенька) Ямонтавіч між іншымі князямі падпісаў у 1401 г. акт Вуніі, а ў 1411 Гарунскі трактат. Князь Міхал Ямонтавіч памёр перад 1443 г., у якім ягонае ўдзельнае княства было нададзенае Бабічу. Ягоная ўдава — княгіня Міхалава, каля 1442 г. атрымлівае прывілей на двор Ракаў пад Менскам, каля 1445 г. такі ж прывілей на сяло ў Татарыні, а ў 1450 г. разам з сынам князем Яшкам прывілей на сяло ў Клецкім павеце. Той апошні прывілей, арыгінал якога згарэў, кароль пацвярджае ў 1464 г. княгіні Міхалавай і ейнаму сыну князю Яшку. Таму ж князю Яшку кароль Казімір пацвярджае наданьне вялікага князя Жыгімонта (дадзеныя ягонаму бацьку?) сёлаў Балчановіцкіх у Мсьціслаўскім павеце і яму ды ягонаму брату, «князю Ярку (Яшку) з братам», надае людзей. Памянёны князь Яшка (Ямонт) дакладна будзе бацькам князя Сямёна Ямонтавіча.

Князь Сямён Ямонтавіч, ад мясцовасці Падбярэзье, якім валодаў, стала менавіта Падбярэскім. Князь Сямён Ямонтавіч Падбярэскі атрымлівае прывілей: у 1506 г. на 5 коп з Смаленскага мьта, а ў 1507 г. на

аренду карчмы Барысаўскіх на год. У 1512 г. падаў у суд на князя Баргуюскага, што той назваў яго здраднікам. У 1522 г. *кн. Сямён Ямонтавіч Падбярэскі, ужо дзяржаўца Кярноўскі*, афармляе прывілей на пажыццёвае карыстаньне Карновам. У тым жа годзе *кн. Сямён Ямонтавіч Падбярэскі, дзяржаўца Кярноўскі*, усунавіўшы Альбрэхта Гаштольда, ваяводу Віленскага, дорыць яму Плешчычы і, на карыстаньне па сваёй сьмерці, Басей за выняткам сёлаў Казловічы ды Хамінічы, што запісанья на царкву, на гэты запавет Гаштольд яшчэ ў тым самым годзе атрымлівае каралеўскае пацьверджаньне. Але з гэтага падарунку нічога ня выйшла, бо памянёныя маёнткі засталіся ў валоданьні князя Сямёна. *Кн. Сямён Ямонтавіч Падбярэскі* атрымлівае ў 1526 г. прывілей на валоданьне Азярышчам і Усьвятаям ў Віцебскім павеце з абавязкам плаціць дзяржаве даніну грашовую, бабровую ды куніцамі. Ягонаю жонкаю была князьёна Дамніда (Сямёнаўна) Сакалінская, за якую атрымаў удзел у Крывіні, а ў 1527 г. судзіцца за яе са сваімі шваграмі кн. Сакалінскімі. Па гэтай справе ў 1527 г. кароль піша *наместніку Кярноўскаму, кн. Сямёну Ямонтавічу Падбярэскаму*, «што нябожчыца, маці князьёў Сакалінскіх, запісала на сыноў сваю спадчыну па маці — двор Крывіна, а гэта ім пацьвердзіў бацька, адхіляючы дачок; тымчасам, выдаючы сваю дачку за цябе і ня маючы наяўных грошай, даў табе запіс на 60 коп з правам валоданьня тым маёнткам, пакуль ягонья сыны, твае швагры, ня вернуць табе той сумы, а цяпер яны вяртаюць, а ты ня хочаш прыняць»; такім парадкам, кароль пасылае чыноўніка, каб перадаць Падбярэскаму памянёную квоту, а паведамленьне пра Крывін князем Сакалінскім. З справы пра Крывін, згаданай яшчэ ў 1530 г., між *кн. Сямёнам Ямонтавічам Падбярэскім, дзяржаўцам Кярноўскім*, ды князямі Андрэем Сакалінскім, Юрыем Цімафеевічам Масальскім, Цімафеем Юрэвічам і Міхаммэ Васілевічам (Сакалінскімі) аказалася, што маёнтка той запісала тастамантам на кн. Сямёна *ягоняя жонка, нябожчыца, кн. Дамніда на 5 гадоў*, да вяртаньня пазычаных 80 коп, да якіх бракуе яшчэ $3\frac{1}{2}$ (бо Дамніда памерла ў 1529 г.), у выніку гэтага суд пакаіде кн. Ся-

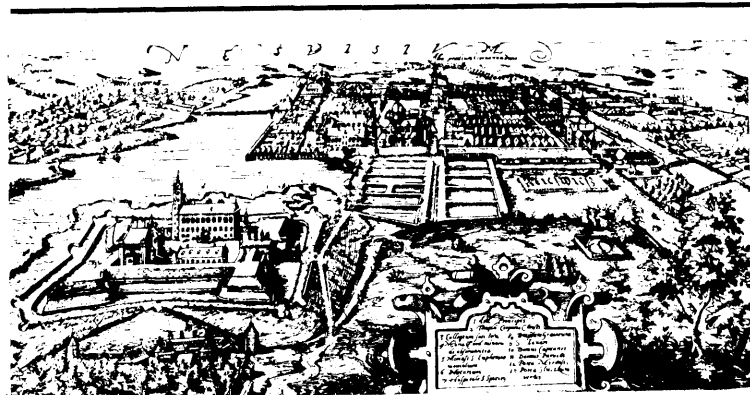
мёна ўладальнікам Крывіна на памянёны тэрмін, пасля чаго, як атрымае 80 коп, павінен вярнуць той маёнтка згаданым князем. Ажаніўшыся ў 1533 г. другі раз і ўзяўшы княгіню Федзю (дачку князя Багдана Жэслаўскага й княгіні Аграфэны), якая прынесла ў пасаг 500 коп грошай, *кн. Сямён Ямонтавіч Падбярэскі, дзяржаўца Кярноўскі*, запісвае ёй на вечнае карыстаньне яшчэ такую ж суму да ейнага пасагу з трэцяй часткі сваіх маёнткаў, з Падбярэзьзя, Басей ды іншых; сьведкамі таго запісу былі кн. Фёдар Жэслаўскі й чатыры князі Друцкія. Кн. Сямён памёр бяздзетным у 1540 г., пакінуў удаву ды сястру. Ужо ў лютым 1541 г. полацкая барыня Міхалава Сяньковіча Юльяна й сыны Рыгор з Іванам выклікаюць на суд *удаву свайго брата, княгіню Сямёнаву Ямонтавіча Падбярэскую Федзю Багданаўну* за тое, што, выйшаўшы замуж другі раз за князя Андрэя Адынецвіча, ня хоча дапусьціць іх да спадчыны па першым мужу, *брату Юльяны, дзядзьку ейных сыноў*, якая складаецца з двара Падбярэзьзе з хутарамі Перавалочна, Астрашанкі, Ліндаў, Стайкі, Забалаче, Яляны, Забарэзін, Калюжанцы, Зарэмчы, Луг, Беліца, а таксама з двара Бісея за Дняпром з хутарамі Пагост, Навасёлкі, Кішчыцы, Бярэзаў, Гарадзішча, Хамінічы, Казловічы ды розных скарбаў; кароль лістом выклікае *княгіню Сямёнаву Ямонтавіча Падбярэскую Федзю Багданаўну*, каб зьявілася на судовы працэс. У тым жа годзе выйшла рашэньне па гэтай справе, дзе кароль, пасля прад'яўленьня княгіняй Сямёнавай запісу, што быў дадзены ёй мужам, прысудзіў спадчыну па князю Сямёну Юльяне ды ейным сыном з абавязкам выплаты княгіні Федзі ейнага пасагу.

Памянёная Юльяна, сястра князя Сямёна Ямонтавіча, была напачатку жонкаю Міхала Сяньковіча, канюшага Горадзенскага, па сьмерці якога выйшла за ягонага брата Яцка Сяньковіча, зь якім мела сыноў Рыгора, Івана й Сямёна Яцкавічаў. Але другі шлюб з шваграм выклікаў судовы працэс з сваякамі, якія лічылі гэты шлюб грэшным; справа была перададзеная на суд мітрапаліта, які пастановай ад 1518 г. прызнаў шлюб неспраўдлым ды забараніў Юльяне наваздаца Яцкавай, а сыноў Рыгора, Івана й Сямёна

(відочна, памерлага ў хуткім часе пасля гэтага) прызнаў законнымі. У 1525 г. кароль вырашае аддаць пані Яцкавай Сяньковіча Юльяне апеку над маёнткамі, а ў 1528 г. Юльяна дабіваецца станюўчага рашэньня па справе з кн. Сямёнам Багданавічам Адынецвічам, які пад выглядам, што ейныя сыны незаконныя, прыгарнуў іхны маёнтка Сямёнаўскі, на які, ад імя сваёй стрыечнае сястры Алюкны Івашкоўны прад'явіў правы. У 1529 г. *пані Міхалава Сяньковіча, Юльяна ды ейныя сыны Рыгор і Іван Яцкавічы* атрымліваюць прывілей на Пагост. Спадчынную маёмасьць па брату маці аказала сыном; у 1542 г. Рыгор і Іван Яцкавічы падзялілі спадчыну, у выніку чаго Рыгор атрымаў Падбярэзьзе зь вёскамі Станкінам, Хамковам, Кураповам, Жаміевам, Астрашанкі, Сімонавам, Башарэвам, Палюдавам, Замосьцем, Біклячамі, даньнікамі ў Яльнянах на Грушцы ў Забчыжыне, на Логах у Жарэмцы, Белічанах і Чарневічах, а таксама другі двор за Дняпром, Бісею зь вёскамі Пагост, Навасёлкі, Базарова, Гарадзішча, Кішчыцы, Казловічы, Хамінічы, таксама ў Полацкім павеце двор Бачэйкава зь вёскамі, фальварак Сялюц ў замку Полацкім, сяло Дохмарж ды Аболію, якія трымаля іхная маці, а ім абамі дадала яшчэ і двары ў

Полацку; Іван атрымаў *Стрэжава* зь сёламі Давідовічы, Пятыверск, Саўрасеўск, палову Чалнышкавічаў і Плясканава, а таксама 800 коп грошай, якія брат Рыгор яму павінен выплаціць. З гэтага часу абодва браты пачалі называцца Падбярэскімі (але не князямі). У 1547 г. Іван Яцкавіч Падбярэскі мае судовы працэс з братам Рыгорам за Басею ды Казечыцы. У наступным годзе дваранін гаспадарскі *Рыгор Яцкавіч Падбярэскі* выклікае на суд усіх князьёў Друцкіх за долю ў замку Друцкім, на якую мае права па сваім дзядзьку, князю Сямёну Ямонтавічу Падбярэскім. *Рыгор Яцкавіч Падбярэскі* ў 1552 г. валодаў у Полацкім павеце Барайкавічамі ды Заполем. Той жа *Рыгор Падбярэскі*, 24 красавіка 1585 г. названы маршалкам Аршанскім, з'яўляецца продкам сямі Падбярэскіх, якая потым узляла тытул князьёў і прозьвішча Друцкіх. Ягоны брат *Іван Яцкавіч*, які пісаўся першапачатна *Падбярэскім*, узяў ад маёнтку Стрэжава прозьвішча *Стрэжаўскі*, зь якім, як *Іван Яцкавіч Стрэжаўскі*, выступае ў дакумэнтах у 1555 г. і зьяўляецца пачынальнікам роду Стрэжаўскіх на Літве. Герб князьёў Ямонтавічаў-Падбярэскіх ня быў вядомы. Шляхетны род Падбярэскіх карыстаўся гербам Гадава, да якога пазьней дадаў сабе арла ды князьёўскую карону.

Працяг будзе.

Насьвіж у пачатку XVII ст. Гравюра Тамаша Макоўскага.

Генадзь САГАНОВІЧ

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА (1654—1667)

ПАД УЛАДАЮ «ВЫЗВАЛЕНЦАЎ»

...У пень сякаць і ў попел ўсё абарочваць імк-
нуцца...

З мемуараў часоў вайны

Занятая землі Вялікага Княства Літоўскага хутка ператвараліся ў правінцы Маскоўскай дзяржавы. Уладу ў іх часова бралі на сябе ваяводы дзейных царскіх войскаў. Пакідаючы магдэбургскае права беларускім гарадам, не шкадуючы абцяганняў шляхце, раздаючы «царскаго величества жалованные грамоты» ды прывілеі, Аляксей Міхайлавіч імкнуўся знайсці падтрымку мясцовага насельніцтва.

Асабліва паслядоўна праводзілася агітацыя праваслаўнага жыхарства Беларусі. Праваслаўнаму духавенству, пакрыўджанаму каталікамі і вуніятамі, цар абяцаў аднавіць ранейшыя правы і вярнуць уладанні. Цэрквам і манастырам перадаваліся маёмасць тых, хто не прымаў маскоўскага падданства, а таксама землі ды ўскі іх канфесійных супернікаў. Гэтак полацкаму брацкаму Богаўленскаму манастыру 9 ліпеня 1654 г. «на церковное строение и пропитание игумену з братею» было аддадзена 15 ўскі [10, с. 66]. Спаса-Праабражэнскай саборнай царкве ў Магілёве дазвалялася браць званы, званіцу, а таксама «лес на церковное строение», з уладанняў мясцовых касцёлаў. На аднаўленне Трэцкага сабора ў Амсціславе цар аддаваў Пустынкаўскую бажніцу, у якой «жили ляцкие чернецы» [6, т. 14, с. 225].

Што да неправаслаўнага насельніцтва, дык маскоўскі ўрад патрабаваў: «костелам не быть, а петь в домех», «униатам не быть», «жидом в Белоруссии не быть и жития никакого не имети». Касцёлы і кляштары, каталіцыя навуучальныя ўстановы на занятай тэрыторыі зачыняліся. Ксяндзы мусілі ўцякаць на захад. Цар адназначна адхіліў і просьбу шляхціяка-каталіка, выгнанага з Лепеля і іншых маёнткаў, застаючы пры сваіх кляштарах і дварах. Затое сам пераход каталіка ці

вуніята ў праваслаўе на занятых землях набыў жыццёвае значэнне: такому чалавеку давалі розныя прывілеі, права на маёмасць, пакідалі на свабодзе. Калі багатае віцебскі мешчанін Воніч, які страціў усё пры захопе горада войскам Шарамецева, прыняў праваслаўную веру і папрасіў вярнуць адабранае, Аляксей Міхайлавіч не толькі аддаў яму ранейшую маёмасць, але і падабраў іншыя ўскі з сялянства. Ці іншы прыклад. Як сведчыў дубровенскі шляхціч Свірэўскі, тых ягонных прыцеляў, што «не похотели в православную христианскую веру креститца», цар выслаў у панізковыя гарады, а ён «в православную христианскую веру крещен и остался теперь в Вязьме» [54, с. 147].

Маскоўскі патрыярх Нікан спрабаваў адразу ж падпарадкаваць сабе Кіеўскую мітраполію, да якой належалі Полацкая і Магілёўская епархіі. Гэтай справай тады пачаў займацца і царскі Прыказ тайных справаў [47, с. 103].

Аднак палітычныя дэкларацыі новых уладаў — адно, а рэальнае становішча насельніцтва — другое.

Да цара — «абаронца» праваслаўных, цара-«вызваленца» — у першыя ж месяцы вайны пайшлі шматлікія скаргі хрысціянаў-адверцаў. Старца Куцеінскага Богаўленскага мужчынскага манастыра Дзіянсіі у жніўні 1654 г. прасіў у Аляксея Міхайлавіча ахоўную граматы, «чтоб их монастырских деревень крестьян и жен и детей государевы ратные люди не разорили и не разогнали и в полон не имали, и чтоб им волно было жить на прежних своих местах». Намеснік амсціслаўскага біскупа Яўсей скардзіўся, што іх «деревнишка и крестьянишка все разорены от воинских людей» [6, т. 14, с. 225]. Са звароту сялян Язенскага манастыра вынікала, што, прыйшоўшы ў Невельскі павет, царскія служылыя людзі едуць у манастырскія ўскі і «грабят и з женами и з детми развозят» ды робяць іх сваімі прыгоннымі. Скардзілася на ратнікаў духавенства Буйніцкага і Баркалабаўскага манастыроў, дзе «казакі монастырские вотчины пограбили и разорены учили великое, и лошади и скотину отогнали...» [6, т. 14, с. 159]. Адданы цару Паклонскі ўжо 25 жніўня 1654 г. пісаў, што Магілёўскі павет і Чарусы — раёны ці не спрэс праваслаў'я, якія адразу перайшлі на бок непрыцеля — «повоевали и полон поймали» ратнікі ваяводы Трубяцкога. На Палесці казакі «ў царкве Высоцкай начыне пабралі, святара тамтэйшага і мяшчанаў мучылі, пытаючыся пра грошы, розныя мукі задавалі і ўсе іх дастаткі, коняў, быдла рознае, волава, медз ды іншыя рэчы бралі, хаты палілі» [3, с. 23].

Ад царскага войска моцна пацярпелі царкоўныя будынкi. Праваслаўныя храмы гарэл ды рабаваліся бадай гэтаксама, як і каталіцыя. У Амсціславе, прыкладам, «в приход... государевых воевод с ратными людьми и в приступное время город зажгли и что было в городе церквей все погорели без остатку».

Маскоўскі цар разглядаў скаргі пацярпелых, выдаваў ім ахоўныя грамоты. пагражаў ратнікам смяротнай карай за здзек над праваслаўнымі. Гэтак 25 жніўня Ворша атрымала ахоўную граматы, у якой цар абяцаў мяшчанам «жон их и детей в полон имати отнюдь никому не велети». На скаргу Баркалабаўскага і Буйніцкага манастыроў манарх загадаў ваяводу Міхайлу Вайкаву і палкоўніку Канстанціну Паклонскаму «их от всяких людей оберегать».

На справе, аднак, і праваслаўныя беларусы, і іхныя суайчыннікі каталіцага ды вуніцага веравызнанняў, і шляхта, і сяляне, і жыхары гарадоў, — усе былі аднолькава безабаронныя. Царскія ваяўнікі, нападаючы, нішчылі і рабавалі ўсіх без разбору. Ускі Паўловічы, Крапеніна, Замалач непрыцяльскае войска яшчэ ўвосень 1654 г. «пустошыла, дамы ў тых маёнтках з усім спаліла, а падданыя — адных у полон пабрала, іншых пасекла і пазабівала і паразганяла, живёлу, коняў і ўсё пабрала» [13, с. 342].

Паводле скаргі шляхціца Варшанскага павету Якава Шумоўскага, вёсачку Вуглы, што над ракою Басею, людзі ваяводы Трубяцкога ўсю «выжгли, и крестьянишка разбрелися, а иные пойманы в полон». Сяляне розных ўскі таго ж павету жаліліся цару на пачатку верасня, што пасля таго, як яны «государю с глебом и солью били челом», іхныя «женишка и детишка все без вести распропали, потому что побрали твои государевы ратные люди и розвели по разным полкам и к тебе государю под Смоленск, и животишка, статки все у нас и скотину и хлеб поймали, и домишка пожгли, скитаемся по лесам наги и босы, сидим на пепелище, с холоду и голоду вконец погубили...». Шукаць жа ім сваіх родных па палках і занятых ўскіх ратнікі не давалі, — скрозь білі [6, т. 14, с. 331—333]. З Магілёўскага павету «розных станов и деревень крестьянишка» яшчэ ў жніўні даскардзіліся, што «пол-

Магілеў. Фрагмент гравюры Васіля Вашчанкі. 1702 г.

ку боярина и воеводы Якова Кудентовича Черкасского с товарищи ратные люди поимали женишек наших и детишек в полон, как мы сироты твои были на твоей государевой службе у пана Поклонского в подмоге...» [6, т. 14, с. 239—240]. Шляхцічы Мяньчынскія з-пад Магілёва пісалі, што маскоўскія ратныя людзі «дворішка наша сожгли и разорили без остатку, а животишка наши все поимали до основанья». Нават пасля таго як Мяньчынскія прынялі царскае падданства, «государевы воинские люди, захавав, во дворішке мать нашу, да брата, да сестру и людишек наших били и мучили и огнем сожгли до смерти, и достольные животишка, что было, все побрали и разграбили без остатку, толко мы, холопы твои, остались душою да телом» [6, т. 14, с. 348]. Як скардзіўся Станіслаў Кажарын з Гораў, ратнік ваяводы Чаркаскага, «резанец взял в полон женишку мою Аленицу и з детишками моими с тремя сынишками, да четвертую дочеришко мое, да свояченицу мою Мікулаеву жену Дубовского Марью саму сему с детми с четырьмя сыновми да с двумя дочерми, и свеж их к себе в поместья» [54, с. 185].

Сярод усіх магчымых ваенных трафеяў палон лічыўся самай каштоўнай здабычай царскіх ваяўнікоў. Да катэгорыі ваеннапалонных маскоўскі ўрад адносіў і мірнае насельніцтва, захопленое на непрыяцельскай тэрыторыі [47, с. 129]. Апроч дзяржаўных палонных існавалі прыватныя, якія адразу ж ператвараліся ў «холопство пленное». Такі прасты шлях займаець прыгонных людзей у любой колькасці абумовіў масавы вывад жыхароў Беларусі, асабліва дзцей, жанчын ды кваліфікаваных майстроў, у Маскоўскую дзяржаву. Ужо ў ліпені 1654 г. антыях-скі архідыякан Павел Алепскі, едучы з Пуціўля ў Маскву, бачыў па дарозе шматлікія «телеги с пленными польско-литовскими женщинами и детьми, которых везли с театра войны; а мужчин Московиты избивали мечом», ды з жалем дадаваў: «Бог да не даст нам видеть подобное!» [28, р. 297].

Аляксей Міхайлавіч быў аб усім гэтым выдатна паінфармаваны. У ліпені, калі на ўсход пайшлі першыя партыі зняволеных, ён загадаў ваяводу Івану Хаванскаму спыняць і кантраляваць палон пад Вязьмай: далей прапусціліся «Мстиславского и иных зарубежных городов литовские люди, католицики и емьядкие веры, и жиды, и мурзы, и всякие некрещенные люди», а тых, што называліся «Бельского, Дорогобужского, Смоленского и иных ближних городов и уездов белорусцы пахатные крестьяне», трэба было прысылаць да цара [37, с. 16]. Не без царскае во-

Пяхота ўкраінскага казацкага аддзелу. XVII ст.

Партрэт патрыярха Нікана. 1665 г.

лі высыпаліся на ўсход жыхары Гораў, Смаленска, Дуброўні ды іншых гарадоў. Гэта на ягоныя загады нішчыліся беларускія гарады і паветы...

Асобнай вайсковай сілай на акупаванай тэрыторыі былі казакі — як украінскія, так і беларускія, з палка Канстанціна Паклонскага. Атрымаўшы Магілеў і Магілеўскі павет у сваё кіраванне да прызначэння царскага ваяводы, Паклонскі зрабіў у горадзе ўласную рэзідэнцыю і пачаў энергічна ствараць сапраўднае войска. Ягонны сотнікі, разасланыя па розных акругах Магілеўшчыны, набіралі казакаў і паціу ўсталявалі сваю ўладу. У казакі ставіліся пераважна сяляне (Чавускага і Магілеўскага паветаў), у меншай колькасці — мяшчане і шляхта. Калі шляхта спадзявалася, дзякуючы службе, захаваць свае маёнткі, дык першых і другіх ці не найбольш вабіла магчымасць палепшыць сваё матэрыяльнае становішча, падвысіць свой сацыяльны статус: за верную службу цар абяцаў «изменитьи маестности» (землі тых, хто ўцёк ці ваяваў супраць маскоўскага войска), а таксама мог даць пляхецтва. Пры ўсім гэтым полк Паклонскага набіраўся даволі марудна. Даводзілася ўжываць метады, далёкія ад добраахвотнага запісу. Яшчэ ў Чавусах ён сам «переписал» людзей і такім чынам «собрал войска пеших 800 человек». Пазней на Амсіслаўшчыне ды ў бліжэйшых паветах жыхароў загадаў «имать и ставитца в казаки». «Палкоўнік беларускі» сам прызнаваўся, што «если всем из волок велеть итти, тогда будет тысяч с 15 и больше» (выдзелена мною. — Г. С.), ды прасіў царскага дазволу на прымусовае фармаванне палка [6, т. 14, с. 408]. Пад канец 1654 г. у ягоным казацкім войску было так-сяк сабрана 4 тысячы чалавек [34, с. 178].

Беларускім казакам новыя ўлады забаранілі жыць у Магілёве. Яны неслі варту на дарогах павету, выконвалі на загад цара тактычныя задачы. Частыя справядзачы Паклонскага свайму новаму ўладару сведчаць, што служыў ён даволі старанна. Аднойчы разам з «языками» выслаў Аляксеем Міхайлавічу нават хлопчыка, у якога была маскоўская шабля: «отколь взял, сам ответ даст».

Хто ведае, ці было ў планах «беларускага палкоўніка» стварэнне самастойнай вайскова-тэрытарыяльнай арганізацыі на Усходняй Беларусі, незалежнай ні ад Масквы, ні ад Варшавы, але за ягонымі дзеяннямі бачна імкненне стаць сапраўдным гаспадаром Магілеўшчыны. Калі яму прапанавалі падпісацца ў лістах да Аляксея Міхайлавіча «халопам» — як усе, Паклонскі адказаў: «Я не буду писать к его царскому величеству подданным его, а холопом де писатца не буду» [6, т. 14.

АПОШНЯЯ КАМПАНИЯ РАДЗІВІЛА

...Так шмат душ у няволью забраў і зямлю тую, што не Ляхамі, але Руссю заселена, ні за што пагубіў; які ж то абаронца ваш і як вас абараняе?

Януш Радзівіл

З Масквою нам не вечна жыць.

Канстанцін Паклонскі

с. 330]. Спачатку ён прасіў у цара, каб той даў яму шэраг паведаў Магілёўшчыны па-за ўладай маскоўскага ваяводы, а пасля стаў адкрыта ўжываць сілу. У снежні 1654 г. акольнічы Іван Алфер'еў паведамляў манарху, што казакі Паклонскага «твоих государевых стрелцов и солдатов в уезде и в городе на карауле по воротам бьют, и от их бою многие лежат при смерти, и твоих государевых запасов с Могилевского уезду выбрать не дадут» [6, т. 14, с. 439—440].

Не жадаў Паклонскі прымаць і ўкраінскага падданства, хоць казацкая старшыня гэтага вельмі дамагалася. Калі нежынскі пратапоп Максім Філімонавіч даслаў яму ліст, у якім раіў, каб Паклонскі «у пана гетмана поискали жалованья, также и до войска запорожского приклонялися... как мещане, так и казаки ваши везде, что, сохрани Боже, Москва не хотела по своему праву и право поставили совершенно в вашем городе...», той абурўся і перадаў ліст маскоўскаму думнаму дзяку. Што ж да наказнага гетмана Івана Залатарэнкі, які ўвасабляў украінскую ўладу на Беларусі, дык у Паклонскага з ім ад пачатку вайны не было згоды.

Мэты ўкраінскае казацкае старшыні наогул заслугоўваюць асобнай увагі. Тая задаўга да вайны мела планы далучыць паўднёва-ўсходнюю Беларусь да сваёй дзяржавы і ўздымала пытанне пра наступ на Беларусь падчас перамоваў з Масквой яшчэ ў 1651 г. [62, с. 44]. У палітычнай праграме Хмяльніцкага было стварэнне сваёй дзяржавы ў межах Кіеўскае Русі. Інкарпарацыя беларускіх земляў умацавала б казацкую дзяржаву і эканамічна і палітычна, адкрыла б ёй выхад на Запад. Аднак магутны канкурэнт наклаў на гэты край сваю руку і прымусіў Хмяльніцкага дзейнічаць больш асцярожна. Пасланьня на дапамогу інтэрвентам Нежынскі, Чарнігаўскі і Старадубскі палкі мелі на мэце не столькі дапамагачь маскоўскім ваяводам, колькі інспіраваць паўстанні беларусаў ды гуртаваць іх вакол сваіх палкоў, пашыраючы за кошт гэтага тэрыторыю апошніх. Такой стратэгіі цвёрда трымаўся Іван Залатарэнка. Прыкладам, ён усяляк адмаўляўся ад патрабаванняў цара ісці пад Смаленск,— маўляў, для карысці ж Масквы трэба перш авалодаць Гомелем, скляў беларускія гарады (перадусім Магілёў) здавацца толькі яму, спяшаўся скрозь расставіць свае залогі, узяць пад кантроль яго найбольшую тэрыторыю. Казацкая старшыня прасіла ў цара падараваць ёй вёскі ў беларускім Падняпроўі, а для самога Багдана Хмяльніцкага выпрошвалі Стары Выхаў.

Калі Магілёў паддаўся Паклонскаму, а не ўкраінскім казакам, наказы гетман прыслаў яму з-пад Выхава грамату, у якой злаваў і пагражаў забіць «беларускага палкоўніка» [64, т. 10, с. 608]. Вязлітасныя ваяўнікі Залатарэнкі (ці чаркасы, якіх называлі ўкраінскіх казакаў) і без таго здэкаваліся над жыхарамі паведаў, якімі кіраваў Паклонскі, асабліва над тымі, хто служыў у ягоным палку. Яшчэ ў сярэдзіне жніўня яны, «идучи... под Смоленск, моголевцев, и чаусцов, и радомцов крестьян и казаков, которые поддались под твою государеву высокую руку, пограбили, лошади и коровы и всякую животину поимали» [6, т. 4, с. 215—217]. Пазней ваяводу Вайкаву скардзіліся сяляне вёсак Магілёўшчыны — Сідаравічы, Мілеўкі, Багданаўкі, Воранякі, Прыберажні, Дашкаўкі, Буйнічы да іншых, што запарожскія казакі, наехаўшы, «их де крестьян бьют и мучат, и денег... на них правят, и хлеб у них отымают и продают... и Могилевской... уезд те казаки, приехав насилством, пустошатъ» [6, т. 14, с. 407].

Аляксей Міхайлавіч добра ведаў, колькі церпяць жыхары, што прынялі яго падданства, ад чаркасаў, якія, «приезжая к ним в Чаусы и в Могилевский уезд, их грабят и разоряют, и животину и лошади у них отгоняют, и от того они разоряются и в конец погибают». Але цару не хацелася губляць падтрымку адданных казацкіх правадыроў, і ён для кожнага знаходзіў кампрамісны адказ.

Паміж палкоўнікамі Паклонскім і гетманам Залатарэнкам ішла ўжо ледзь не сапраўдная вайна. Залатарэнка набіраў сабе казакаў таксама на Магілёўшчыне, загадваў жыхарам не ісці да Паклонскага і не слухацца яго, а тых, хто ўжо служыў беларускаму палкоўніку, казаў біць, саджаць у турму, забіраць іхную маёмасць. Паклонскі скардзіўся царскаму ўраду, спрабаваў адказаць Залатарэнку сілай, але казакаў ягоных было замала, каб узяць Магілёўшчыну пад свой кантроль, каб адасобіцца і ад маскоўскіх, і ад украінскіх уладаў.

У верасні 1654 г. Януш Радзівіл ужо абвясціў, што войска Вялікага Княства Літоўскага адроджана і гатова да дзеяння. Праўда, сабраная сіла была намнога меншая, чым ухваленыя соймам 15 тысячаў. Сам вялікі гетман лічыў, што мабільны часткі могуць склаці толькі 6 тысячаў, астатніх неабходна скарыстаць для ўмацавання гарадоў [106, s. 96]. Як бліскучы стратэг і тактык, Радзівіл разумеў, што з такім войскам нельга выбіць непрыцеля з краіны і разлічваў на падмогу туркаў і татарў ці хоць на вяртанне ўкраінскіх казакаў на бок Рэчы Паспалітае. Іншага спосабу ратаваць Айчыну ён не бачыў.

Войска Вялікага Княства Літоўскага распачынала наступальныя дзеянні супраць інтэрвента. Але ці дастаткова моцнае, ці належна падрыхтаванае было яно? Гетмана, знерванага і хворага (заяджаў ён яшчэ да пачатку вайны), даймалі ўнутраныя разлады. На сесіі сенату, якая праходзіла ў кастрычніку ў Горадні, кароль ізноў абвінавачваў Радзівіла ў тым, што праз яго краіна не падрыхтавалася да абароны (?!). Даходзіла да знявагаў, і гетман, сарваўшыся, кінуў у адказ: «Не трэба пагражаць таму, у каго ў руках зброя!».

Набліжўся лістапад, калі войску патрэбна было плаціць за чарговы квартал, а скарб Княства пуставаў. Рэшту грошай адтуль забраў і выплаціў сваім жаўнерам палывы гетман і падскарбі Вінцэнт Гасеўскі. Адсутнасць грошай у скарбе, брак пораху і зброі, звадкі (Радзівіл і Гасеўскі не цярпелі адзін аднаго) — усё гэта вызнілым цяжарам клалася на плечы галоўнага камандзіра, чалавека, якога ведала ўсё войска і ад якога патрабавала адказнасці за ўсё...

У краіне хадзілі самыя розныя чуткі пра капітуляцыю Смаленска. Усю віну звалывалі на былога смаленскага ваяводу Абуховіча, пасля — на палкоўніка Корфа. Абуховіч абражалі нават прычелі-шляхцічы, інкрымніючы яму таемныя сувязі з царом. На запад Януша Радзівіла ў першыя дні лістапада Корф са сваімі людзьмі з'явіўся ў Менску. Тут, на замку, ён мусіў даваць тлумачэнні, чаму і як была здадзена смаленская фартэцыя [3, с. 27]. Пасля справядчыць палкоўніка прызналі невінаватым.

Рух перадавых харугваў войска Вялікага Княства на ўсход пачаўся ў кастрычніку. Каля Свіслачы і Бабруйска яны пераправіліся цераз Бярэзінку і накіраваліся ў бок Выхава да Магілева. Сотнік Восіп Бушак з палка Паклонскага яшчэ 14 кастрычніка паведамляў царскаму ваяводу Вайкаву ў Магілёў, што блізу тыдня таму «по сю сторону Березины реки, 2 мили по Минской дороге в селе Погостье» былі заўважаныя харугвы Вялікага Княства Літоўскага. Таго ж дня «на моголевских казаков, что стояли за Бельничами, напали ляхи*, тех казаков побили и разогнали за 6 миль от Могилева» [6, т. 14, с. 433—434]. Разграміўшы Бушака, гэтая частка войска наблізілася да Магілева, а другая тым часам разбіла амаль тысячную групоўку казакаў сотніка Змалевіча і рушыла на дапамогу Старому Выхаву. Але пачынаць рапучыя дзеянні ніхто не спяшаўся; трэба было пачакаць, пакуль падцягнуцца ўсе сілы.

Затое маскоўскія ваяводы адразу ж прыслалі падмогу ў Магілёў — 2 тысячы чалавек ды артылерыю, пасля зноў накіравалі падмацаванні гарнізону гэтага горада. З Копыся жыхароў і артылерыю вывезлі, а драўляныя пабудовы спалілі.

Першым з радзівілаўскага войска да Старога Выхава 18 снежня прыйшоў полк мазырскага судзіі Самуіла Аскіркі — 2 харугвы коннай шляхты, 7 — татарскіх, 1 — драгунскае, 4 — угорскае пяхоты ды па адной конных і пешых ахвотных

* «Ляхамі», «польскімі людзьмі», як і «літоўскімі», маскоўскія ваяводы і сам цар называлі і жыхароў Беларусі — часткі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Асабліва трывала такое вызначэнне замацавалася за вайсковымі людзьмі, шляхтаю, магнатамі.

людзей. Праз тры дні далучыліся яшчэ 5 харугваў пяхоты з Менску. Разам з быўскай залогай іх колькасць цяпер магла сягаць 7 тысячаў [92, с. 47]. Тады ж адразу войска вялікага гетмана штурмам авалодала Воршай і пачало вяртаць іншыя, страчаныя ў першай кампаніі гарады. Гэтак хутка былі вызваленыя яшчэ Копысь, Дуброўня, Горкі, Галоўчын. Паўны ўдзел у наступальных дзеяннях бралі беларускія мяшчане і сяляне. Па сведчаннях «языка», злоўленага казакамі Залатарэнкі, у войску Вялікага Княства Літоўскага было «мужиков много; и Оскирко де мужиком велел покупать пищади, чтоб были готовы» [6, т. 14, с. 467]. Як сцвярджаў іншы палонны, жыхары Шклова прасілі ў гетманаў Княства, «чтоб они прислали немногих людей, а они де готовы с ними заодно стоять, как они будут под Шклов...» [6, т. 14, с. 489]. У адлісках ваяводу сталі з'яўляцца паведамленні пра «изменников» у Амсціслаўскім ды Шклоўскім паветах. Са Смаленска з трыогаў пісалі, што там вельмі небяспечна, бо царскіх войскаў мала, а «литовских... людей в Смоленск, шляхты, и казаков и мешан много больше двух тысяч». Варшанцы ж адкрыта пачалі ваенныя дзеянні супраць маскоўскіх служылых людзей.

На студзень 1655 г. пад Старым Быхавам сабраліся амаль усе палявыя войскі Вялікага Княства Літоўскага. Як паведамляў Паклонскі, «люди литовские пришли таковы: оба гетманы, Радивил и Гонсевской, полковники: один Коморовский, другой Потоцкий, третий Служка, четвертый Оскирка, пятый Тизингауз (Тызенгауз.— Г. С.), шестой Полубенской, люди князя Богуслава, люди пана подканцлера Салеги» [6, т. 14, с. 496]. Па ацэнках цара Аляксея Міхайлавіча, у абодвух гетманаў было «всякого чина» 12000 [64, т. 10, с. 617]. Нейкая частка войска ўжо ў студзені распачала аблогу Магілева, але галоўныя сілы атаквалі Новы Быхаў. Наказны гетман Залатарэнка, з якім было 6 тысячаў казакаў, зачыніўся ў горадзе і стаў прасіць царскай дапамогі, паведамляючы перабольшана, што прыйшлі ажно 24 тысячы Радзівіла і «хотят верных слуг вашего царского величества яко лвы яростные поглотити». Моцна ўстрыжваны Паклонскі таксама прасіў тэрмінова прыслаць маскоўскай падтрымкі, бо, маўляў, «украинские казаки, набравшись, на Украину уехали», а калі непрыяцель захопіць Магілёў, дык «подлинно тотчас, минув Смоленск, пойдут прямо к государю и в государские города, зимою то хотят делать и войну имети, что сказывали языки» [6, т. 14, с. 496].

Цар накіраваў у Магілёў яшчэ 3 поўныя пяхотныя палкі і 400 коннікаў на чале з князем Рамаданоўскім, якому падпарадкаваў Залатарэнку ды Палонскага. Са Шклова ў Магілёў перакідалася 1500 жаўнераў палкоўніка Фанштэда. А ў другой палове студзеня дайшло нават да частковай мабілізацыі распушчаных на зіму царскіх палкоў: у Вязьме, Смаленску, Бранску і Вялікіх Луках тэрмінова збіралі служылых людзей з Масквы ды іншых гарадоў [54, с. 67].

Пакінуўшы каля Новага Быхава невялікую заслону, Радзівіл перавёў на пачатак лютага свае галоўныя сілы пад Магілёў. Вяртанне гэтай фартацыі было б бадай вяршынай поспеху, на які заставалася спадзявацца. Сам вялікі гетман ужо настолькі занядажуаў, што адно ляжаў у ложку, але не пакідаў абору, каб не паніжаць баявы дух войска.

Магілёў не прыняў прапановы Радзівіла пра капітуляцыю і пачаў актыўна абараняцца. Але ўжо ў ноч з 4 на 5 лютага становішча абаронцаў рэзка пагоршылася: палкоўнік Канстанцін Паклонскі за 2 гадзіны да світання выехаў з горада быццам бы на бой і — «изменил с могилевскою и иных городов шляхтою, и с казаки, которые у него в полку были» [6, т. 14, с. 568]. Вывеўшы з сабой больш за 400 чалавек, ён упусціў у вялікі земляны вал на свае пазіцыі людзей Радзівіла. Тыя кінуліся да нутранага вала, і там разгарэўся жорсткі бой. Абаронцы страцілі ў сечы каля тысячы казакаў і маскоўскіх служылых людзей «человек с триста и больше», аднак здолелі адбіць гэтую небяспечную атаку і нават захапілі «языков», зрабіўшы ўдалую вылазку з другога боку горада. Цяпер было зусім відавочна, што аблога цялягнецца надалей.

Хоць царскае войска Рамаданоўскага, якое спяшалася на дапамогу Магілеву, каля Радамлі ўшчэнт разграміў палявы гетман Гасеўскі (сам ваявода з рэшткамі палкоў уцёк у Шклоў і больш не справаваў адтуль выйсці), гарнізон Магілева знаходзіў сілы рашуча адваіць усе прыступы. Беспаспяхова скончыліся начны штурм малаго вала і астрого 12 лютага, атакі пасля парахаваых выбухаў у падкопах 8 сакавіка ды 9 красавіка, і нарэшце прыступ 13 красавіка.

Радзівіл спадзяваўся схіліць казакаў на свой бок, пісаў ім «прелестные листы».

Наказнога гетмана ён прысароміў, што той узяўся «з Айчыною маткаю ваяваць і трымаць з народам Маскоўскім, які нікому стрымліваць веру і слова не прыык» [6, т. 14, с. 547—548], нагадаў пра «вольнасць народу нашага», але Залатарэнка адаслаў гэты тэкст цару.

Асабліва шмат лістоў пісаў палкоўнік Паклонскі, — і магілеўцам, і казакам, і маскоўскім сананоўнікам, і былым украінскім паплекнікам. Адных агітаваў, другім тлумачыў прычыны свайго вяртання ці — другой здрады. У яго надвычай эмацыйнымі лістамі — трагічным досвед чалавека, які жорстка падмануўся і быў ашаламлены ўсім пабачаным.

Для Паклонскага ад пачатку вайна бачылася такой, як яе падавалі ў агітацыйных царскіх граматах, — справядлівай: «разумел есмь, что та война имела быти на освобождение утисненной Руси, или восприяти потеху, яко от государя христьянского». А што выйшла на справе? «Шклово, Могилев, Горы, Горки и иные моим поводом много недобываемых городов досталося», — пісаў ён пра сваю дапамогу цару, хоць і адзначаў, што капітуляцыі гэтых гарадоў былі вымушаныя: маўляў, магілеўцаў ён праз тое «от наглые смерти и меча царского» выратаваў. Паслужыўшы цару, Паклонскі пераканаўся, што «вместо полученья такое ж дупление домов Божих, что и от татар бывало» [6, т. 14, с. 542]. Вось як пісаў былы «беларускі палкоўнік» пра тое, што падштуркнула яго ды іншую беларускую шляхту вярнуцца на бок Рэчы Паспалітай: «золотые слова на листах шляхте и местом подавано, но их в вопасене потом обращено, а самой шляхте и мешаном железные вольности на ногах надавали, жен и девиц их мучительски тиранско с ними попусти, на вечную неволю отдали, что не чинится от поган»; «из Смоленска всех и шляхту и мешан с женами и с детьми, присягнув им на их право, посылали на калмыков там воевать»; «духовных наших в каком почитанье имеют, насмотрелися есмь над кутенскими отцы, как над ними чинили, в церкви престолы сами одирали и все украшение церковное до столпичь отослали, а самих черньцов в неволю загнали, где с кручины святыи отец игумен Иоиль умер. А что с его милостью отцем митрополитом и с иными духовными чинят жаль; одинолично вместо лучшего в пуцуго горейшую неволю впали... для чего волим уже ныне в шелахах пенне свое имети, нежели в златых церквах и в такой неволе у них пребывати» [6, т. 14, с. 542—551]. Толькі гэта — і нішто іншае, падкрэсліў Паклонскі ў лісце да нежыцкага прапапа, сталася прычынай ягонага вяртання «до милые и златые отчины».

Да магілеўцаў лісты іх былога палкоўніка, відаць, мала даходзілі, бо, як потым высветлілася, чавускі поп Васіль пільна сячыў за жыхарамі горада і, высачыўшы чарныца Арсеня, які праносіў тэксты, «того чернца ухватил и увел с листами в город». За такую паслугу цар даў стараннаму папу «30 волок с крестьяны».

Прыкаванае да Магілева войска Вялікага Княства Літоўскага так і не правяло якіх-небудзь значных аперацый. Праўда, невялікі корпус князя Лукамскага зімой 1655 г. хадзіў на Віцебск і хоць спачатку быў неспадзявана пабіты, потым сабраўся з сіламі ды ў люцею так заціснуў ваяводу Шарамецева ў горадзе, што той ледзь вытрымаў аблогу [46, с. 159]. Але гэта быў лакальны і зусім не вызначальны поспех. Спробы ж князя Лісоўскага авалодаць Дзіснай скончыліся беспаспяхова. Не ўдалося таксама адваіць Невель. Так што і ў Падзвіні запланаваны контр-наступ фактычна праваліўся. Надта ж няроўныя былі сілы.

Наказны гетман Залатарэнка як мом першакладжаў аблозе Магілева. Яшчэ ў лютым ён накіраваў туды колькі тысячаў казакаў на чале з братам Васілем, які вярнуўся са Старадуба. Пасылаў таксама шматлікія «пад'езды» для рэйду па тыле, дэзарганізацыі непрацяцеля, знішчэння гарадоў і гарнізонаў. Так было ўчынена з Бабруйскам і Каралеўскай Слабадой, жыхароў якіх «под мечь пустили, а города обадва без остатку попалили, чтоб впрעד не было при чем держатися врагом и недругом вашего царского величества» [6, т. 14, с. 533]. Падчас гэтага рэйду быў захоплены буйны магнат Дамінік Пац, за якога Радзівіл мог аддаць любога маскоўскага палоннага, але наказны гетман перадаў Паца цару. У сакавіку пасланыя Залатарэнкам казакі горад Глузк «добыли и добывши огнем выпалили, много врагов и недругов вашего царского величества, там пребывающих, под мечь подклонили» [6, т. 14, с. 540].

Вось туды ўрэшце і сам Радзівіл накіраваў ад Магілева частку войска для рэйду на Смаленшчыне, — галоўным чынам узброеных сялянцаў («мужиков тысячи с три, да драгунов с триста человек»), што моцна ўстрыжыла маскоўскі ўрад. Са з'яўленнем гэтага корпуса жыхары Смаленшчыны пераходзілі на ягоны

бок: «села Мигнович и иных сел и деревень крестьяне тебе, государю, изменили и отложились к полским и литовским людям и вести всякие твоих государевых людей подают», — паведамляў тады цару смаленскі ваявода.

У сярэдзіне красавіка 1655 г. на дапамогу магілеўскім абаронцам рушылі казакі Залатарэнка: частка з хлебнымі запасамі — па Дняпры на чаўнах, іншыя — па беразе. Радзівіл апошні раз паспрабаваў штурмаваць горад, але зноў марна... І на пачатку траўня ягонае войска, пакінуўшы пазіцыі і спаліўшы пасады, адступіла за Бярэзіну. Амаль адначасова ў Магілеў увайшло 3 тысячы ўкраінскіх казакаў. У пагоны за непрыяцелем Залатарэнка выслаў з загонам свайго брата, які дагнаў ар'ерград і нанёс яму значныя страты. Сам жа наказны гетман неўзабаве павярнуў да Старога Быхава ды заняў ягонай аблогай. Але і адтуль рассылаў загоны для знішчэння замкаў — дзе толькі пабачыць, хоць тое знішчэнне нічым не вымагалася. Зусім без неабходнасці 13 траўня ягоныя казакі спалілі замак у Крычаве.

Адступаючы на захад, Радзівіл 10 траўня асобным універсалам даў Паклонскаму «палкоўніцтва няроўнае над усімі краямі беларускага» ды пакінуў яго галоўным на Бярэзіне і Друці. Аднак ужо праз 3 дні Паклонскага разбіў пад Барысавам маскоўскі стольнік Барацінскі. Сам вялікі гетман пакінуў за Бярэзінай невялікую заслону і адшоў далей. Частка войска размясцілася ў Нясвіжы і Слуцку. Ды чаго вартае было ўжо тое войска, недаўзброенае і здэмаралізаванае? Яшчэ падчас дзеянняў гарматы неаднаразова не даволіліся да палкоў, не паспявалі за імі, бо не ставала грошай нават на аплату фуранам, — гэтак апусцеў скарб Вялікага Княства Літоўскага [107, с. 135].

Цар Аляксей Міхайлавіч добра ўзнагародзіў Залатарэнку за дзеянні супраць Радзівіла, — аддаў яму Быхаўскае і Крычаўскае староствы, уключыў у ягоныя палкі рэшту казакаў былога «беларускага» палка Паклонскага і дазволіў наказному гетману набіраць у сваё войска беларусаў з Магілеўскага ды Крычаўскага паветаў. Дзякуючы ўсяму гэтаму, колькасць казакаў Залатарэнка неўзабаве ізноў дасягнула 20 тысячай. Яны займалі цяпер вялікія абшары Беларусі — Магілеўскі, Амсціслаўскі, Крычаўскі, Чавускі, Чэркаўскі ды іншыя паветы. Баючыся сілы такога канкурэнта, цар паспяшаўся аслабіць ягоныя пазіцыі і стварыў за ўсіх гэтых гарадах (з вылучэннем Быхава і Крычава) сваю ваяводскую адміністрацыю.

«ГОСУДАРЕВ ПОХОД» 1655

Устань, устань, Радзівіла,
А ўжо Вільня не наша,
А ўжо Вільня не наша,
А ўжо белага цара...

З беларускай народнай песні

Згодна з планам наступальнае аперацыі, прызначанай на лета 1655 г., галоўныя сілы царскага войска зноў канцэнтраваліся на Беларусі (на Украіну тае вясны былі высланы нязначныя часткі на чале з баярынам Васілём Бутурліным — на дапамогу Багдану Хмяльніцкаму для наступу на палкаў). Яны па-ранейшаму мусілі дзейнічаць трыма групамі — паўночнай, цэнтральнай і паўднёва-заходняй — пры падтрымцы казакаў Івана Залатарэнка. Апорнымі базамі гэтых армій сталі адпаведна Вялікія Лукі, Смаленск і Вранск.

Самыя адказныя задачы кампаніі даручаліся цэнтральнай арміі Якава Чаркаскага. Планавалася, што яна рушыць са Смаленска ўжо ў другой палове траўня і, авалодаўшы Барысавам ды Менскам, разам з казакамі выйдзе на Вільню. Адначасова з ёй да сталіцы Княства павінна была наблізіцца і паўночная групавка Васіля Шарамецева. Пасля захопу Вільні гэтыя войскі мусілі б пакінуць заслону ад шведў ды ісці на Кюнію — Горадню — Берасце. Армія ж князя Трубяцкога мела загад выйсці з Бранска ў Магілеў, затым авалодаць Старым Быхавам і праз Слуцк ды Наваградак таксама кіравацца на Берасце. Асобна на паўночным захадзе дзейнічала групавка Апанаса Ардын-Нашчокіна. А ў раёны Палесся па Дняпры ды Прыпяці былі гатовыя рушыць вайсковыя аддзелы з Кіева. Гэтак

магутным колам ахаплялася ўся тэрыторыя Беларусі. На мэце кампаніі быў захоп астатніх земляў Вялікага Княства Літоўскага і зліквідаванне яго як дзяржавы.

Паход пачаўся ў сакавіку. Цар прыехаў у Вязьму, пасля адтуль са сваім палком — у Смаленск, а там яго ўжо чакалі напатагове ўсе астатнія палкі цэнтральнае арміі ды артылерыя.

У траўні з Бранска на Магілеў вырушыла армію Трубяцкога. Казакі ж, як і частка войска Шарамецева, ужо былі на Беларусі, — спрабавалі здабыць старабыхаўскую фартэцыю. Абаронцам хапала духу не толькі адбавіцца, але і рабіць частыя вылазкі, браць у палон казакаў. Іх непахіснасць здавалася незвычайнай. Захопленыя казакамі «языкі» на допытках казалі, што ў горадзе сядзяць «шляхты 50 чалавек, конных жэлдаков 400 человек, вєнгров 50 человек, жидов 1000 человек, мешан 800 человек» [6, т. 14, с. 715—716], — зусім невялікая сіла, прычым большая частка абаронцаў — цывільныя людзі. Гарматаў яны мелі ўсяго 4 вялікіх і 26 палкавых, порах выработалі самі. У адказ на пранавоны Залатарэнка здаць горад ды на царскую грамату, у якой абяцаліся свабоды за капітуляцыю і смерць за супраціў («всех предадут мечно»), быхаўцы казалі: «пакуль будзе хлеба і ўсялякіх прыпасаў, датулі і будзем сядзець, а здацца чаркасам і гасударавым людзям ня хочам».

Вораг ужо наступаў, а ў Варшаве ўсё яшчэ цягнуўся сойм. Зацвярджалася ўхвала аб паспалітым рушанні. Апошні раз трыумфаваў вялікі гетман Радзівіл, кінуўшы пад ногі каралю 54 здабытыя маскоўскія штандары, падвёўшы мноства палонных [81, с. 281].

24 траўня са Смаленска на захад вырушыла цэнтральная маскоўская армія. Праз якія два тыдні цар ужо размясціў сваю стаўку пад Шкловам. На поўначы Беларусі актывізавалася войска Васіля Шарамецева. Ваяводы найперш імкнуліся захапіць не заняты яшчэ Вяліж. У чэрвені Мацвей Шарамець «прышоў под Велиж, Велиж осадил накрепко», і вяліжскі староста Ян Дамашэўскі неўзабаве здаў горад.

Рытхуючыся да галоўных дзеянняў, ваяводы заняліся ачышчэннем плацдарму. На Барысаў быў высланы Юры Барацінскі з палком садтатаў і драгунай, які ў бітве пад горадам разбіў аддзел Паклонскага, але захапіў Барысаў, колькі ні штурмаваў, не змог. Тады цар выслаў на Барысаў ваяводу Багдана Хітраво з войскам у 5400 чалавек. На гэты раз горад быў захоплены і 19 чэрвеня спалены. Згарэў і мост цераз Бярэзіну, за якую адышло войска, што абараняла Барысаў. Аднак яго аднаўленне не заняло ў пераможцаў шмат часу. Шлях на Менск быў адкрыты.

Чым тады дыспанавала Вялікае Княства Літоўскае? Пасля малапалёнай кампаніі, якая толькі-толькі скончылася, войска было фізічна стомленае і здэмаралізаванае. Колькасна яно, вядома ж, не павялічылася, а наадварот, паменшала, разрабілася. Князь Багуслаў Радзівіл па адыходзе ад Магілева адразу ж паспяшаўся да Слуцка — сталіцы сваіх уладанняў — з тым, каб паспець падрыхтаваць яго да варажэга нашествия. Рамантаваліся гарадскія валы, замкавыя сцены і вежы, збіраліся боезапасы, зброя і харчаванне на шмат гадоў. Да абароны горада рыхтавалася некалькі палкоў жаўнераў палкоўніка Вільгельма Пэтэрсана ды мяшчане. Случчакі былі так вучучаныя ў вайсковых муштрах, што, паводле заўвагі Багуслава Радзівіла, «і найлепшаму жаўнеру ў гэтым зусім не стасупалі» [32, с. 119]. Але гэта быў радзівілаўскі Слуцк. Хіба толькі ён і мог спакойна чакаць з'яўлення ворага пры гатовых да адпору байніцах.

Гаспадарка краіны была ўжо падарваная вайной, а ледзь не палова тэрыторыі наогул акупаваная. У земскі скарб дзяржавы зборы амаль не стасупалі. Летам 1655 г. замест 2 мільёнаў золотых падымнага падатку рэальна можна было сабраць толькі 200 тысячай. Якое найманае войска (а менавіта яно вызначала зыход бітваў) можна ўтрымліваць на такія сродкі? Вялікі грошы патрабаваліся, прыкладам, на перавозку гарматаў, бо артылерыя не мела ўласных коняў, таму пры кожнай патрэбе даводзілася наймаць за плату фураноў. Такі парадак ствараў нямаля дадатковых цяжкасцяў у арганізацыі абароны краіны.

Паспалітае рушанне, і раней мала на што здатнае, цяпер канчаткова страчвала сваё значэнне. Як было шляхце ехаць на доўгі час да вялікага гетмана, калі злітасны непрыяцель, спяваючы ды высякаючы ўсё на сваім шляху, ужо стаяў каля іх сядзібаў? Соёмікі прымалі рашэнні пра тое, каб сабраныя ў паветах і ваяводствах грошы ішлі на харугвы дзеля іхнай ж абароны. А маскоўскім ваяводам толькі гэтага і трэба было!

Атрымаўшы вестку пра захоп Барысава, цар больш не марудзіў і загадаў галоўным сілам наступаць на Менск. Казакі Залатарэнкі перайшлі Бярэзіну і 2 ліпеня ўжо былі ў Смілавічах. Наказны гетман адсюль напісаў Аляксею Міхайлавічу, што стаіць за 9 мільяў ад Менска і чакае палкі ваяводы Хітрава, якія павінны з ім злучыцца. Са Смілавічаў у той жа дзень былі высланыя казацкія загоны пад Менск і на гарадок Свіслач, які казакі захапілі «через мечь и немало... неприятелей будущих всех под мечь пустили, а самое место и замок огнем без остатку сожгли» [68, с. 61].

На Менск рухаліся таксама перадавы, вялікі і старажавы палкі цэнтральнае арміі. Наперад былі высланыя авангардныя часткі дзеля злучэння з войскам Хітрава і казакамі.

У Менску значных сілаў не было. З сабраных звестак маскоўскай ваяводы гэта ведалі. «В Менску людей нет», — дакладалі яны цару. Аднак нейкае войска дзеля ягонай абароны ўсё ж сабралася ды 3 ліпеня сустрэла непрыяцеля за 5 вёрстаў ад горада (відаць, стан менскіх умацаванняў не пакідаў надзеі вытрымаць аблогу, абараняючыся за валамі). Даўшы бой, яно хутка мусіла адступіцца назад у горад, а царскія ратнікі «многих побили и языков взяли 15 человек». На плячах адступаўшых яны ўварваліся ў Менск. «Литовские люди» выбегалі з горада, а ваявода Хітраво аднавіў раскіданы імі мост, перайшоў Свіслач і паставіў перад брамай замка пяхоту, затым з астатнімі сіламі выйшаў у поле, дзе адбыўся вялікі бой з менскім войскам. Праўдападобна, самастойна адбіваўся машына ў замку ды некаторых храмах. Але жыхароў у горадзе на той час было ўжо няшмат. Яны паспелі выйсці з Менску на захад. Тут засталіся толькі «войт Ивашко Жыдович с товарищи полтараста человек» [68, с. 61].

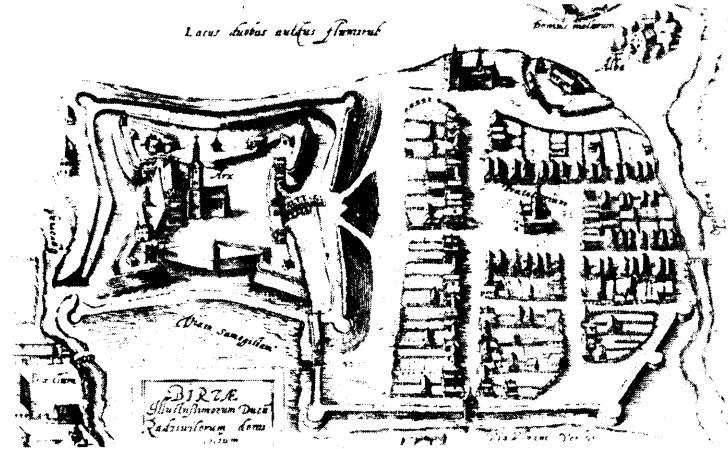
Пасля захопу Менску адкрыўся просты шлях да сталіцы Княства. Але цар не спяшаўся распачынаць наступ. Ледзь не два тыдні спатрэбілася на тое, каб ачысціць тэрыторыю ад непрыяцеля, пазнішчаць гарадкі ў Менскай акрузе. Аляксей Міхайлавіч загадаў ваяводам пасылаць з Менску «в польские города и в уезды» (гэта пісалася ад цэнтральнай Беларусі!) сваіх людзей для пошуку «языкоў», збору інфармацыі. 11 ліпеня Залатарэнка накіраваў «посылку» (казацкае войска) на чале з сотнікам Хведарам Мрысковым на Койданаў, і казакі «местечко Койданава взяли, и которыя... были в том местечке польския и литовския люди, и тех всех людей мечю предали и то местечко и посады все выжгли» [6, т. 14, с. 753—754]. За Койданавам гэты ж загон напатакў і пабіў конную роту Пахлоўскага.

Аб паходзе «к Вилно и к Оршаве» Аляксей Міхайлавіч афіцыйна абвясціў 12 ліпеня з царскае стаўкі ў Барысаве. Усе асноўныя сілы, зграмаджаныя ў Менску, — вялікі, перадавы, старажавы, ертавульны палкі цэнтральнай арміі, а таксама казакі наказнога гетмана Залатарэнкі — атрымалі загад адначасова рушыцца на захад. Даўжэзнымі калонамі расцягнуліся яны па некалькіх дарогах. З паўночнага боку да сталіцы маглі ў кожны момант пайсці палкі арміі Васіля Шарапцава.

На што магла спадзявацца Вільня, калі ў абодвух гетманаў усяго войска не налічвалася і 7—8 тысячаў? Царскія ваяводы ўжо рухаліся на сталіцу, а тут толькі-толькі скончыўся сойм, які прыняў ухвалу пра мабілізацыю паспалітага рушання. Ды цяпер і яно не магло істотна змяніць становішча. У тры дні Януш Радзівіл з жалем пісаў, што на рушанне амаль не спадзецца, бо шляхта замест таго, каб сабрацца ды ісці да гетмана, адно разбегалася [106, с. 105]. 13 ліпеня ён выдаў спецыяльны ўніверсал жыхарам Пінскага павету, у якім тлумачыў, што з-за вялікага недахопу наёмнага войска ён мусіў зняць усе харугвы, якія дагэтуль прыкрывалі Палескі тракт, таму загадвае, каб «панове самі як найхутчэй купіліся і сваімі ўласнымі грудзьмі баранілі свае хаты» ды бралі пад абарону Палескі тракт [3, с. 42].

На дапамогу Кароны не засталася аніякай надзеі. Хоць афіцыйна лічылася, што на вяно ад караля прыйшло ў Вялікае Княства Літоўскае 5 тысячаў жаўнераў, у сапраўднасці іх было намянога меней. Ды ў тры крытычныя ліпенскія дні і яны пакінулі межы Княства. Можна гэта было і лепей, бо пра іхны настрой і сапраўдны занятак казалі шмат нягожага. Сам вялікі гетман, напрыклад, у лісце ад 11 ліпеня пісаў, што каронныя рэйтары, «выходзячы з Менску, бунт узянці хачелі. Шляхецкія дамы, двары, нават касцёлы абрабавалі... і галасна пагражаюць, што перакінуцца да непрыяцеля» [106, с. 104].

Тым часам у Маскве канчаліся распачатыя яшчэ ў траўні перамовы Швецыі з царскім урадам. Швецыя пасля прапаноўвалі падзяліць тэрыторыю Вялікага

Біржы пачатку XVIII ст. Фрагмент гравюры Тамаша Макоўскага.

Княства Літоўскага паміж Маскоўскай дзяржавай і сваёй краінай. Гандлюючыся, бакі чатыры разы вызначалі лінію падзелу на нова. Мяжа мела прайсці то праз Слуцк, то праз Нясвіж і Менск [108, с. 89]. Але Масква хутка наагул не пажадала дзяліцца. Калі ў 1654 г. яна прапаноўвала Швецыі разам пачаць вайну супраць Рэчы Паспалітае, та яе выступіла. Дык цяпер цар і сам лёгка мог давесці вайну да пераможнага канца.

Шведскі кароль Карл X Густаў пасля тонкіх разлікаў яшчэ ў сакавіку 1655 г. прыняў канчатковае рашэнне пачаць вайну супраць Рэчы Паспалітае. Настаў зручны момант лёгка разграміць даўняга суперніка, інкарпараваць ягоныя землі, а пасля — і Маскву спыніць. Вайна пачалася ў чэрвені паходам палявога маршалка Густава Адольфа Левенгаўта на Дынабург. Праз месяц на Вялікае Княства рушыў Магнус Дзялягардзі і заняў Біржы. А галоўныя сілы шведаў пайшлі на Польшчу — 14 тысячаў з палявым маршалкам Вітэнбергам, 12700 жаўнераў — з каралём, артылерыю ж вёў Густаў Стэнбок. Вітэнберг высадзіў 14 ліпеня ў Памор'і, пад Усцем, дзе сталая польскае рушанне, — і назаўтра ж яно здалосся! Далей супраціў амаль не было...

Што ў тых абставінах магло рабіць Вялікае Княства Літоўскае? Чакаць другога фронту, каб весці вайну адначасна і супраць нязлічанай царскае арды, і супраць вымуштраваных шведаў? Гэтага ніяк нельга было дапускаць. Вялікі гетман мусіў выбраць нешта адно. І, выбраўшы з дзювох бедаў меншую, Януш Радзівіл, паводле словаў Вагуслава, «аддаў перавагу шведскай пратэцыі перад маскоўскай тыраніяй» [32, с. 124]. Гэта быў сведамы і паслядоўны крок вялікага гетмана. «Іначай ратавацца не было спосабу», — напісаў ён неўзабаве стрыечнаму брату, а 29 ліпеня яны разам, Януш і Вагуслаў Радзівілы, упершыню афіцыйна вывялі гатоўнасць прыняць пратэктатат Швецыі ды прызначыць шведскага караля Карла X Густава вялікім князем літоўскім.

А да Вільні з кожным днём няўхільна набліжаліся царскія палкі. Пасля таго як пад Ашмянаў казакі Залатарэнкі разбілі войска ротмістра Глябовіча, што рухалася з-за Нёмана, сталіца была зусім адкрытая. Сярод здабытых на месцы бітвы трафеяў знайшлося нямала лістоў, якія пасля перакладу Залатарэнка пераслаў цару. У адным з іх невядомы шляхціч пісаў, што каля Ашмянаў ўжо «няма нікога», людзі парабягаліся. Наракаючы на дзіўную бяздзейнасць шляхты, якая, маючы пад бокам ворага, зусім не рыхтавалася да адпору, і цяпер невядома, ці паспее сабрацца паспалітае рушанне, ён адзначаў, што і сам бязшчы «дзеля вестак дахаты, каб ведаць, ці ёсць яшчэ вёска, ці ўжо папалішча» [6, т. 14, с. 758].

Шведскі кароль Карл X Густаў (1622—1667 гг.).

Вільня. XVII ст.

Гусарскі шышак. XVII ст.

У 20-х днях ліпеня на галоўны вiленскi тракт пачалi выходзiць i авангардавыя часткi маскоўскага войска, i 20-тысячнае казацкае злучэнне Iвана Залатарэнкi. 22 лiпеня цар быў у Маладэчне, а 24-га перанёс сваю стаўку яшчэ блiжэй да Вiльнi — у Смаргонi. Патрыярх Нiкан падбадзёрваў манарха ды пiсаў з Масквы, каб той не спыняўся на Вiльнi, а здабываў Варшаву, Кракаў i ўсю Польшчу [64, т. 10, с. 623].

Вiльня, векавечная супернiца Масквы, гэтакая жаданая й ненавiдная, цяпер была перад Аляксеем Мiхайлавічам i бездапаможна чакала свайго чорнага дня.

Сапраўды, Вiльня, якая не памятала ля сваiх муроў ворага ад канца XIV ст., цяпер апынулася ў становiшчы асуджанай. Умацаваннi яе не аднаўлялiся трэце дзесяцігоддзе i былі зусiм занябаня. Хiба ж думаў хто пра пагрозу сталiцы? Ганарлiвая шляхта папросту пагарджала небяспекай. Вiльня, адзначалi сучаснiкi, была падобная да Спарты: яна больш спадзявалася на мужнасць сваiх грамадзянаў, чымся на моц муроў [59, с. 50].

Пад канец лiпеня — на пачатку жнiўня так-сяк сабралася паспалiтае рушанне — 2825 чалавек. Войска прыслалi далёка не з усёй тэрыторыi краiны. Вялiкiя абшары з прычыны акупацыi былі, натуральна ж, вызвалены ад зямскай службы — Полацкае, Вiцебскае i Амсцiслаўскае ваяводства, Варшанскi, Старадубскi, Мазырскi i Рэчыцкi паветы цалкам ды частка Браслаўскага. Ад Лiдскага павету прыйшла харугва гусараў i харугва казакаў — па сто верхнiкаў у кожнай, ад Ашмянскага — па 200 гусараў i казакаў, Наваградскi павет даў казацкую харугву з 200 пiабляў, Слонiмскi i Ваўкавыскi прыслалi па сотнi казакаў. Рушанне Берасцейшчыны мусiла застацца ў межах свайго ваяводства. Шляхту Браслаўскага павету, а таксама жамойцкае i вiлькамiрскае рушанне Радзiвiл выслаў пад Браслаў, а лiдчукоў i ашмянцаў накіраваў да Смаргоняў.

Анi Радзiвiл, анi Гасеўскi не верылі ў магчымасць абаранiць Вiльню. На тое яны проста не мелi сiлы. Ды нават i наяўнiя войскi не маглі дзейнiчаць зладжана, бо гетманя ж па-ранейшаму варагавалi памiж сабою. Калi дайшло да абмеркавання хоць якога плану абароны, Гасеўскi не прыняў праекту Радзiвiла, i ягоная дзвiязя засталася на iншых пазiцых.

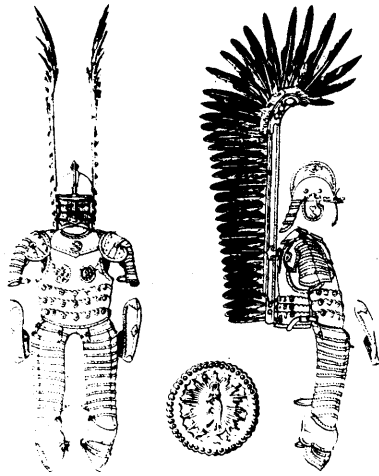
Вялiкi гетман адмовiўся ад спробы абараняцца ў старых вiленскiх мурах i

размясцiў войска перад горадам. Ён збiраўся, стрымаўшы царскiх ваяводаў, перайсцi за Вяллю ды, знiшчыўшы Зялёны Мост, адарвацца ад ворага i адвесцi свае харугвы на Жамойць, дзе можна было б чакаць падмогi шведаў. Гасеўскi ж хацеў — пасля спробы абаранiць сталiцу хоць сiмвалiчна — адступiць на захад i праз Трокi, Горадню вийсцi на тэрыторыю Польшчы.

6 жнiўня, калi зграмаджаннi пад Вiльняй царскiя войскi ўжо адпачывалi i рыхтавалiся да штурму, абодва гетманя паспрабавалi ўнiкнуць трагiчнае развязкi ды перадалi лiст Аляксею Мiхайлавічу, у яким прапанаўвалася неадкладна пачаць перамовы аб мiры. Яшчэ раней лiст з такой прапанавай вiленскi бiскуп Юры Тышкевiч выслаў на iмя Чаркаскага ды Залатарэнкi. Аднак, як i меркаваў Радзiвiл, гэтыя захады сышлi намарна. Цар загадаў адказаць, каб больш да яго не звярталiся з такімi прапанавамі, бо, маўляў, калi Валiкае Княства хоча мiру, — няхай адразу паддаецца «под царскую руку»...

8 жнiўня войскi Чаркаскага ды Залатарэнкi разам пайшлi на штурм Вiльнi. Аддзельны Радзiвiла, што стаяў перад горадам, не прыняў бою ды пасля кароткай сутычкi пачалi адступаць па вiленскiх вулiцах да ракi Вяллі, а на iх плячах у горад лаваю ўрываўся царскiя ратнiкi, украiнскiя казакi, татары, што складалi значную частку маскоўскiх палкоў. Войска Радзiвiла паспела перайсцi на другi бераг Вяллі i дало жорсткi бой непрыцелю перад Зялёнымi Мостам i на iм. Урэшце гэты мост быў спалены. У адноснай бяспецы за Вяллі апынуўся i Гасеўскi са сваёй дзвiязй, хоць ён меў зусiм iншыя планы. Цяпер яны разам, спынiўшыся за пяць вёрстаў ад горада, маглі назiраць, як гiне старая Вiльня... Вiльня, на якую ў той дзень ад рання iшоў спорны дождж...

Першымi на вулках горада з'явлiся казакi, якiя мелi за Вiльняй свае даўнiя рахункi. Маленькi гарнiзон вiленскага стольнiка Казiмiра Хвалiбога Жаромскага, што яшчэ працягаў абараняцца ў замку, толькi раздражняў раз'юшаных заваўнiкаў. Аразу ж на вулiчным бруку сталi чынiцца масавыя забойствы, а на

Гусарскі даспех. XVII ст.

Багуслаў Радзівіл. Гравюра Гершкі Ляйбавіча паводле арыгіналу. XVII ст.

Маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч. 1664 г.

Надмагілле Льва Сапегі ды ягонай сям'і ў касцёле Святога Міхала.

рынку дайшло да сапраўднае бітвы з мяшчанамі. Натойпы віленчукоў кінуліся ўдкажы да ракі, але там мноства людзей было ці пабіта, ці патоплена [59, с. 50]. Як пасля прыгадваў віленскі біскуп Тышкевіч, «не было літасці ані ўрасто, ані полу; усе месцы былі запоўненыя крывёю забітых і трупамі, асабліва Бернардынскі кляштар, куды, шукаючы схову, людзі збегліся ў асабліва вялікай колькасці». Пра тое самае пісаў і Самуэль Венслаўскі, каралеўскі пісар, адзначаючы, як лютыя ваяўнікі «ўзброеных і бяззбройных мужчын і жанчын забівалі без адрознення». Тагачасныя нямецкія газеты, інфармуючы Еўропу пра трагедыю Вільні, паведамлялі, што жанчын захопнікі адсылаюць у Маскву, а старых кабет і дзяцей кідаюць у агонь [103, с. 181]. Асаблівай прынадай для казакаў і царскіх ратнікаў былі віленскія храмы, а дакладней — іхнае начынне, званы, упрыгажэнні. Іны рабавалі на арганы, аўтары, надмагіллі... У касцёле Святога Міхала абдралі ці знішчылі ўсё, што было мажліва, а пахаванні фундатара храма, славутага беларускага канцлера Льва Сапегі ды ягонай сям'і — парушылі і абрабавалі. Мерцвякоў выкідалі з дамавінаў, у кляштарах забівалі царні. Моцна пацярпеў і езуіцкі касцёл Святога Казіміра, што на рынку, у якім былі пазрываныя пліты з надмагілляў роду Гасеўскіх. За Вострай Брамай на Росах захопнікі спалілі і праваслаўную царкву.

Уначы ўвесь горад зырка палаў, а новыя гаспадары шнырылі ў пошуках спажывы. Самы каштоўныя рэчы з віленскага катэдральнага сабору павінны быў за пэўную плату вывезці ў Каралевец наваградскі кашталян Міхалай Юдзіцкі, але казакі дагналі яго ды ўсё чыста адабравалі. Сярод захопленага знайшлі нямала рэліквіяў, такіх як аўтары крыж вялікага князя Вітаўта, кубак Ягэйлы. Толькі частка каштоўнасцяў з катэдры была ўратаваная пробашчам капліцы святога Казіміра Юры Белазорам, які здолеў вывезці іх да Радзівіла.

Вільня гарэла 17 дзён. Што магло застацца ад горада пасля такога «гаспадарання»? Раней колькасць забітых у Вільні гісторыкі вызначалі на 10—25 тысячачу [86, с. 71—72]. Больш праўдападобна, што загінула 7—8 тысячачу жыхароў — блізу паловы насельніцтва сталіцы. Мноства шляхты і мяшчанаў разбеглася па

лясах і глухіх вёсках, пабегла на Жамойць пад ахову шведаў, іншыя кінуліся ў Інфлянты, Прусію...

«Гэтак быў захоплены літоўскі Карфаген, супернік Кракава», — напіша, апавядаючы пра віленскую трагедыю, гісторык Ян Рудаўскі, а Растоўскі падкрэсліць, што аніколі не бачылі больш лютай жорсткасці, чым пры захопе Вільні. Можна гэта была помста за 1612 г., калі харугвы Княства і Кароны стаялі ў Маскве?..

Аляксей Міхайлавіч уязджаў у раскрыжаваную Вільню 9 жніўня ў шыкоўнай, абабітай вішнёвым аksamітам французскай карэце. На ягоных фурманах былі высокія каўпакі і вішнёва-жоўтыя каптаны. Дарогу перад манархам выслалі яркачырвонай тканінай. У горадзе стаяла грымота — пераможцы палілі з гарматаў...

Вялікі гетман Радзівіл адводзіў сваё войска (яно цяпер не налічвала і 5 тысячачу) на Жамойць, да Кейданаў. Палкі цэнтральнае маскоўскае арміі нейкі час спрабавалі дагнаць яго, але неўзабаве спыніліся: з Рыгі ў бок Вільні і Біржаў ужо рухаліся шведы. Януш Радзівіл адыходзіў, каб яшчэ вярнуцца і «помсціць за попел Вільні»...

У тыя дні цар напісаў сваёй жонцы і сёстрам у Маскву: «...Пастояў под Вильнюю неделю для запасов, прося у Бога милости... пойдём к Оршаве», ды аптымістычна супакоіў сямейства: «А обо мне не покручиньтеса. Ей, Бог даст добрый путь и победу» [17, с. 42]. Аднак да паходу на Варшаву не дайшло. Сітуацыя мянялася літаральна па днях...

Яшчэ ў канцы ліпеня, пакінуўшы Вільню, пасол Вялікага Княства Габрыэль Лябнянецкі памчаўся да Рыгі, каб як найхутчэй падпісаць пагадненне са шведамі. Але ў Рызе ён, на жаль, з'явіўся толькі 10 жніўня, калі ратаваць Вільню было ўжо позна. Разам з генералам Магнусам Дэлегардзі яны таго ж дня склалі праект дамовы з дзвюх частак: у першай быў адказ шведскага боку на просьбу біскупа Тышкевіча і абодвух Радзівілаў аб дапамозе, у другой — канкрэтныя ўмовы шведскай пратэцыі над Вялікім Княствам Літоўскім. Наступнага дня маскоўскім ваяводам Якаву Чаркаскаму ды Апанасу Нашчокіну ўжо было даведзена, што Княства перайшло пад апеку караля Карла X Густава, а таму цар павінен стрываць свае войскі. Аднак гаспадаром сталіцы ўжо быў цар... Каб убераччы ад захопу

ваяводамі яшчэ вольныя гарады і паветы Княства, інфлянцкі губернатар Дзелягардзі ды генерал Левенгаўт праз тыдзень сталі выдаваць ім свае ахоўныя граматы.

Праект пагаднення, прывезены паслом Габрыэлем Любянецкім у радзівілаўскі абоз пад Кейдана, быў падпісаны тут 17 жніўня [108, с. 93]. Пад ім паставілі свае подпісы 436 чалавек, сярод якіх — гетманы Януш Радзівіл і Вінцэнт Гасеўскі, жамойцкі біскуп Пётра Парчэўскі, віленскі біскуп Юры Тышкевіч, віленскі канонік Юры Белазор, харунжы Гальяш Камароўскі ды іншыя. «Няма іншага спосабу ацаліць нашу дзяржаву, як толькі далучыць яе да аднаго з бакоў, што цяпер супраць нас ваююць, і даверыць яму свае правы і фартуны», — адзначалася ў прынятай акце. На якіх жа ўмовах Вялікае Княства Літоўскае паддавалася Швецыі? Войска абодвух бакоў прадугледжвалася злучыць — супраць агульнага неприяцеля (якім, дарчыч, не магла быць Польшча). Страчана земля, гарады і замкі Княства шведскі кароль абавязваўся адваіваць і вярнуць іх уласнікам, а маскоўскае войска — выгнаць з межаў дзяржавы і ўстрымаць ад далейшай агрэсіі. Асобным пунктам было падкрэслена, што гэта не інкарпарацыя Княства, а далучэнне яго на роўных правах да Швецыі (як было злучана з Каронай у Рэчы Паспалітай), калі народ — пароду, сенат — сенату, рыцарства — рыцарству «з кожнага бачання маюць быць роўныя». Дэклараваліся таксама свабода рэлігіі, свабода голасу на сойках. У дачыненні ж да тых, хто не падпіса гэтага пагаднення, актам прадугледжвалася канфіскацыя іх маёмасці [79, с. 206—211].

Аднак як сярод вышэйшых станаў, так і ў войску да акта паставіліся па-рознаму. Прыкладам, калі brasлаўская шляхта ды шляхцічы, што прыйшлі з Полацкага ваяводства і Ашмянскага павяту, сабраныя пад Браславам, падпісалі пагадненне, дык шляхта, размешчаная абозам пад Горадняй, адмовілася ад гэтага і заняла бок Яна Казіміра. Не падпісалі пагаднення таксама жамойцкі стараста Глябовіч, Юдзіцкі, палывы пісар Станкевіч ды шмат хто іншы.

Тым часам шведы накіравалі сваё войска з Рыгі за Дэвіну, занялі Жамойцкі, Віргы ды сталі прасоўвацца бліжэй да тэрыторыі, акупаванай царом. Маскоўскія ваяводы трывожыліся. Іх ратнікаў у Падзвінні на той час засталася параўнальна мала. Праўда, і шведскага войска ў інфлянцкага губернатара генерала Магнуса Дзелягардзі было не так шмат — тысячаў сем.

Яшчэ ў ліпені пяхота фельдмаршала Густава Левенаўпта заняла Вынабург. Прычым фартыцыя адкрыла сваю браму шведам на вачах у царскія ваяўнікоў, пасля таго як ваявода Ардын-Нашчокін доўга высільваўся ў спробах авалодаць горадам. Затым шведы занялі Браслаў, Друю, Іказьні, хоць гарнізонаў там не пакінулі. Значныя шведскія сілы знаходзіліся паблізу Вільні і Коўні. Князь Януш Радзівіл цяпер называў сябе гетманам караля Швецыі і пры гэтым па-ранейшаму лічыў сябе ваяводам віленскім. Наспяваюць канфлікт дзяржаваў-пераможцаў, вайна Масквы са Стаггольмам.

Ці патрэбна гэта было Маскве? Як супернік Швецыі выглядала сур'эзна. Не маючы і двух мільёнаў насельніцтва, яна магла выстаіць колькаснае і надзвычай баяздольнае войска. Прыкладам, у часе Трыццацігадовае вайны яно налічвала 50 тысячаў. Пачынаючы вайну з Польшчай, Карл X Густаў дыспанаваў яшчэ большай арміяй. Так што супрацьборства было б цяжкім. А Маскоўская дзяржава ўжо фактычна завалодала Вялікім Княствам Літоўскім, ды і на Украіне справы для яе ішлі пакуль паспяхова...

У такім становішчы маскоўцы палічылі за лепшае ўстрыманца ад новай вайны з моцным неприяцелем і ўзяліся дзейнічаць дыпламатычна. З Вільні ў радзівілаўскі абоз пад Кейданы 24 жніўня быў накіраваны царскі пасол Ліхароў, які прапанаваў гетманам перайсці на службу да Аляксея Міхайлавіча, а таксама акрэсліў умовы, на якіх Вялікае Княства Літоўскае магло б існаваць пад уладаю цара (абяцалася захаванне свабоды веравызнанняў, прывілеяў і маёнткаў шляхты). Аднаўляючы маскоўскаму паслу, Радзівіл падкрэсліў, што «ў павеце каля Вільні ратныя царскія людзі сялян, кабет і малых дзяцей сякуць усіх ды хаты паліць»*. А вось Гасеўскі ў часе асабістых размоў з Ліхаровым паставіўся да прапановы апошняга зусім інакш ды сам выказаўся за антышведскую лігу з Рэчы Паспалітай і Маскоўшчыны. Царскі ўрад тым часам слаў лісты да шведскага караля і ягонага намесніка ў Інфлянтах Магнуса Дзелягардзі з тым, каб Швецыя

цалкам адмовілася ад прэтэнзій на Вялікае Княства Літоўскае. Аляксея Міхайлавіча за гэта абяцаў не атакаваць Курляндзі і Прусіі.

Разам з Ліхаровым да маскоўскіх абозаў паехалі Орда і Мядэшка: першы — як афіцыйны пасланец абодвух гетманаў, другі ж — асабіста ад Гасеўскага. Калі пра размовы з Ордам невядома нічога, дык Мядэшку прымалі зычліва (ён меў з сабою праект нейкай дамовы) і назад з ім выправілі царскага пасла Хведара Рцішчова [108, с. 95].

Занепакоеныя гэтакім ходам справы, шведы ўзяліся хутчэй даводзіць да ладу пагадненне з Вялікім Княствам Літоўскім. На пачатку верасня ў радзівілаўскі абоз прыехаў губернатар Эстоніі Скітэ, а па якім часе — і генерал Густаў Левенгаўпт. У прысутнасці сенатараў, шляхты, магнатаў у Кейданах пачаліся новыя, надзвычай доўгія і складаныя перамовы. Калі Радзівіл намагаўся захаваць умовы акта ад 17 жніўня, перадусім — адасобленасць Княства, дык супраць гэтага былі нават свае, — жамойцкі біскуп Парчэўскі, жамойцкая шляхта, якія схіляліся да ўступак шведам, каб толькі не залежаць ад Радзівіла. Праз колькі тыдняў у Кейданах прыехаў Дзелягардзі, а перамовы ўсё працягваліся.

Толькі 20 кастрычніка, праз месяц пасля пачатку сустрэчы, удалося прыняць тэкст новага пагаднення. Яго падпісалі 1142 чалавекі — шляхта і каталіцкае духавенства. Паводле новага акта Вялікае Княства Літоўскае заключала вунію са Швецыяй і прызнавала шведскага караля (як і яго наступнікаў) вялікім князем літоўскім. Войскі абедвух дзяржаваў злучаліся ў адно дзеля дзеянняў супраць агульнага неприяцеля. Пагадненне абяцала захаваць ранейшыя правы дачыненні, прывілеі і волнасці шляхты (за выключэннем вольнае элекцыі манарха ды неабходнасці атрымаць згоду шляхты дзеля абвясчэння вайны і заключэння міру), а таксама свабоду каталіцкага, вуніяцкага і праваслаўнага веравызнанняў [108, с. 98].

На той час рэшта войска Вялікага Княства была па-ранейшаму расколатая: здэмаралізаваная. Частка яго яшчэ 12 жніўня выйшла з-пад гетманскай улады. Паводле кантракта гэтыя жаўнеры служылі да 9 жніўня, і цяпер, адраваўшыся ад неприяцеля, не жадалі працягваць службу. А праз два тыдні ў Вербале частка войска сканфедэравалася ды заняла адкрыта антышведскія і антырадзівілаўскія пазіцыі. Задакліраваўшы сваю вернасць Яну Казіміру, яна адышла на Падляшша. Кіруючыся быццам на злучэнне з каралеўскай арміяй, гэтае войска ў сапраўднасці занялося рабаваннем маёнткаў Януша Радзівіла. Узначаліся канфедэратаў (а іх было пад 2 тысячы) віцебскі ваявода Павел Сапега ды галоўны падбухторчыцкі расколу Вінцэнт Гасеўскі, які далучыўся да Сапегі. У верасні пакінуў Януша Радзівіла ды пайшоў на Падляшша і полк драгунаў. Так у калісці магутнага гетмана засталася 2 тысячы верхнікаў...

У сярэдзіне кастрычніка 1655 г. Магнус Дзелягардзі са сваім корпусам пакінуў Жамойцкі і, пераправіўшыся праз Нёман, дзе да яго далучыўся князь Вагуслаў Радзівіл з 2-тысячным аддзелам коніцы, пайшоў у Прусію да караля Карла X Густава. За імі на Падляшша неўзабаве накіраваўся і Януш Радзівіл. На падкантрольнай шведам тэрыторыі Княства, што паводле Кейданскай дамовы мела шведскую працяжыць, засталася нейкія тры тысячы жаўнераў Карла X Густава.

Пад восень актыўнасць царскага войска затухала. Мата паходу была дасягнута, і цяпер заставалася адводзіць палкі назад. Аднак казакі Залатаронкі ды аддзельныя цэнтральнае арміі яшчэ амаль месяц пасля захопу Вільні не мелі спачыну: ратнікі ваяводы Чаркаскага за жніўне здабылі Трокі, слаба ўмацаваную Коўню, а пасля і горада, а ўкраінскія казакі, пасланыя ў Панямонне для сумесных дзеянняў з войскам Трубяцкага, пайшлі ўніз па Нёмане ды захапілі Мерач, Ліду, Іўе, Ліпнішкі, Алькенікі, Любчу, пасля пусцілі пад шаблю Мір, Карэлічы, Ярэмічы, Рубяжвічы, Сверхань, Стоўпцы...

Атрымаўшы ад патрыярха Нікана блаславенне называцца «вялікім князем літоўскім», з верасня цар загадаў пісаць у ягоным тытуле «наше царское величество великим князем Литовским и Белые России и Волынским и Подольским», а 11 верасня ўжо пакінуў Вільню. Вядома ж, папярэдне забраўшы адтуль усё, што вабіла вока. Толькі з палаца Радзівіла было вывезена 7 пазалочных купалаў, мрамуровыя кафоны, садранае падлога, сталы і шмат іншай мэблі.

Праз Радашкавічы, Барысаў, Магілёў цар вяртаўся ў Маскву на зіму. Палкі цэнтральнае арміі таксама павярнулі на ўсход. У Менску 17 верасня зграмадзіліся ўсе сілы ваяводы Чаркаскага. Пасля агляду войска, праведзенага ў Барысаве,

* Паводле паведамлення царскага ваяводы Міхайлы Шахоўскага, ужо ў 1655 г. на 30 вёрстаў акол Вільні былі «села і деревни разорены и выжжены».

ён меўся адпусціць ратнікаў дадому. Казакі Залатарэнкі, скончыўшы за верасень усе аперацыі ў Панямонні, атрымалі згоду цара на вяртанне пад Стары Выхаў, каб працягваць аблогу цвердзі.

Старабыхаўская фартацыя даўно была пад асаблівай увагай Аляксея Міхайлавіча. Як толькі ваяводы і Залатарэнка захапілі Вільню, ён адразу ж паслаў у далёкі дняпроўскі гарадок грамату, у якой спышаўся паведаміць абаронцам, што ім «помоци... ниоткуда не чаить, гетманы со всем войском побиты и столица Великого Княжества Литовского город Вилна за нами...» [6, т. 14, с. 773].

Старабыхаўскаму падстарасту Канстанціну Багушэвічу ды ўсім абаронцам цар ізноў прапанаваў «государские милости к себе поискати и город Старый Выхов... сдать». У тым часе пад Старым Выховам стаяла запарожская казакі палкоўніка Івана Касінскага і пяхотны полк Якуба Ронарта. Неўзабаве адтуль прыйшлі весткі, што «быховские осадные люди дороги все отняли и многих... государевых людей в дороге побивают и в полон емлют», ды што сам палкоўнік Курбацік, якому цар даручыў перадаць грамату, «от Выхова отступил и стоит неведомо где» [6, т. 14, с. 792]. Палкоўнік Іван Касінскі таксама скардзіўся на быхаўцаў, што тыя робяць частыя вылазкі, нападаюць нават на іх умацаваныя абозы і здабываюць «языки», ад якіх даведваюцца пра ўсе апошнія падзеі вайны. Што да царскае граматы, дык абаронцы ўзялі яе пачытаць, — дзеля гэтага выязджалі шляхціч Мікіта Рагоза з двума нямецкімі афіцэрамі, а на другі дзень далі адказ: каб цар больш аніколі не прыслаў ім сваіх граматаў, бо ўзяць Стары Выхаў ён можа толькі праз меч...

Вось тады да гэтага горада зноў панесліся запарожскія казакі. Колькі ўжо разоў Залатарэнка падступіўся да старабыхаўскіх муроў! Увесну, спрабуючы зламаць дух абаронцаў, ён абяцаў ім: «коли вас достанем през меч, и малого дитяти живити не будем!» [70, с. 83]. Цяпер, натхнёны перамогамі, наказны гетман спадзяваўся адным разам здабыць непакорную фартацыю ды нарэшце расквітацца за ранейшыя нядачы. Але адбылося самае нечаканае. Ніхто і думаць не думаў, што праслаўленага казацкага правядра пасля вялікіх паходаў тут падсерагаў далёка не гераціны канец: у першыя ж дні аблогі, 7 кастрычніка, падчас адной сутычкі з абаронцамі Івана Залатарэнку «на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Выховом» [10, с. 138]. Цела наказнога гетмана павезлі хаваць у Корсунь.

Армія Аляксея Трубецкага ўсё лета 1655 г. была адарваная ад іншых групавак, дзейнічала аўтаномна, далёка ад галоўнага тэатра вайны. Пад канец ліпеня пасля месячнай аблогі Старога Выхова яна рушыла на Слуцк, а дзеля падтрымкі казакаў пакінула салдацкі полк Якуба Ронарта. За Бярэзінай у лясах і балотах на калоны маскоўскага войска нападзілі партызаны. Асабліва царпелі тыя, хто аставаўся ад абозы ці адлучаўся рыхтаваць фураж. Князь Трубецкай спецыяльна адзначаў гэта ў грамаце цару. Нарэшце 2 верасня амаль 20-тысячная армія падступіла да Слуцка і аблажыла яго. На прапанову капітуляваць камэндант горада годна адмовіў. Уначы з 2 на 3 верасня маскоўскія ратнікі з крыкам «Царев город!» кінуліся на штурм места, але былі лёгка адбітыя. Пры гэтым сярод абаронцаў загінуў толькі адзін чалавек — Ігнат Астаповіч [92, с. 55]. Слуцк быў непрыступны. Нездарма над яго ўмацаваннямі гэтак шчыраваў князь Багуслаў Радзівіл. За мурамі сядзела нямала ваймітаў на чале з палкоўнікам Волахам, маёрам Гросам ды іншымі спрагтыкаванымі майстрамі вайсковай справы. Таму ўжо 6 верасня, папярэдне палалішы вёскі і фальваркі ў ваколіцах Слуцка, Трубецкай зняў аблогу і павёў войска на Клецк. Мясціны, па якіх праходзілі агоняны ратнікі, ператвараліся ў папаялішчы і бязлюдзеці. «А идучи дорогово, села и деревни, и хлеб, и сено, и всякие конские кормы мы по обе стороны жгли, и людей побивали, и в полон имали, и разоряли совсем без остатку, и по сторонам потому ж жечь и разорять посылали», — паведамляў Трубецкай пра гэты паход [5, т. 2, с. 437].

Праз колькі дзён ваяводы захапілі Цімкавічы. Злоўленыя тут «языкі» казалі, што ў Клецку шмат мяшчанаў і шляхты. Каб не выпусціць гэтай здабычы, Трубецкай адразу ж накіраваў туды буйныя сілы на чале са стольнікам Ізмайлавым, якіх перад горадам сустрэлі актыўным агнём клецкіх мяшчан. Аднак бой быў нядоўгі. Захопнікі зламалі гэтаю кволую абарону ды ўварваліся ў горад. Трубецкай пісаў, што «государевы люди в Клецку в городе и на посаде литовских людей побили всех». Хто ўратаваўся — уцякаў за мост на Ляхавічы, але за імі

паслалі пагоню, «и тех клецких литовских людей побили многих и в языцах поимали».

Таго ж дня, калі да Клецка з Цімкавічаў выйшлі астатнія сілы арміі Трубецкага, на хвост іх расцягнутай калоны, які яшчэ не паспелі пакінуць Цімкавічы, наляцела тысяча вершнікаў, высланая з Новай Мышы наваградскім ваяводам Пятром Вяжэвічам. На бітву з імі паспяхаліся і тыя маскоўцы, што былі наперадзе. Пабітая конніца навамышанцаў мусіла ўцякаць, а пераможцы захапілі больш за сотню палонных. Цяпер Трубецкай кінуў войска на Новую Мышь, але Вяжэвіч яшчэ за суткі да з'яўлення ратнікаў ваяводы Ізмайлава пакінуў гарадок ды пайшоў на Берасце. Царскія ваяўнікі пабілі ці забралі ў палон усіх, каго заспелі, а сам «городок Мышь выжгли и совсем разорили без остатку».

Вяртаючыся з Новай Мышы, маскоўскае войска наляцела на Стваловічы, размешчаныя побач. Справаздача суха інфармавала цара: «побили и поимали... высекли и выжгли...» 3 захопленых у палон 32 чалавек шляхты і мяшчанаў адабралі толькі лепшых, астатніх — «велели посечь».

Аляксей Міхайлавіч аддаў загад арміі князя Трубецкага «от Клецка иди войною до Слонима живыми и невоеванными месты розными дорогами», каб ахалпяць як найшырэйшыя абшары, спускаюцца гарады, забіваць і паланіць людзей, паліць вёскі, хлеб, сена, знішчаць гаспадарку, а пасля ад Слоніма вяртацца да Клецка зусім іншым шляхам, «жилыми и невоеванными месты розными ж дорогами», ды чыніць тое ж самае [5, т. 2, с. 438—439]. Войска збірала ўсё «по государеву указу». Рухаючыся да Слоніма, ваяводы ўздзімалі хмары чорнага дыму, пакідаючы пасля сабе толькі попель ды вуголле. Так яны знішчылі Мір ды шмат іншых гарадоў і вёсак, а дасягнуўшы Слоніма — пасеклі, і там, каго засталі, спаліўшы горад і яго слабоды, спустошылі Жыровіцкі вуніяцкі кляштар, палалі іншыя вуніяцкія кляштары і бажніцы, а людзей — забівалі ці пахалалі ў няволю. «И многие места, и села, и деревни, и за Слоним верст по двадцать и больше, выжгли и разорили», — пісаў Аляксей Трубецкай у справаздачы аб гэтым паходзе, а цар за стараннае выкананне ягонага загаду пахваліў ды ўзнагародзіў баяраў, ваяводаў і ратнікаў.

Планавалася, што гэтая армія пойдзе на Берасце, аднак у апошні момант Трубецкаму загадалі вяртацца на ўзход, да Старага Выхова. Злучыўшыся з 5-тысячным казацкім войскам Васіля Залатарэнкі, які ішоў з Горадні, яны разам наляцелі на Нясвіж, спалілі там усё, што магло (выстаіў толькі замак, у якім абараняўся князь Міхал Радзівіл), пасля знішчылі Капыль, і 27 верасня ізноў падышлі да Слуцка. Аднак штурмаваць яго больш не браліся. Трубецкай спрабаваў здабыць места дыпламатычна: у Слуцк начальнікам наймітаў засылаліся лісты ад іхных калег, якія служылі ў маскоўскіх палках, а слукімі мяшчанам пісалі казакі. За капітуляцыю і пераход на службу да цара шчодра абяцалі высокія чыны, багацці. Але ўсе ўтвары ды агітацыі не далі аніякага плёну. Тады армія Трубецкага з казакімі кінула Слуцк ды рушыла на Стары Выхаў.

Для беларускага Палесся, быццам і заслоненага ад нашэсцяў зараснікамі ды балотамі, таксама насталі трагічныя дні. Тураўшчына зведла спусташанні яшчэ на пачатку вайны, які ў ўсходняй Беларусі, калі ў ліпені 1654 г. казакі, наляцёўшы на вёскі і мястэчкі, «сялян мучыли, насмерць забивали, маёмасць их усею забирали, иншыя вёскі агнём палили...» [3, с. 32]. Пазней суды прыходзіў казацкі полк нейкага Грышкі Чорнага. Чаркасы з'яўляліся тут і разам з маскоўскімі ратнікамі. У верасні 1654 г. на Тураўскую і Смядынскую (ніжэй на Прыпяці) воласці напала маскоўскае войска. Паводле звестак тураўскага падстарасты Хведара Ляўковіча, чужынцы «не толькі ў дамах сялянскіх што змаглі адшукаць забралі, але сялян у лясах знаходзячы, некоторых насмерць пазамучивали...» 24 верасня яны «да апошняй халупы» спалілі вёскі Верасніца, Букча, Глінная, Храпіна, Колькі, спустошылі дзесяткі іншых. Забралі ўсё да драбніцы. У Астражанцах і Смядыні замардавалі нават папоў, у Гліннай святога айма расстралялі, а недамучаных людзей жывых заспалі зямлёй. Целы мерцвякоў выкідалі з дамавінаў. Урэшце, пагаспадарыўшы ў апусцелым Тураве, захопнікі пакінулі яго, а мяшчанам, якія працабяталіся, ды ўсёй воласці казалі вяртацца ў горад, запэўніўшы, што капаць іх не будучь. Аднак 30 кастрычніка, калі людзі вярнуліся, на іх накінулася варожая войска. Хапалі ўсё ў хатах, рынкавых каморах, а найбольш — «вымучивали» ў жыхароў грошы. Некалькі чалавек пры гэтым забілі. Вялізны статак кароў (за 6 тысячаў) быў адагнаны на Украіну...

Тае ж восені моцна пацярпеў ад наезнікаў увесь Пінскі павет. Тураўскі і пінскі вуніяцкі біскуп Пахом Война-Аранскі жаліўся, што мала надзеі вярнуць некага да недапаленых халупаў. А праз год на Палессе ўварвалася вялікае войска маскоўскіх стральцоў і салдатаў *. У верасні яно паднялося на чаўнах з Кіева і спачатку заняло Тураў. Далей стольнік Дзмітры Валконскі павёў ратнікаў на Давыд-Гарадок, які пасля бою з маленькай залогою таксама быў захоплены. Па Гарыні, Прыпяці, Вятліцы, а пасля сухазем'ем выйшлі да Століна, які, напашышы, «у нішто абярнулі». Адтуль рушылі на Пінск. Ужо 3 кастрычніка 1655 г. з'явіліся ў вёсцы Церабні Пінскага павету, дзе прастаялі два дні, і 5 кастрычніка, высаджыўшыся на бераг каля Пінкавічаў, абрынуліся на Пінск. Невялікая пінская залога была разбітая за горадам, і цяпер пераможцы на час зрабіліся ягонымі поўнымі гаспадарамі. Паводле скаргі ацалелых пінчукоў, складзенай праз 10 дзён пасля гэтай падзеі, захопнікі «па-тыранску, па-разбойніцку як мужчын, так і самых кабет, і дзетак немалую колькасць рознымі нечыванымі мукамі мучылі і на смерць пазабівалі... усе скарбы, гатовыя сумы, розныя тавары, золата, срэбра, волава, медзь, званы касцельныя і царкоўныя, рознае збожжа і ўсе хатнія набыткі дашчэнтну выбраўшы, да байдзю і чаўноў панасілі і павазілі». Наезнікі прастаялі ў Пінску два дні, а 7 кастрычніка, адпльваючы, запалілі горад [3, с. 67]. Замак, будынкі, касцёлы і царквы, рынкавыя крамы,— усё пагарэла. Як засведчыў генерал Ян Анкудоўскі ў акце ад 15 кастрычніка, у Пінску «толькі камяны ды печышчы стаяць».

Вяртаючыся, войска Валконскага спустошыла вёску Церабень, дзе царскія ратнікі нават царкву абдралі, пахапалі званы, абразы і кнігі, затым— Крывічы, Плашчова і Стахава таксама рабавалі як маглі, хаты палілі, а кароў рэзалі, складвалі ў чаўны і адпльвалі ў Кіеў.

Апошняя на той год значная аперацыя маскоўскага войска ў межах Беларусі была праведзеная позна ўвосень на Берасцейшчыне. Яшчэ ў жніўні, пасля захопу Вільні, цар загадаў ваяводу Шарамецеву прывесці туды на зіму сваю армію — больш за 7 тысячачу ратнікаў. Пакідаючы Вільню, ён перадаў агульнае камандаванне палкамі і гарнізонамі ваяводу Сямёну Урусаву [54, с. 105]. І вось на пачатку лістапада корпус на некалькі тысячаў чалавек на чале з Урусавым і Барацінскім выйшаў з Коўні на поўдзень з мэтай авалодаць Берасцем. Па дарозе пад Бельмі Пяскамі яны разбілі частку палка Жыгімонта Слушкі. Далей пайшлі, падзяліўшыся: меншыя сілы — праз Адэльск, Крынкі — да Заблудава, а галоўныя рушылі праз Нараў і Орлю, мінулі Высокае і 23 лістапада з'явіліся каля ракі Лясной, за некалькі кіламетраў ад Берасця [89, с. 72]. Тут іх сустрэлі жаўнеры Паўла Сапегі, якія спрабавалі абараніць мост і грэблі цераз Лясную, але не вытрымалі і адступілі. Калі ж маскоўскае войска пераправілася на другі бераг ракі, дык было моцна пабітае недалёка ад Берасця і, уцёкшы назад за Лясную, пачало адступаць. Тады Сапега абышоў неспрыяцеля ды перакрыў яму дарогу. Апошнімі днямі лістапада адбылася бітва, якая паводле звестак маскоўскіх ваяводаў скончылася іхняй перамогай. Тым не менш левае крыло войска Урусавы была разбітае, а сам ён са штандарам ратаваўся ўцёкамі. Пасля гэтай бітвы Урусав і Барацінскі адступалі па цяжкай дарозе праз Белаежскую пушчу. Каля Новага Двара пры выхадзе з пушчы нейкую частку іх войска яшчэ разбіла лідская, ваўкавыская і горадзенская шляхта на чале з Янам Кундэвічам, берасцейскім ваяводам. Пабітыя царскія палкі пайшлі на Слонім і адтуль вярнуліся ў Вільню.

Працяг будзе.

Герб Тапор

Герб Шаліга

Гербам Тапор карысталіся: Аколаў, Акаловіч, Акуліч, Анцыпа, Багуці, Баратынскі, Барталамевіч, Бжазоўскі / Брзадоўскі, Бржэскі / Брэскі, Бокша, Бутрым, Бутрымовіч, Бялавецкі, Властоўскі / Уластоўскі, Война, Волскі, Гергілевіч, Грабоўскі, Грахольскі, Гумоўскі, Жыгота, Забла, Загаранскі, Закрзоўскі, Заленскі, Залускі, Златкоўскі, Калінскі, Казельскі, Канарскі, Каплінскі, Каўнацкі, Краснапольскі, Лавянецкі, Лукоўскі, Марціноўскі, Мядзьвецкі, Нарбут, Неміровіч, Пялецкі, Пісарэвіч, Парарскі, Ракоўскі, Рачынскі, Секужыцкі, Секажыцкі, Слупскі, Тарэльці, Тастарынскі, Тшчынскі / Трацінскі, Узлоўскі, Яблонскі, Язерскі, Якубовіч, Якубоўскі, Якутовіч, Яноўскі, Янінскі.

Гербам Шаліга карысталіся: Бадзэнта, Бялецкі, Бялінскі, Букраба, Гарагляд, Горскі, Гурскі, Дамброўскі / Дуброўскі, Зубрыцкі, Каменскі, Ласоўскі, Лукомскі, Магер, Маркоўскі, Межаўскі, Мірзюцкі, Патоцкі, Пуслоўскі, Пантоўскі, Пятрашка, Ржачыцкі / Рэчыцкі, Раскоўскі, Семяновіч, Станіслаўскі, Стравінскі, Суфчынскі, Сушчынскі, Траяноўскі, Турчыновіч, Хацяноўскі, Хрысьцініч, Шалкоўскі.

Матэрыял падрыхтаваны
Згуртаваньнем Беларускае Шляхты.